

**DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE EKONOMİK
YAPI (632-661)**

Mustafa ÖZBAKIR

**Yüksek Lisans Tezi
İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
2018**

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

Mustafa ÖZBAKIR

DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE EKONOMİK YAPI (632-661)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK**

ERZURUM – 2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

09.../11./20..18

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[Tarih ve İmza]

09.11.2018

[Öğrencinin Adı Soyadı]

Mustafa ÖZBAKIR

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

F-83/00/22.12.2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK danışmanlığında, Mustafa ÖZBAKIR tarafından hazırlanan bu çalışma 09.11.2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ

İmza:

Jüri Üyesi : Doc. Dr. İhsan ARSLAN

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
ALAN, AĞIRLIK ÖLÇÜ BİRİMLERİ.....	IX
ÖNSÖZ.....	X

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE SORUNLAR.....	1
A. Kaynaklar ve Araştırmalar	1
B. Tezin Önemi	3

BİRİNCİ BÖLÜM**HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (632-634)**

1.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ	4
1.1.1. Beytül mâl	4
1.1.2. Gelirler	8
1.1.2.1. Zekât	8
1.1.2.2. Ganîmet ve Humus	11
1.1.2.3. Cizye	14
1.2. DEVLETİN GİDERLERİ	17
1.2.1. Harcamalar	17
1.3. TİCARET, PARA, ÖLÇÜ BİRİMLERİ ve FİYATLAR	19
1.3.1. Ticaret.....	19
1.3.2. Para, Ölçü Birimleri ve Bazı Mal Fiyatları	20
1.4. SİVİL EKONOMİ.....	23
1.4.1. Tarım ve Hayvancılık.....	23
1.4.2. Zanaat	24

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ÖMER DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (634-644)

2.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ	27
2.1.1. Beytül mâl	27
2.1.2. Gelirler	31
2.1.2.1. Zekât	31
2.1.2.2. Ganîmet ve Humus	35
2.1.2.3. Cizye	37
2.1.2.4. Haraç	42
2.1.2.5. Öşür ve Cu'l	49
2.2. TOPRAK MÜLKİYETİ ve TOPRAK SİSTEMİ	55
2.2.1. Toprak ve Mülkiyet	55
2.2.2. Toprak Sistemi	57
2.2.2.1. İktâ ya da Ferdi Mülkiyet Sistemi	57
2.2.2.2. Özel Toprak Sahipliği	59
2.2.2.3. Tarım Topraklarında Sınıflamalar	59
2.2.2.3.1. Ekici Olmayan Sahip	59
2.2.2.3.2. Sahibi Olmayan Ekici	60
2.2.2.3.3. Ekici Sahibi	60
2.3. DİVAN TEŞKİLATI.....	60
2.3.1. Divan	60
2.4. TİCARET ve PARA.....	63
2.4.1. Ticaret.....	63
2.4.1.1. Fiyat Uygulaması	64
2.4.1.2. İç Ticaret ve Pazarlar	66
2.4.1.3. Uluslar Arası Ticaret.....	67
2.4.1.3.1. Hindistan	68
2.4.1.3.2. Habeşistan	69
2.4.1.3.3. Çin.....	70
2.4.1.3.4. Avrupa.....	70
2.4.2. Para.....	71
2.5. DEVLER GİDERLERİ	73

2.5.1. Maaşlar	73
2.5.2. Savunma	75
2.5.3. Kamu Harcamaları	76
2.6. İKTİSADİ HAYATIN SOSYAL HAYATA ETKİSİ	78
2.6.1. Siyasi, Sosyal Etki	78
2.7. SİVİL EKONOMİ.....	80
2.7.1. Tarım ve Hayvancılık	80
2.7.2. Zanaat	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (644-656)

3.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ	84
3.1.1. Beytül mâl	84
3.1.2. Gelirler	85
3.1.2.1. Zekât (Sadaka)	85
3.1.2.2. Ganîmet ve Humus	87
3.1.2.3. Cizye	88
3.1.2.4. Haraç	89
3.1.2.5. Öşür	89
3.1.2.6. Ticari Uşûr	90
3.2. DEVLETİN GİDERLERİ	91
3.2.1. Halifenin Giderleri	91
3.2.2. Diğer Giderler	91
3.3. DİVAN TEŞKİLATI.....	94
3.3.1. Divan	94
3.4. TİCARET, PARA ve FİYATLAR.....	95
3.4.1. Ticaret.....	95
3.4.2. Para ve Fiyatlar.....	97
3.5. TOPRAK SİSTEMİ.....	99
3.5.1. Fey Arazileri.....	99
3.5.2. Savâfi Araziler.....	100
3.5.3. İşlenmemiş Ölü Topraklar ve Savaşsız Ele Geçirilen Topraklar	101

3.5.4. Koruluk ve Meralar (Himâ Arazileri)	102
3.5.5. İktâ Sistemi.....	103
3.5.6. Vergi Miktârının Belirlenmeside Gözetilen Unsurlar	105
3.6. SİVİL EKONOMİ.....	106
3.6.1. Tarım, Hayvancılık ve Zanaat.....	106

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (656-661)

4.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ	108
4.1.1. Beytül mâl	108
4.1.2. Gelirler	110
4.1.2.1. Zekât	110
4.1.2.2. Ganîmet ve Humus	113
4.1.2.3. Cizye	115
4.1.2.4. Haraç.....	117
4.1.2.5. Savâfî Gelirler.....	119
4.1.2.6. Nevrûz ve Mihrecân Hediyeleri.....	121
4.2. DEVLETİN GİDERLERİ.....	122
4.2.1. Maaşlar	122
4.2.2. Diğer Giderler	126
4.3. DİVAN TEŞKİLATI.....	127
4.3.1. Divan	127
4.4. TİCARET, PARA ve FİYATLAR.....	128
4.4.1. Ticaret.....	128
4.4.2. Para ve Fiyatlar.....	129
4.5. SİVİL EKONOMİ.....	135
4.5.1. Tarım, Hayvancılık, Zanaat.....	135
SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA	140
ÖZGEÇMİŞ.....	150

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE EKONOMİK YAPI (632-661)

Mustafa ÖZBAKIR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Hanefi PALABİYİK

2018, 150 Sayfa

**Jüri: Prof. Dr. M. Hanefi PALABİYİK
Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ
Doç. Dr. İhsan ARSLAN**

Bu tezin amacı, dört halifenin iktidarda kaldıkları süre zarfında devlet ekonomisini nasıl idare ettiklerini, devlet ekonomisine ne tür katkılarda bulduklarını belirtmek ve dönemlerindeki ticaretten ürün fiyatlarına kadar iktisadi hayatı genel hatlarıyla sunmaktır.

Çalışmanın kapsamı, Hz. Ebû Bekir dönemi iktisadi hayatından Hz. Ali dönemi iktisadi hayatına kadar devlet gelir giderlerine, ticaretten para türüne, ürün fiyatlarına, toprak sistemine varıncaya kadar genel hatlarıyla iktisadi hayatın sunulmasını içermektedir. Çalışma esnasında dönemlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve farklılıklarını belirtmek amacıyla kısmen, tahlil, tahkik ve kıyas metodlarına da başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dört Halife, İslâm, İktisat, Ekonomi, Maliye, Raşit Halifeler

ABSTRACT

MASTER THESIS

THE ECONOMIC STRUCTURE IN THE PERIOD OF FOUR HALIFAH

Mustafa ÖZBAKIR

Advisor: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

2018, pages: 150

Jury: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ

Assoc. Prof. Dr. İhsan ARSLAN

The purpose of this thesis is to indicate how they manage the state economy during the time they are in power, to indicate what kind of contribution they have to the state economy, and to present the economic life in general terms to the product prices from the period.

Scope of the work Hz. Ebubekir's period economic dream the period of Ali includes the economic life as much as the economic life, the expenses from the revelation incomes, the money from the trade, the product prices, and the soil site to the present. During the study, analysis, comparison and comparison method was used to indicate the differences and relations of the periods with each other.

Keywords: Four Halifah Rashid Halifahs, Islam, Economy, Finance

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜİD	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	(ibn) oğul
bkz	Bakınız
böl.	Bölüm
bt.	(bint) kızı
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
İİED	İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi
SÜ	Selçuk Üniversitesi
m.	Miladi
MÜ	Marmara Üniversitesi
nşr.	Neşreden
say	Sayı
thk.	Tahkik
trz.	Tarihsiz
vb.	Vebenzeri
vs	Vesaire
yay.	Yayın
yy.	Yüzyıl

ALAN, AĞIRLIK ÖLÇÜ BİRİMLERİ

1 Cerîb	= 1366,0416 metre kare
1 Kafız	= 136,6 metre kare
1 Aşır	= 13,6 metre kare
1 Cerîb	= 312 kg.
1 İrdeb	= 156 kg.
1 Mudî	= 312 kg.
1 Kafız	= 78 kg.
1 Kile	= 39 kg.
1 Sa'	= 2,751 kg. = 2,75 litre
1 Mudd	= 688,5 g.
1 Kist	= 1375,5 g. = 1,37 litre
1 Cerîb	= 2 İrdebb; Bir irdebb 73.125 kg eşittir.
1 Cerîb	= 1 Mudî; Bir Mudî 1.053 litredir.
1 İrdeb	= 2 Kafız; Bir kafız 4. 2125 litredir.
1 Kafız	= 2 Keyle; Bir Keyle 16.5 litredir.
1 Sa'	= 2 Kist
1 K1st	= 2 Mudî

ÖNSÖZ

Kahramanlıkları ve sayısız başarılarıyla İslâm'a hizmet etmiş olan Dört Halife, iyi bir Müslüman modeli olmalarının yanı sıra, üstlenmiş oldukları siyasi kimlikle de kendilerinden dersler çıkarılacak bir örnek teşkil etmektedirler.

Gerek siyasi gerekse kişisel hayatlarıyla haklarında çokça çalışmalar yapılan Dört Halifenin, bir devletin hassas yönünü oluşturan iktisadi hayata katkılarını, kendi dönemlerinde ekonomiyi geliştirmek ve devleti refaha kavuşturmak için sergiledikleri durum ve davranışları açıklamak gereğini hissederek böyle bir çalışmayı ele aldık. Bu çalışmanın Dört halifeyi her yönüyle doğru bir şekilde izaha katkı sağlayacağını ümid ediyoruz.

Tezimizizin girişinde çalışma esnasında fayalandığımız kaynaklara, kullandığımız yöntemlere, çalışmamızın önemine, sorunlarına ve metoduna değindik.

Birinci bölümde, Hz.Ebû Bekir dönemi iktisadi hayatı beytûlmâl ve gelirleri, devletin giderleri, divan teşkilatı, ticaret, para, ölçü birimleri, fiyatlar ve sivil ekonomi başlıkları altında ele aldık.

İkinci bölümde, Hz. Ömer dönemi iktisadi hayatını yine beytûlmâl ve gelirleri başlığıyla başlayıp, divan teşkilatı, toprak, mülkiyet, toprak sistemi, ticaret ve para, devlet giderleri, iktisadi hayatın sosyal hayata etkisi, sivil ekonomi başlıklarıyla ele aldık.

Üçüncü bölümde de aynı yöntemle Hz. Osman dönemi iktisadi hayat beytûlmâl ve gelirleri, devletin giderleri, divan teşkilatı, ticaret, para ve fiyatlar, toprak sistemi, sivil ekonomi başlıkları ele alındı.

Dördüncü bölümde, Hz. Ali dönemi iktisadi hayatı, yukarıda sıraladığımız başlıklar çerçevesinde ele alarak özetledik.

Çalışmamız esnasında, her dönemin iktisadi yapısını genel hatlarıyla sunmaya çalışmamızdaki amaç, bu alanda yapılacak çalışmalara katalog niteliğinde bir hizmet sunmak istememizdir.

Bu çalışmamızda bize her türlü desteği sunan, değerli bilgi ve tecrübelerini paylaşarak çalışmamızda sağlıklı bir yol almamıza yardımcı olan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK'a, yaptığı eleştiri ve değerlendirmeleriyle katkı sağlayan değerli arkadaşım Arş. Gör. Mustafa KARATAY'a, çalışmam boyunca sabrını ve desteğini esirgemeyen eşime ve aileme çok teşekkür ederim.

Erzurum -2018

Mustafa ÖZBAKIR

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE SORUNLAR

A. Kaynaklar ve Araştırmalar

Bu çalışmamızda, incelediğimiz dönemler hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan başlamak üzere, günümüzde yazılmış olan eserlere kadar İslâm dünyasında kaleme alınmış pekçok kitaptan yararlandık. Ayrıca Batılıların (müsteşriklerin/oryantalist) yaptıkları çalışmalara imkânlar dâhilinde müracaat ettik.

Çalışmamızda genel İslam Tarihi eserleri içinde; Dîneverî'nin (282/895) *Ahbâru't-Tıvâl*, Taberî'nin (310/922) *et-Târihu'l Ümem ve'l-Mülûk*, İbnu'l Esîr'in (630/1232) *el-Kâmil fi't Târih*, İbn Kesîr'in (774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı kitaplarına yer verdik. Râşid Halifeler dönemindeki ekonomik değişmelerle ilgili olduğundan Emvâl ve Harâc kitapları içinde; Ebû Yûsuf'un (182/798) *Kitâbu'l-Harâc*, Yahyâ b. Âdem'in (203/818) *Kitâbu'l-Harâc*, Ebû Ubeyd'in (224/839) *Kitâbu'l-Emvâl*, İbn Zenceveyh'in (251/865) *Kitâbu'l-Emvâl*, Kudâme b. Ca'fer'in (337/948) *Kitâbu'l-Harâc*, adlı eserlerden faydalandık.

Çalışmamız esnasında, Vâkıdî'nin (207/822) *Kitâbu'l-Meğazî* ve *Kitâbu'r-Ridde* adlı eserleri, İbn Hişâm'ın (218/833) *es-Sîretu'n-Nebeviyye'si*, İbn Sa'd'ın (230/845) *Kitâbu't-Tabakât'il-Kebîr'i*, başvurduğumuz eserlerdir. Çalışmamızda devlet gelirlerinden bahsettiğimiz için söz konusu dönemdeki fetih hareketleriyle alakalı futûh eserlerinden özellikle Belâzurî'nin (279/892) *Futûhu'l-Buldân* adlı eseri en çok başvurduğumuz kaynak oldu. Ayrıca Belâzurî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı eserinden de istifade ettik. Bunların dışında Maverdî'nin (450/1058) *Ahkâmü's-Sultâniyye'si* başvurduğumuz eserler arasındadır.

Dönemin paraları hakkında bilgi verirken Makrizî'nin (845/1442) *Eski ve İslâm'î Paralar* adlı eserine başvurduk. Söz konusu dönemdeki ekonomik yapıyla ilgili bilgiler edinmek için Nicolas P. Aghinides, De Lacy O'leary, Corci Zeydan, Thomas Walker Arnold, Daniel Dennet, Frede Lokkeard gibi batılı yazarların kitaplarına başvurduk.

Ahmet Cevdet Paşa'nın *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, Adem Apak'ın

Anahatlarıyla İslam Tarihi-2, Faruk Bal'ın *Arap Yarımadası'nı Ticaret*, İsrail Balcı'nın *Sadık Halife Hz Ebû Bekir*, Faruk Beşer'in *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, Neşet Çağatay'ın *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Adnan Demircan'ın *Râşid Halifeler*, Mustafa Demirci'nin *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Hamdi Döndüren'in *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, Abdulaziz Durî'nin *İlk Dönem İslam Tarihi*, Mustafa Fayda'nın *Hulefâ-i Râşidîn, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, Muhammed Hamîdullah'ın *İslâm Peygamberi, İslâm'da Devlet İdaresi*, Hasan uz-Zaman'ın *İlk İslam Devletlerinde Ekonomik Strüktür*, Mahmud Rana'nın *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, Ziya Kazıcı'nın *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Necatullah Sıddıkî'nin *İslam Ekonomisinin Temelleri*, S.A. Sıddıkî'nin *İslâm Devletinde Mali Yapı*, Şiblî Numânî'nin *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Ahmet Tabakoğlu'nun *İslâm İktisadına Giriş*, Salih Tuğ'un *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Halil Sahillioğlu'nun *İktisat Tarihi* adlı eserler çalışmamızda başvurduğumuz Türk ve Arap araştırmacıların eserlerinden bazılarıdır.

Ayrıca çalışmamızla ilgili olarak Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi başta olmak üzere ansiklopedi maddelerinden, İlahiyat Fakülteleri dergilerinde yayınlanmış makalelerden, çeşitli yüksek lisans ve doktora tezlerinden de faydalandık. Bu doğrultuda TDV ansiklopedi maddeleri arasında H. Yunus Apaydın'ın *Humus*, Adnan Demircan'ın *İkta*, Mustafa Demirci'nin *İkta*, Abdulaziz Durî'nin *Divan*, Mehmet Erkal'ın *Beytülmâl, Cizye, Ganimet, Öşür, Zekât*, Mustafa Fayda'nın *Ebû Bekir, Fey, Ömer*, Hacı Mehmet Günaydın'ın *Hîma*, Cengiz Kallek'in *Haraç, Müellefe-i Kulub, Ticaret*, Halil Sahillioğlu'nun *Dinar*, Osman Turan'ın *ikta* gibi maddeler çalışmamızda yer verdiğimiz bazı maddelerdir.

İlahiyat fakültesi makaleleri arasında ise; Hüseyin Çelik'in *Fey ve Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz Ömer'in, Sevâd Arazisi Hakkındaki Uygulama ve Zekât Nisabının Hesaplanması*, Abdülaziz Bayındır'ın *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar*, Menâzır Ahsen'in *Beytülmâl ve İslâm Ekonomisinde Rolü* gibi makaleler başvurduğumuz makalelerdir. Dursun Ali Şeker'in *Hz. Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat* adlı yüksek lisans tezi, Sevgi Nur Apaydın'ın *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ekonomik Değişme ve Toplumsal Etkileri* adlı yüksek lisans tezi, Abdülhalik Bakır'ın *İdarî ve İktisadî Yönden Hz. Ali Dönemi* adlı doktora tezi çalışma esnasında başvurduğumuz tezlerdendir.

Çalışmamızın yukarıda yararlandığımız tezlerden farkı, halifelerin dönemlerindeki siyasi, sosyal, kültürel hayatlardan ziyade, tamamen, dönemlerindeki devlet ve sivil iktisadi hayatın ele alınarak genel hatlarıyla sunulmaya çalışılmasıdır.

B. Tezin Önemi

Dört Halifeyle ilgili çalışmalara bakıldığında genel olarak halifelerin kişisel ve siyasi hayatlarının ele alındığını gördük.

Çalışmamızın diğer çalışmalardan farkı, dört halife döneminin iktisadi hayatının kısmen karşılaştırmalı olarak ele alınmasıdır. Bir devletin uzun süre hayatta kalmasının en önemli etmenlerinden birisi, devletin ekonomisinin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi ve gelir gider dengesinin iyi kurulmasına bağlıdır. Çalışmamız vasıtasıyla dört halifenin siyasi başarılarının yanı sıra başarılı bir devlet ekonomisi örneği sergilediklerini ortaya koymaya çalıştık.

Ayrıca bu çalışmayla katalog tarzında, bir bütün olarak dört halifenin iktisadi hayatını genel çerçeveye ele alarak bu alanla ilgili yapılacak çalışmalara ışık tutmayı amaçladık.

Çalışmamızda zekât, humus, cizye gibi kavramlar her dönem için ele alınırken bu kavramların niteliğine ve niceliğine ağırlık verilmeden her dönemde nasıl bir uygulamaya tabi tutulduğuna değindik. Bunun nedeni konu bütünlüğünün dağılmamasıdır.

Devlet gelir ve giderlerinin dağıtılması gibi bazı konu başlıklarında rivayetlere genişçe yer verilmesi okuyucuyu sıkacağından, zihinlerde daha net olsun diye mümkün mertebe rivayetlere daha az yer vermeyi uygun gördük.

Tezimizde faydalandığımız tüm kaynak türlerinde mukayeseli bilgi taramasına dikkat etik.

Çalışma esnasında her dönemi kendisinden önceki ve sonraki dönemle kısmen kıyaslayarak ele aldık. Bunun nedeni ise, dönemler arasındaki benzer ve farklı uygulamaları az da olsa belirtmek istememizdir.

Bir konuda verilen farklı rivayetleri ele alarak konunun daha geniş açıdan ele alınmasını sağlamamız, bu çalışmada kullandığımız bir diğer yöntemdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (632-634)

Hız. Ebû Bekir iki senelik devlet başkanlığı süresince, icraatlarıyla, İslâm'a büyük hizmetler sunmuştur. Onun döneminde Ridde olayları bastırılmış, Irak ve Suriye cephelerinde mücadele edilerek İslâm sınırları genişletilmiştir. Hız. Ebû Bekir siyasi alandaki bu başarısını iktisadi alana da taşımıştır.

1.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ

1.1.1. Beytûlmâl

Kelime anlamı “mal evi” olan Beytûlmâl, bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fiziki mekânı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz bütün malları ve bunların idaresi ile ilgili hukuki kurumu ifade etmektedir. Bu geniş anlamı ile beytûlmâl devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerinin toplandığı, harcamaların yapıldığı bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır.¹

Beytûlmâl'in teşkilatlı bir mali grup olarak ortaya çıkışı birçok araştırmacı tarafından Hız. Ömer dönemine nisbet edilse de onu gerek fiziki bir mekân gerekse mali bir kurum olarak İslâm devletinin ilk kuruluş yıllarına, Hız. Peygamber'in Medine dönemine kadar götürmek mümkündür. Gerçi Mekke döneminde de Hız. Peygamber'in kendisine getirilen bağışları ya bizzat ya da diğer Müslümanlar vasıtasıyla muhtaçlara dağıtıldığı bilinmektedir. Ne var ki bu dönemde ne bir İslâm devleti ne de bu devlete bağlı mâli bir kurum vardı. Yapılan şey, Müslümanlar arasındaki yardımlaşmanın Hız. Peygamber aracılığıyla belirli bir düzen içinde yürütülmesinden ibaretti. Medine döneminde ise kurulan bir İslâm devleti ve bu devlete bağlı olarak yavaş yavaş oluşan bir mâli yapı söz konusudur.²

Hız. Ebû Bekir dönemindeki beytûlmâlin işlevine değinmeden önce bu kurumun Hız. Peygamber döneminde nasıl işlediği hakkında, Hız. Ebû Bekir dönemine ışık tutması açısından kısaca bilgi vermek istiyoruz.

¹ Mehmet Erkal, “Beytûlmâl”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, VI, 90-94.

² Mehmet Erkal, “Beytûlmâl”, *DİA*, TDV., İstanbul 1992, VI, 90-94.

Resulullah zamanında toplanan vergi (zekât) gelirleri ve sınırlı da olsa savaşlarda elde edilen ganimetlerin mescidin “hızâne” olarak isimlendirilen kısmında bir yerde tahsis edildiğine ve bu malların kamu adına burada muhafaza edildiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Hamidullah, Hz. Peygamber zamanında mescidin avlusunda *Meşrebe Âliye*, *Ğûrfe* veya *Hızâne* adında bir oda bulunduğunu, buranın hazine odası olarak kullanıldığını, hatta Bilâl’in buranın korumalığını yaptığını söyler.³

Hz. Peygamber ayrıca Müslümanların ihtiyacı için Beytül-mâl’e bağış da toplamıştır. Resûlullah, toplanan gelirlerin bir kısmını, zekâta olduğu gibi Kur’an’da belirtilen sarf yerlerine harcamakta, bir kısmını da gerekli yerlere kendi takdirine göre sarf etmekteydi. Bu harcama kalemlerinin başında savaş giderleri ile yoksullara yapılan yardımlar yer almaktaydı.⁴ Öte yandan İslâm devletinin çeşitli bölgelerine tayin edilen memurlara Beytül-mâl’den maaş bağlandığı görülmektedir.⁵

Hz. Peygamber, devlet gelirlerini bir mal sahibi olarak değil bir kamu görevlisi, devlet başkanı olarak tasarruf etmiştir. O’nun, zekât hurmalarından birini ağzına atan torunu Hasan’a “*Bırak. O, ne Allah Resûlüne ne de ailesine helaldir.*” demesi Beytül-mâl’e ait bir malın Hz. Peygamber’in şahsi serveti gibi görülmediğinin de bir işaretidir.⁶ Ayrıca Hz. Peygamber, evinde koruduğu bu para ve malları bekletmeden elinden çıkarır, ihtiyaç sahiplerine verirdi.⁷ Hz. Peygamber, zekât gelirlerini ve bunların verildiği kimseleri kayıt altına aldığı gibi bu işi yapan memurları bile kayıt altına almıştır.⁸

Hz. Ebû Bekir dönemindeki Beytül-mâl sistemine değinecek olursak: Beytül-mâl’in yapısı ve işleyişi, Hz. Ebû Bekir’in kısa süren halifeliği zamanında büyük bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.⁹ O’nun da evinin bir bölümünün müminlerin mallarının depolandığı yer olarak kullanıldığına dair rivayetler nakledilmiştir. Hz. Ebû Bekir halife olduktan sonra altı ay kadar Sunh’ta¹⁰ kalmış ve buradaki evinin bir

³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I-II, (Çev. Salih Tuğ, İmaj Yay., Ankara 2003, II, 1055.

⁴ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu’l Emvâl*, (Çev. Cemaleddin Saylık, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016 261.

⁵ İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d b. Menî el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbu’t-Tabakâti’l-Kebîr*, I-XI, Mektebetü’l-Hancî, Kahire 2001, III, 276.

⁶ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I-XII, Dâru’l-Minhâc, Cidde 2008, I, 200.

⁷ Buhârî, *Zekât*, 20.

⁸ Ebû’Ubeyd, 261.

⁹ İbn Sa’d, III, 195.

¹⁰ Medine yakılarında bir yer; Mehmet Erkal, “Beytül-mâl”, *DİA*, TDV., İstanbul 1992, VI, 91.

bölümünü hazine (Beytülmâl) olarak kullanmış, işlerinin yoğunlundan dolayı şehirdeki evine taşındığında, dostları, ona, hazine için bir bekçi tayin etmesini söylemiş, lâkin o hazinenin boş olduğunu söyleyerek gerek duymadığını belirtmiştir. Zaten Hz. Peygamber'den de hazineyi boş devralmıştı.”¹¹

Hz. Ebû Bekir döneminde toplanan zekât ve diğer devlet gelirleri Hz. Peygamber devrinde olduğu gibi fazla vakit geçirmeden muhtaçlara dağıtılmıştır. Bu dağıtım ve paylaşımında insanların İslam'daki konumuna bakılmaksızın eşit pay verildiği söylenir.¹² Bir rivayette vergi olarak çöl içlerindeki kabilelerden gelen giysi cinsinden gelirlerin bir kısmının satıldığı, bir kısmını ise dul olan hanımlara dağıttığı söylenir.¹³ Bu dönemde Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Ömer b. Hattâb ve Muaykib b. Ebû Fatıma'nın adları Beytülmâl görevlisi olarak geçmektedir.¹⁴

Başlangıçta Hz. Ebû Bekir hazineden maaş almıyordu. Mesleği olan ticaretle uğraşır ve geçimini bu şekilde sağlardı. Ancak işleri yoğunlaşınca alışverişe vakit ayıramadığı için ekonomik olarak sıkıntıya girdi. Ticaretle uğraşınca da sorumluluğu aksıyordu. Taberî, halifenin bu konuda karşı karşıya kaldığı durumu kendi ağzından şu ifadelerle aktarır: *“Alışverişle meşgul olmam beni Müslümanların işi ile ilgilenmekten alı koyuyor. İşlerini yürütebilmem için yalnız onların işiyle meşgul olmam gerekiyor. Bu nedenle ailemi geçindirmek için hazineden yardım almak zorundayım.”*¹⁵

Bir rivayete göre Hz. Ömer, kendisine maaş bağlamasını önermiş ve birlikte maliye sorumlusu Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a giderek geçimi için ödenek ayrılmıştır.¹⁶ Buradan da Ebû Ubeyde'nin maliye görevini Hz. peygamber döneminden bu zamana kadar kesintisiz devam ettiğini anlıyoruz. Halifenin maaşı ile ilgili oranlar çeşitlilik arz eder. Ancak orta halli bir kimsenin günlük ihtiyaç miktarına göre pay ayrıldığından bahsedilir. Günlük yarım koyun veya bu ölçüde yiyeceğin yanı sıra, kendisine ihtiyaç hâsıl olduğu zaman giyecek verildiği de söylenir.¹⁷ Kimi iddialara göre de halifeye 2 bin

¹¹ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülük*, I-XI, Dâru'l-Maârif, Mısır 1966, V, 53.

¹² İbn Sa'd, III, 176-177.

¹³ İbn Sa'd, III, 195.

¹⁴ Taberî, IV, 50.

¹⁵ Taberî, IV, 54.

¹⁶ Ebû Ubeyd, 330.

¹⁷ Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Abdullah Gündüz, Asalet Yay., İstanbul 2018, 78.

dirhem maaş bağlanmış, bunu takiben iki kez 500 dirhem artış yapılmıştır.¹⁸ Taberî, halifeye yıllık olarak 6 bin dirhem pay ayrıldığını söyler.¹⁹ Bu oranlar yüksek miktârda ödenek ayrıldığını ima etse de onun, tıpkı Resûlüllah gibi son derece mütevazı bir hayat yaşadığı bilinir.²⁰ Dolayısıyla belirtilen oranların çok inandırıcı olduğunu düşünmüyoruz.

Hz. Ebû Bekir, vefat etmeden önce hazineden aldığı miktarın tespit edilip kendi mülkünden ödenmesini vasiyet etmiş ve bu isteğini yerine getirmesi için Hz. Ömer'i görevlendirmiştir. Vefat ettiği zaman miras olarak sağlamlık bir deve, süt kabı, kılıç ustası bir hizmetçi ve beş dirhem değerinde para bıraktığı söylenir. Hz. Ömer, yaptığı bir araştırmada Hz. Ebû Bekir'in halifeliği süresince hazineden 8 bin dirhem maaş aldığını belirtir. Mütevazı yaşantısı nedeniyle Hz. Ömer'in onun hakkında "*Kendisinden sonraki idarecileri sıkıntıya soktu.*"²¹ dediği iddia edilir. Bir rivayete göre, Bahreyn'de bir araziyi kızı Hz. Âişe'ye verdiği ancak bir faydasını görmediğini belirtip az önce sayılan miras ile hepsinin Hz. Ömer'e teslim edilmesini istediği söylenir.²²

Hz. Ebû Bekir'in toplanan gelirleri hemen dağıtmasının yanında beytül-mâl gelirlerinin sonraki dönemlere nisbeten fazla olmaması da gelişmiş bir beytül-mâl kurumuna ihtiyaç göstermemiştir. Nitekim ilk halifenin ölümünde bir heyet huzurunda beytül-mâlî açan Hz. Ömer, burada sadece bir dinar bulabilmiştir.²³

Beytül-mâl gelirlerinin harcandığı yerlerden bahsedecek olursak gelirler harcanma yetkisi bakımından ikiye ayrılır: Birinci grubu, gelirlerin nerelere dağıtılacağı naslar ile belirlenmiş harcamalar oluştururken (nerelere verileceği tövbe suresinin 60. ayetinde belirtilen zekât ve ganîmetten devletin hissesine düşen beşte bir pay oranında sarf yeri enfal süresinin 41. ayetinde belirtilen humustur. Ancak humus Peygamberin sağlığında Allah'a, Peygamber'e, yakınlarına, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara harcanırken Resûlüllah'ın vefatından sonra Hz. Ebû Bekir ve ondan sonra gelen Ömer ve Osman humusu sadece son üç gruba dağıtmıştır.), ikinci grubu ise devlet başkanının

¹⁸ İbn Sa'd, III, 169.

¹⁹ Taberî, IV, 54.

²⁰ İsrail Balcı, *Sadık Halife Hz Ebû Bekir*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, 230.

²¹ İbn Sa'd, III, 170.

²² İbn Sa'd, III, 178.

²³ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukuun Ortaya Çıkışı*, MÜ. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 1963, 75.

yetkisine bırakılan fey gelirleri oluşturur.²⁴

Hız. Ebû Bekir döneminde elde edilen beytûlmâl gelirlerinin dağıtım yerlerini özetleyecek olursak:

1.Maaşlar: Beytûlmâl giderlerinin en önemli kalemini oluşturan maaşlar, Hız. Peygamber döneminden itibaren bu kurum tarafından karşılanmıştır. Zekât gelirlerini toplamakla görevli memurların maaşları da buradan karşılanır, topladıkları zekâtlardan maaşlar ödenirdi.²⁵

2.Orduunun Giderleri: Geçmiş dönemlerde ve Hız.Ebû Bekir döneminde devletin en önemli gider kalemini teşkil etmiştir.²⁶

3. Zekât, Humus: Yukarıda belirttiğimiz üzere Kur'an'da belirtilen yerlere sarf edilirdi.²⁷

4. Diğer Kamu Giderleri: Bayındırlık, eğitim, sağlık²⁸ gibi giderlerdir.

Hız. Ebû Bekir döneminde beytûlmâlın en önemli gelir kaynakları arasında vergi adı altında toplanan zekât, savaşlarda elde edilen ganîmetler, fey gelirlerinden ise sınırlı da olsa cizye yer alırdı.²⁹

1.1.2. Gelirler

1.1.2.1. Zekât

Sözlükte artma, arıtma, övgü ve bereket anlamına gelen zekât terim olarak Kur'an'da belirtilen sınıflara sarf edilmek üzere, dinen zengin sayılan Müslümanların malından alınan belli payı ifade eder. Örfte bu payın maldan çıkarılması işine de zekât denir.³⁰

Zekât kurumu, büyük bir değişime uğramadan Hız. Peygamber'den sonra da Hız. Ebû Bekir döneminde de devam etmiştir. Hız. Ebû Bekir, Hız. Peygamber'in vefatıyla

²⁴ Celal Yeniçeri, *Asr-ı Sâadette Devlet Bütçesi*, Beyan Yay., İstanbul 1984, 47-55.

²⁵ Tuğ, 45.

²⁶ Yeniçeri, 40-50.

²⁷ Tevbe: 9/60, Enfal: 8/41.

²⁸ Belâzurî, Ebû'l Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Futûhul-Buldân*, Şirketu-Tab'i'l-Kütübî'l Arabiyye, Kahire 1901, 135.

²⁹ Balcı, 230.

³⁰ Erkal, Mehmet, "Zekât", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013, XLIV, 197-207.

birlikte dinden çıkıp zekât ödemeyen kimseler meselesiyle ilgilenmiş ve İslâm'dan dönmek demek olan Ridde harekâtının ekonomik boyutunu oluşturan zekât vermeyi reddedenlere karşı mücadele etmiştir.³¹ Hz.Ebû Bekir'in başarılı ve çetin mücadelesine olan minnet ve dinsizler arasındaki birleşme ihtiyacı, isyanın bastırılmasını sağladı. Birkaç ay sonra Arabistan tekrar normale döndü. Zekât kurumu, tekrar Hz. Peygamber dönemindeki gibi işlemeye başladı. Hz. Ebû Bekir, halifeliği boyunca Beytül-mâl'a 200 bin dirhem geçirmişse de bu, toplanan zekâtın boyutu hakkında kesin bir fikir vermemektedir. Hz. Peygamber Bahreyn'den cizye ve zekât toplamı olarak bir yılda 80 bin dirhem tahsil etmişti.³² Beytül-mâl'deki para da Hz. Ebû Bekir'in toplamış olduğu geliri gösterebilir ama Hz. Ebû Bekir'in Beytül-mâl'e devretmeden dağıttığı paralar da vardır. Hiçbir devir için zekât konusunda tam bir değerlendirme yapılması mümkün değildir.

Hz. Peygamber'den sonra başlayan çağ, beraberinde zekât konusunda bazı karışıklık ve problemleri de beraberinde getirmişti. Fethedilen yeni topraklar yeni alanları, yeni insanları ve ürünleri ve de yeni gelirleri getirmekteydi. Arap toplumlarına uygulanan bazı zekât oranlarının geliri arttırmak için çok nispetsiz olduklarını görüyoruz. Zekât ve cizyenin belirli oranlarda alınması, Hz. Peygamber'in bilinen bir özelliği idi. Bunlar sünnet olarak verilmiştir. Ancak Hz. Peygamber'den hemen sonra bu sünnetin bir kısmı değişmiştir. Kalan kısmına ise dokunulmamıştır. Örnek olarak Necran'daki gayrimüslimlere Himyer, Ayla veya Bayreyn'dekiler gibi cizye uygulanıyordu. Bu vergi, adam başı bir dinar olarak belirlenmişti. Tüm Necran için ise 2 bin dinara tekabül ediyordu. Bu sistem sonraki yöneticilerce azaltılarak değiştirilmiştir.³³

İlk halifelerin karşı karşıya kaldığı bir diğer mesele ise hadislerde belirtilmeyen veya tam olarak açıklanamayan mallar konusunda nasıl bir tutum izleyecekleriydi. Bu konuda halifeler, kendi kişisel kararlarını, yaptıkları kıyaslamalarla vermişlerdir. Hz. Ebû Bekir, kalan zekât gelirini, emekli aylıkları ve maaşlardan çıkardığını gösterir. Raporlara rağmen bu durum, emekli aylıklarının iyice açıklanması ile açıklık

³¹ Sevgi Nur Apaydın, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ekonomik Değişme ve Toplumsal Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2017, 9

³² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 92.

³³ Hasanuz Zaman, *İlk İslam Devletlerinde Ekonomik Strüktür*, (Çev. Sinan Ersoy, Akabe Yay., İstanbul 1987, 173.

kazanacaktır. Çünkü onun devrinde ne emekli aylıkları bağlanmış ne de bir maaş dağıtılmıştır.³⁴

Zekâtın dağıtım politikası hakkında bilgi verecek olursak, dağıtım politikası genellikle pek çok koşul göz önüne alınarak oluşturulur ve Kur'an'daki harcama ilkeleri doğrultusunda dağıtıldı. Zekâtın kimlere verileceği Kur'an'da Tövbe Suresi 60. ayetinde ("*Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak fakirlere, yoksullara, (zekâti toplamak için memur kılınmakla) onun üzerine çalışanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda olanlara ve yolda kalmışlara mahsustur.*") belirlenmiştir. Bunların dışında zekât dağıtımını konusunda politikalar bu gelirin kullanım yerlerinden de anlaşılabilir.

Bilindiği üzere zekât, kabileler arasında toplanmaktaydı ve ihtiyaca göre merkez, bu gelirin bir kısmını veya tamamını alabiliyordu. Halka ihtiyacı olan zekât dağıtılıp bu görev tamamlandıktan sonra kalan kısım merkeze transfer edilirdi. Merkez, yukarıda da belirttiğimiz üzere zekât gelirini genellikle Kur'an'da belirtilen yerlere harcardı. Ebû Davut'a göre Hz. Ebû Bekir Yemame'den toplanan zekâtın içinden aldığı bir miktar tahılı Mucca'ya tazminat olarak verilecek develerin bedeli olarak vermiştir.³⁵

Zekât, Beytülmâl'in belli başlı gelir kaynaklarından biriydi. Ancak zekâtın yönetimi bazı nedenlerden dolayı diğer gelirler gibi yapılmamaktaydı. İlk olarak zekâtın belli bir bölümü yerel olarak dağıtılmaktaydı ve bu durumda zekât, bazen merkezi bazen de diğer bölgeleri ilgilendiren bir konu oluyordu. İkincisi zekât gelirleri genel gelirlerle beraber saklanırken bu işlemler gizli tutuluyordu. Üçüncü olarak ise zekât balıktan, deveye, tahıldan, bala kadar birçok çeşit mal içinden tahsil edilmekteydi. Zekât paraya veya başka mallara çevrilerek verilebiliyorsa da insanlar genellikle malla ödeme yapma yolunu seçiyorlardı.³⁶

Genel gelirlerle zekât gelirlerinin birbirine karışmasını engellemek için memurlar, ayrı ayrı bu gelirlerin muhasebesini tutmakla görevlendirilmişti. Bunu eldeki listelerden görmekteyiz. Böylece zimmete geçirme olaylarının olup olmadığı da dolaylı olarak anlaşılabilir. Zekât bir adalet olarak nitelendiriliyordu ve zekâta karşı yapılacak olan herhangi bir yolsuzluk Hz. Peygamber'in izleyicisi olan tüm insanları

³⁴ Ebû Ubeyd, 1125.

³⁵ Ebû Dâvud, *Sünen*, I-VII, Dâru'l-Müessesetü'l-Âlemiyye, Beyrut 2009, III, 208.

³⁶ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti Sahâbe*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, III, 43.

kızdırabilecekti.³⁷

1.1.2.2. Ganîmet ve Humus

Ganîmet, İslâm devletinin gelir kaynaklarından birini teşkil eder. Teknik olarak savaşta inkârcılardan zorla alınan mal anlamına gelir. Bu yüzden devlet başkanının izni olmadan düşman toprağına giren Müslüman'ın aldığı, ganîmet değildir. Çünkü bu, zorla değil hırsızlıkla alınmıştır. Başka bir deyişle ancak kuralına uygun biçimde ilan edilmiş bir savaş sonunda İslâm kuvvetlerinin ellerine geçen mal, ganîmet kavramı içinde sayılırdı.³⁸

Hız. Ebû Bekir döneminde elde edilen ganîmetler sonraki dönemlere nispeten oldukça sınırlıdır. Hâlbuki önemli savaşlar yapılmış ve büyük badireler atlatılmıştır. Ancak verilen mücadeleye karşılık olarak hazineye aynı oranda ganîmet girdisi sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Daha doğrusu elde edilenlerin önemli bir kısmı yoğun askeri harcamalara gitmiştir. Nitekim ganîmet paylaşımı sırasında bazı itirazlar yaşanınca, Hız. Ebû Bekir, dağıtılan malın günübürlük geçim kaynağı olduğunu ifade etmiş ve Allah rızası için mücadele ettiklerini hatırlatarak ganîmete tamah etmemeleri gerektiğini söylemiştir.³⁹

En önemli gelirler Hâlid b. Velid'in fethettiğı Irak bölgesinden gelmiştir. Bunların bir kısmı savaş yoluyla bir kısmı ise savaşız teslim alınması karşılığında elde edilmiştir. Alınan ganîmetlerin 1/5'i ve fey grubu mallar, Medine'ye gönderilirken kalan kısmı ise askerler arasında paylaştırılmıştır.⁴⁰ Şam bölgesinde gerçekleşen bölgesel savaşlarda başarılı olunmuş, ancak sınırlı sayıda ganîmet elde edilmiştir. Bunların haricinde Bahreyn bölgesinden de hatırı sayılır oranda vergi ve ganîmet malları gelmiştir.⁴¹

Hız. Ebû Bekir zamanında sınırlı sayıda da olsa taşınır veya taşınmaz ganîmetler elde edilmiştir. Örneğın, savaşta düşmandan ele geçirilen topraklar, ganîmetin beşte birlik payı olarak hazineye aktarılmış ve bu topraklar devlete ait develerin otlak alanı

³⁷ Yakûbî, Ahmed b. Ebi'l Yakûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdıh, *Tarihu'l Ya'kûbî*, I-II, Şirketu'l-Âlemi'l-Matbûat, Beyrut 2010, III, 10.

³⁸ M. Nectullah Sıddıkî, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, (Çev. Bahar Gürsan, Kaynak Yay., İzmir 1976, 120.

³⁹ Taberî, III, 275.

⁴⁰ Taberî, IV, 25.

⁴¹ Balcı, 233.

olarak ayrılmıştır.⁴² Sözü edilen arazilerin kamulaştırılmasından sonra sahipleri ile zekât memurları arasında bazı tartışmaların yaşandığı ve Hz. Ebû Bekir'in bu arazileri yasak bölge ilan ettiği söylenir.⁴³

Ele geçirilen ganimetlerin yağmalanmaması için özel önlemler alınmış ve bekçiler görevlendirilmiştir.⁴⁴ Ganimetin beşte biri kamu malı sayıldığı için özel hassasiyet gösterilmiştir. Hz. Peygamber bir ordu veya seriyye tayin ettiği zaman ganimet mallarına ihanet etmemelerini özellikle tembih ederdi.⁴⁵ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ganimet hırsızlığı yapanın mallarını yaktırması ve hırsızları cezalandırmıştır.⁴⁶

Komutanlar ganimeti dağıttıktan sonra beşte birlik payı esirlerle birlikte Medine'ye gönderir ve kazanılan savaşın gidişatı ile ilgili ayrıntılı rapor sunar. Galibiyet müjdesi anlamına da gelen bu uygulamadan farklı olarak ayrıca isyan eğilimindeki kabilelere de başarı kazanıldığına dair haberler gönderilir ve gözdağı vermeye yönelik bir amaç güdüldü.⁴⁷

Geleneğe göre esirler diyet karşılığında serbest kalabildikleri için onlardan elde edilen miktar da önemli gelir kaynağıydı. Mesela Hz. Fatma, esirlerden kendisine bir hizmetçi verilmesini istediği zaman Resûlüllah onlardan alınacak kurtuluş fidyesinin hazineye ait olduğunu belirtip kızının bu isteğini gerçekleştirmemiştir.⁴⁸

Ganimetlerin veya hazineye ait gelirlerin paylaşılmasında Hz. Ebû Bekir eşitlik prensibini esas almıştır. Hatta İslâm'daki öncelikleri nedeniyle bazıları onu eleştirmişlerse de halife bu kararından vazgeçmemiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber Bahreyn'den gelecek gelirlere bazılarına önceden ihsanda bulunma sözü vermiş ancak vefat ettiği için bu sözü gerçekleştirememiştir. Bu bölgeden mallar gelince Hz. Ebû Bekir ilk önce Resûlüllah'ın vaatte bulunduğu kişilere paylarını vermiş, müteakiben diğerleri arasında paylaşmıştır. İddiaya göre, buradan elde edilen ganimetlerden atlı askerlerin herbirine 6 bin, yaya askerlere 2 bin dirhem değerinde mal dağıtılmıştır.⁴⁹ Bu

⁴² Taberî, III, 224-225.

⁴³ Taberî, III, 225.

⁴⁴ Taberî, III, 225.

⁴⁵ Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahih*, Kitabu Cihad, I-III, Çağrı Yay., İstanbul 1992, 3.

⁴⁶ Ebû Dâvud, Süleyman b. Eşsas b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr b. İmrân e-Ezdî, *es-Sünen*, Kitabu Cihad, I-VII, Dâru'l-Müessesetü'l-Âlemiyye, Beyrut 2009, 145.

⁴⁷ Taberî, III, 274.

⁴⁸ Müslim, *Zikir, Dua, Tevbe ve İstiğfar*, 80.

⁴⁹ Taberî, III, 259-260.

bilgi ganîmetlerin miktârı hakkında bir fikir verebileceği gibi, aynı zamanda askerlerin hizmetlerine göre taksimat yapıldığını da ortaya koymaktadır. Ayrıca savaşlarda üstün başarı gösteren komutanlar da nefl⁵⁰ ile ödüllendirilmiştir.⁵¹

Humus: Sözlükte “beşte bir” anlamına gelen “*humus*” kelimesi Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde beytül mâl gelirlerinden olup beşte bir yani yüzde yirmi anlamında Kur’anî bir terimdir.⁵²

Bilindiği üzere her yıl düzenli olarak toplanan zekât ve fey gelirlerinden farklı olarak humus, yalnızca savaşlardan sonra beytül mâle intikal eden devlet gelirlerinden olup ganîmet olmayınca söz konusu olmayan bir gelir kalemidir. Hz. Ebû Bekir’in başlattığı Sâsânîler’e karşı Irak, Bizans’a karşı da Suriye cephelerine gönderilen orduların bağlı olduğu iki başkumandanlıkça birçok savaş yapılmış, gerçekleşen fetihler sonucunda askerlerin ganîmet hisselerinde olduğu gibi beytül mâl’in humus gelirlerinde de büyük artışlar olmuştur. Bu dönemde humusun dağıtımında Resûl ve zilkurba hisseleri tartışma konusu olmuştur. Ebû Yûsuf, bazı kimselerin Resûlullah’ın ve yakın akrabasının hissesinin kendisinden sonraki halifeye ve yakınlarına ait olduğunu ileri sürmüşlerse de sonunda farklı görüş sahipleriyle anlaşılıp bu iki hisseyi cihat için at, katır ve silah alımına sarf etmek hususunda ittifak etmiş olduklarını ifade etmektedir.⁵³

Hz. Peygambere ait humus hissesinin onun vefatından sonra, tıpkı “sâfîy”⁵⁴ gibi durdurulduğu, Hz. Ebû Bekir ve ondan sonra gelen halifelerden hiçbirinin bu hisseden pay almadıkları gibi başka kimseye de vermedikleri haber verilmiştir.⁵⁵ Hz. Ebû Bekir döneminde humustan yakın akrabaya hisse verilmesinin de durdurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu zümreye Hz. Ömer’in hilafetinin sonlarına doğru humustan pay verildiğini bildiren haberler de mevcuttur.⁵⁶ Hz. Ebû Bekir döneminde humusun Enfal 8/41. ayette belirtilen son üç zümreye “*Yetimlere, Miskinlere, Yolda kalmışlara*” dağıtılması esas alınmıştır.⁵⁷

⁵⁰ Savaşlarda başarı gösteren veya özel katkı sağlayan kişilere ganîmetlerden verilen ekstra pay.

⁵¹ Taberî, III, 259.

⁵² Apaydın, H. Yunus, “Humus”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, XVIII, 365-369.

⁵³ Ebû Yûsuf, Ya’kûb b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, (Çev. Ali Özek, Akçağ Yay., Ankara 1982, 173-174.

⁵⁴ Sâfîy: Ganîmetler henüz dağıtılmadan önce Devlet başkanının kendisi için seçip aldığı mal hissesine verilen isimdir.

⁵⁵ Ebû Yûsuf, 147, 166, 169-170.

⁵⁶ Ebû Yûsuf, 147-148.

⁵⁷ Ebû Ubeyd, 456-467.

Ganimetler ve humus taksim edildikten sonra satılabilir, başka yerlere bağışlanabilirdi. Hz. Peygamber’de bunu yapmıştır. Ebû Ubeyd, Resûlüllah humusu ayırdıktan sonra ganîmetin üçte birini hususi ganimet olarak verdiğini ifade etmekte ve bu uygulamanın sebebinin sefere katılan birliklerin savaşa büyük bir canlılıkla katılmasına, düşmana bir an önce saldırma azminin oluşmasına katkı sağladığını ifade etmektedir.⁵⁸

Humusla ilgili bir diğer konu ise humusun devlet başkanının eline geçtikten sonra, ondan hususi ganimet verilmesidir. Câbir’e sorulan şu soru konuya açıklık getirmektedir. *“Resûlüllah humusu ne yapardı? Câbir: Humustan bir şahsa, sonra başka şahsa, sonra yine bir şahsa verirdi.”*⁵⁹ diye cevap vermiştir. Bu uygulamaya Hz. Ebû Bekir döneminde de rastlanmaktadır. Ebû Ubeyd’den gelen bir rivayeti örnek verecek olursak: *“Abdurrahman b. Ebî Bekir cahiliye döneminde bir cariyeye âşık olmuştu. Adı Leyla olan bu cariyeyi her zaman anardı. Abdurrahman Yemen’de Yâ’lâ b. Ümeyye’nin yanına geldi. Bir de ne görsün O cariyeye esirler arasındadır. Abdurrahman Yâ’lâ’ya “bana cariyeyi ver” dedi. Yâ’lâ : “Onu sana veremem Ebû Bekir’e bu konuda yaz” dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir’e konu hakkında mektup yazdı. Ebû Bekir Yâ’lâ’ya gönderdiği mektupta cariyeyi Abdurrahman’a vermesini istedi. Muaz rivayete ilaveten der ki: Görüşüme göre Ebû Bekir cariyeyi Abdurrahman’a humustan vermiştir.”*⁶⁰

Hz. Peygamberden humus ile ilgili rivayetlerden maden, rikazdan⁶¹, definelerden humus alındığının, denizden çıkan inci, anber, mercan ve balıktan humusun alınmadığını, bu uygulamanın Hz. Ebû Bekir döneminde de devam ettiğini görüyoruz.⁶²

1.1.2.3. Cizye

Cizye *‘kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek’* manasındaki ceza mastarından türemiş bir isim olup İslam literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin kendilerine sağlanan himaye karşılığında ödedikleri vergiye denir.⁶³

Hz. Ebû Bekir, döneminde irtita ve isyan hadiselerini önyenip Arabistan’da

⁵⁸ Ebû Ubeyd, 322.

⁵⁹ Buhârî, *Farzu’l Humus*, 20.

⁶⁰ Ebû Ubeyd, 324.

⁶¹ Cahiliyyeden kalma define.

⁶² Ebû Ubeyd, 337, 342, 344.

⁶³ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, TDV., İstanbul 1993, VIII, 42-45.

yeniden denetimi sağladıktan sonra Irak ve Şam bölgelerine ordu göndermiştir. Özellikle Sâsânîlerin nüfuz alanındaki Irak topraklarında, irili ufaklı birtakım yerler alınmıştır. Şam bölgesinde ise Filistin yakınlarında kimi yerler üs olarak kullanılmıştır. Ancak Müslümanların, bu bölgede kalıcı olup olmayacakları henüz belli değildi. Ele geçirilen topraklarda yaşayan halkın bir kısmı putperest ve Hıristiyan idi. Onlarla yapılan antlaşmalarda cizye ödemeleri şartının koşulduğu söylenir.⁶⁴

Hz. Ebû Bekir döneminde ilk cizye, Hîre halkına konulmuştur. Hâlid b. Velid, Hîre halkından 1000 kişiyi cizyeden muaf tutmuş, geri kalan 6000 mükellef için, 10 dirhemi 5 miskal ağırlığında olmak üzere kişi başına 14 dirhem veya 10 dirhemi, 7 miskal olmak üzere kişi başına 10 dirhem (birinci duruma göre toplam 84 bin, ikinci duruma göre ise 60 bin dirhem) cizye yüklemiştir. Her iki durumda da toplanan cizye miktarı 42 bin miskale denk olmuştur. Aynı dönemde Ulleys, Bânikyâ halkları ve Hîre'deki şartlarla Basra halkı ile kişi başına 1 dinar ve 1 cerîb hububat karşılığında cizye antlaşmaları yapılmıştır.⁶⁵

Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Hz. Ebû Bekir döneminde de Bahreyn ve çevresi ile Yemen bölgelerinde şahıs başına 1 dinar veya 40 dirhem ve bir elbise alınması kararlaştırılırken Eyle halkından 300 dinar, Cerba halkından 100 dinar, Ezruh halkından 100 dinar, Necran halkından 2000 elbise (bu elbiselerden her biri 1 ukiye 40 dirhem değerinde olmak üzere toplamda tutarı 2000 ukiye gümüş olacak şekilde belirlendi) cizye alınmıştır.⁶⁶

Ebû Bekir döneminde Irak'ta şahıs başı cizye miktârı 1 dinar ve bir cerîb hububat şeklinde belirlenmiş, Suriye bölgesinde ise şahıs başına cizye vergisi 1 dinar ve bir cerîb buğday, bir miktar sirke ve zeytinyağı olarak belirlenmiştir. Cezîre⁶⁷ bölgesinde de benzer bir uygulama ile 1dinar, iki müd buğday, her biri iki kıst olmak üzere zeytinyağı ve susamyağı toplanmıştır.⁶⁸

Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Ebû Bekir döneminde de Bahreyn bölgesinde yaşayan Mecusilerden cizye tahsil edilmiştir. Bu bölgeden Medine'ye

⁶⁴ Taberî, III, 259-260.

⁶⁵ Ebû Ubeyd, 48-49.

⁶⁶ İbn Sa'd, I, 277-278.

⁶⁷ İslam coğrafyacıları tarafından yukarı Mezopotamya'ya verilen ad.

⁶⁸ Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sileyman el-Kureşî el-Ümevî el-Ahvel el- Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, (Çev., İsmail Karakaya, Akçağ Yay., Ankara 1982, 53.

önemli miktarda mal gönderildiği söylenir.⁶⁹ Ganimetler kadar olmasa da cizye de önemli gelir kaynakları arasında idi. Hazinesinin gelir kalemini oluşturan cizye ve haraçların düzenli bir şekilde tahsil edilmesi için birtakım tedbirler alınmıştır. Ödemelerin muntazam sürdürülebilmesi için belirlenen miktarın tahsil edilmesine kadar anlaşmalı taraftan rehinelerin alındığından bahsedilir. Bu konuda Taberî şu bilgiyi verir: “*Hâlid b. Velid tarafından gönderilen vergi memurları elli gün içinde vergileri toplarlardı. Bu vergileri toplamayı taahhüt edenler Hâlid’in yanında rehin olarak kalırlardı.*”⁷⁰

Yukarıda sayılanların haricinde gümrük, madenler, ticaret gelirleri, halifeye hediye edilen mallar gibi değişik kalemlerden hazineye girdi sağlanıyordu.⁷¹

Hz. Ebû Bekir, şahsına gönderilen hediyeleri kamu malı statüsünde değerlendirdiği için bunları hazineye aktarmıştır. Hatta bunların miktarını tespit ettirip sahiplerinin ödeyecekleri vergiden düşürmüştür.⁷² Bir rivayette onun döneminde elde edilen gelirlerin miktarının 200 bin dirhem olduğu söylenir.⁷³ Bunların önemli bir kısmının halktan alınan vergiler olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴

Cizyenin tahsil zamanına gelince, Hz. Peygamber’in Necranlılar’dan biri Recep diğeri Sefer ayında olmak üzere bu vergiyi iki taksitle aldığı kaydedilmektedir.⁷⁵ Bu tahsil zamanına Hz.Ebû Bekir’de uymuştur. Cizyenin tahsil zamanı ile ilgili bir diğer görüş ise Ebû Yûsuf’a göre cizye iki aylık taksitlerle toplanır.⁷⁶ Bununla birlikte genellikle kabul edilen görüşe göre cizye yılsonunda bir kerede toplanırdı.⁷⁷

Cizyeler halktan tahsil edilirken onlara şiddet uygulanmamasını, güzellikle davranılmasını Hz. Peygamber tavsiye etmiştir. Hz. Ebû Bekir ve diğer halifeler de bu tavsiyeye sadık kalmışlardır.⁷⁸ Cizye fey grubuna giren bir vergi olduğundan zekâtta gibi belirli yerlere harcanma mecburiyeti yoktur. Kamu yararına uygun olarak ihtiyaç

⁶⁹ Hasanü’z-Zaman, 193.

⁷⁰ Taberî, IV, 17.

⁷¹ İbn Sa’d, III, 195.

⁷² İbnu’l-Esîr, II, 360.

⁷³ İbn Sa’d, III,195.

⁷⁴ Ebû Dâvud, *İmaret*, 27.

⁷⁵ Belâzurî, *Futûhu’l-Buldân*, 37-38.

⁷⁶ EbûYûsuf, 108-109.

⁷⁷ Sıddîki, 118.

⁷⁸ Ebû Ubeyd, 58.

duyulan alanlara harcanabilirdi.⁷⁹

1.2. DEVLETİN GİDERLERİ

1.2.1. Harcamalar

Hazinenin en önemli gider kalemini ordu ve askerlik hizmetleri için ayrılan pay oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra ihtiyaç sahiplerine ödenen aynî ve nakdî yardım ile halifenin ve devlet memurlarının maaşları da diğer gider kalemleridir.⁸⁰

Hz. Ebû Bekir, başlangıçta hazineden maaş almıyordu. İşlerinin yoğunluğu nedeniyle ticareti aksayıp geçim sıkıntısı ile karşılaşınca hazineden günlük ihtiyacı ölçüsünde maaş almıştır. Bazı iddialara göre ilk kez “atâ (maaş)” uygulamasını Hz. Ebû Bekir’in başlattığı söylenir.⁸¹

Hz. Ebû Bekir, hazinede biriken malları ya ihtiyaç sahiplerine ya da ilgili sarf kalemlerine harcadığı için genelde hazinenin boş olduğu söylenir.⁸² Hatta bir bekçi görevlendirmesi için öneri yapılırca hazinenin boş olduğunu hatırlatarak buna gerek olmadığını söylemiştir.⁸³

Savaş sonucu elde edilen ganimetlerin 4/5’i asker arasında paylaştırıldığı için bunlar hazineye aktarılmıyordu. Bu miktar dolaylı gelir grubu niteliğindedir. Askerler ganimet olarak aldıkları payı istedikleri gibi harcayabilmekteydiler.⁸⁴

Daha önceden de vurguladığımız üzere Hz. Ebû Bekir hazine gelirlerini eşitlik ilkesine göre dağıtmıştır.⁸⁵ Köle ile efendisine eşit miktarda mal vererek insanlar arasındaki sınıf farkını ortadan kaldırmıştır. İbn Sa’d’ın ifadesiyle: “*o yaşlı-geç, küçük-büyük ayırt etmeksizin herkesi eşit saymıştır.*”⁸⁶

Hz. Ebû Bekir, kamu mallarını dağıtırken yerli yerinde harcamaya dikkat

⁷⁹ EbûYûsuf, 41, 44-45.

⁸⁰ Suyûtî, 76.

⁸¹ Abdulaziz Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi Bir Önsöz*, (Çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay., İstanbul 1991, 100.

⁸² Menazır Ahsen, *Beytü'l-Mal ve İslâm Ekonomisinde Rolü*, (Çev. Mehmet Erkal, sayı: 6, Erzurum 1986, 220.

⁸³ İbn Sa’d, III, 213.

⁸⁴ Taberî, IV, 18.

⁸⁵ Ebû Ubeyd, 336-337.

⁸⁶ İbn Sa’d, III, 213, Suyûtî, 79.

göstermiş ve insanların ihtiyaçlarına uygun dağıtmayı esas almıştır. Kişilere dağıtım yaparken zekâta tabi mallarının olup olmadığını sormuş ve buna göre haklarını vermiştir.⁸⁷ Bir rivayette Hz. Ebû Bekir'in gelirleri dağıtmasıyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır: “*Ebû Bekir humusu (1/5) aynen Resûlüllah gibi taksim ediyordu. Ancak o Resûlüllah'ın yakınlarına onun verdiği kadar vermedi. Ömer'de onlara humustan pay vermişti, sonra Osman'da aynı yolu izledi.*”⁸⁸

Hazineden ordu ve askerlik hizmetleri için de pay ayrılmıştır. Nitekim kendisine bağlılıklarını bildirmek için zekât mallarıyla Medine'ye gelen kabilelerden toplanan mallar orduyu güçlendirmek amacıyla Hâlid b. Velid'e gönderilmiştir. Ayrıca bu kabilelerin insan gücünden de faydalanmak istemiş ve bir bakıma samimi olup olmadıklarını da görmek amacıyla Hâlid b. Velid'in ordusuna katılmalarını istemiştir.⁸⁹

Hazinede toplanan malların paylaşılması için özel görevliler tayin edilmiştir. Bu görevlilerden birisinin Hz. Ali olduğu anlaşılmaktadır. Aslında onun Hz. Peygamber zamanından beri Haşimilere ait payı ayırmak için görevlendirildiğini anlıyoruz.⁹⁰

Halifeye ödenen maaş ve diğer devlet görevlilerinin ödeneklerinin miktarı konusunda bir netlik yoktur. 2 bin dirhemden⁹¹ 6 bin dirheme kadar değişik oranlar zikredilir.⁹² Bir iddiaya göre Hz. Ebû Bekir, maaşı yetmeyince “*beni ticaretten alı koydunuz biraz daha arttırın*” diye talepte bulunmuş bunun üzerine maaşına 500 dirhem daha zam yapılmıştır. Bir rivayette işleri nedeni ile ticaretinin aksadığına değinen Hz. Ebû Bekir'in şu yakınmada bulunduğu bahsedilir: “*Ailemin geçimini teminde aciz kaldığımı halkım bilir. Ancak ben Müslümanların işleri ile meşgul olduğum için ticaretim aksadı. Ebû Bekir'in ailesi bu maldan yiyecek o da Müslümanlar için çalışacaktır.*”⁹³ Halife bundan sonra vefatına kadar hazineden maaş almaya devam etmiştir. Ancak vefatına yakın kendisine ait bütün malların hazineye devredilmesi için kızı Hz. Âişe'ye vasiyette bulunmuştur.⁹⁴

⁸⁷ Ebû Ubeyd, 504.

⁸⁸ Buhârî, *Humus*, 17.

⁸⁹ Hasanu'z-Zaman, 340.

⁹⁰ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Selh, *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXXI, Dâru'l Ma'rife, Beyrut 1989, X, 11.

⁹¹ Suyûtî, 78.

⁹² İbn Sa'd, III, 186.

⁹³ Buhârî, *Bûyû*, 15.

⁹⁴ Ebû Ubeyd, 340.

Hız. Ebû Bekir döneminde, toplanan zekât gelirleri Kur'an'da Tevbe Suresi 60. ayetinde belirtilen sınıflara (fakirler, miskinler, zekât amilleri, müellefe-i kulub, köleler, borçlular, Allah yolunda çalışanlar, yolcular) dağıtılmasına dikkat edilirdi.⁹⁵

Humus gelirine gelince Kur'an'da harcama yerleri “Allah'a, Peygamber'e, yakın akrabalara, öksüzlere, muhtaçlara ve yolculara” ait olduğu belirtilmesine rağmen, Hz. Ebû Bekir humusu sadece son üç zümreye dağıtmıştır.⁹⁶

Devlet gelirlerinden olan ganimet ve cizye ise kamu yararına dönük olarak harcanırdı. Devlet, zekât dışında oluşan gelirlerini zamanın ve mekânın şartlarına göre ayarlayabilirdi.⁹⁷

1.3. TİCARET, PARA, ÖLÇÜ BİRİMLERİ ve FİYATLAR

1.3.1. Ticaret

Hız. Ebû Bekir, halifeliği döneminde ticari konularda Hz. Peygamberin belirlemiş olduğu çizgiyi takip etmiştir. Hz. Peygamber'in ticareti canlı tutmak için yaptığı çalışmalardan biri ticarete belirsizliği ortadan kaldırarak iki tarafın akitlerini belli sınırlara bağlamasını ve güvence altına alması gerekliliğini vurgulamıştır. Bu konuya Hz. Ebû Bekir döneminde de dikkat edilmiştir.⁹⁸

Kişinin teslim edememe ihtimali olan malın satımını Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi yasaklamıştı.⁹⁹ Kişinin rızası olmadan malının satılmasına ve malını zorla satmasına Hz. Ebû Bekir asla müsaade etmemiştir.¹⁰⁰ Kusurlu malların satımını da Hz. Ebû Bekir yasaklamıştı.¹⁰¹ Temelleri Hz. Peygamber döneminde atılan bu uygulamaları Hz. Ebû Bekir kendi döneminde de aynen uygulayarak ticaretin gelişimine büyük katkı yapmıştır.

Bu dönemdeki pazarlar hakkında bilgi verecek olursak, Hz. Ebû Bekir döneminde

⁹⁵ Sıddıki, 126.

⁹⁶ Hamidullah, I, 439.

⁹⁷ S.A Sıddıki, *İslâmda Mali Yapı*, (Çev. Rasim Özdenören, Fikir Yay., İstanbul 1980, 120-129.

⁹⁸ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, Erkam Yay., Bursa 2005, 58.

⁹⁹ Mâlik b. Enes, Bûyû, 10.

¹⁰⁰ Döndüren, 6.

¹⁰¹ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen*, Kitabu Ticaret, I-II, Dâru'l-Fîkr, Beyrut 1995, 2246.

tamamen İslâm topraklarına katılan Dûmetü'l Cendel¹⁰² bölgesinde kurulan pazar, ticaret için çok önemliydi. Buraya, Şam, Hicaz ve Yemen'den ticaret amacıyla tâcirler geliyor, buradan Medine'ye zeytinyağı getiriyorlardı.¹⁰³ Bir diğer pazar ise Hz. Ebû Bekir döneminde sulh yoluyla İslâm hâkimiyetine giren Umman ve Suhâr¹⁰⁴ bölgelerindeki pazarlardır. Suhâr, havası güzel, meyveleri bol büyük bir şehirdi. Ayrıca Çin'in Akdeniz dünyasına buluşmasında çıkış mevki, doğunun ve Irak'ın Antreposu, Yemen'in yardım yeri olması açısından stratejik bir öneme sahipti.¹⁰⁵

Debâ'da¹⁰⁶ kurulan panayır da ticaret açısından önemliydi. Buraya batıdan ve doğudan denizaşırı bölgelerden tâcirler katılmaktaydı.

Ukâz, İslâm öncesinde olduğu gibi İslâm döneminde de belirli bir süre yarımadanın en büyük pazarlarından oldu. Daha sonraları İslâm öncesi önemini yitirmeye başladı. Önemini yitirmesinin bir sebebi İslâm'ın hac mevsiminde alışverişi yasaklamaması, insanların hac günlerinde Harem sınırları içinde ticaret yapmasıdır. Çünkü Cahiliye dönemi Arap geleneğinde Hac döneminde ticaret yapmak günahı. Bu yerin önemini yitirmesinin diğer bir önemli sebebi ise, hicretten sonra Medine'nin Müslümanların merkezi olmasıdır.¹⁰⁷

Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi ticarete serbest fiyat politikasını uygulamıştır. Fiyatlara müdahale etmemiştir. Ama pazarlarda fiyat kontrolünü de elden bırakmamıştır.¹⁰⁸

1.3.2. Para, Ölçü Birimleri ve Bazı Mal Fiyatları

İslâm'ın ortaya çıktığı coğrafya ekonomik yönden hareketli bir yapıya sahipti. Yarımadanın iktisadi hayatında önemli rol oynayan periyodik panayırlar, ticari kervanlar, Hint-Çin ticaret yolunun bu bölgeden geçmesi, yarımadanın ekonomik

¹⁰² Kuzey Arabistan'da Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde bulunan eski bir ticaret merkezi; Ahmet Güner, "Dûmetül Cendel", *DİA*, TDV., İstanbul 1994, X, 1-2.

¹⁰³ Faruk Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, Beka Yayınları, İstanbul 2015, 107.

¹⁰⁴ Doğu Arabistan'da bir bölge olan Bâtine bölgesinin liman şehri; Mustafa Bilge, "Bâtine", *DİA*, TDV., İstanbul 1992, V, 190.

¹⁰⁵ Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, III, 394.

¹⁰⁶ Birleşik Arap Emirlikleri'nde eski bir liman şehri; Mustafa Ağırman, "Debâ", *DİA*, TDV., İstanbul 1994, IX, 61.

¹⁰⁷ İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muhabber*, Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut tz., 267-268.

¹⁰⁸ Bal, 100

değerini bir kat daha arttırıyordu.¹⁰⁹

Böyle bir ekonomik çevre içinde Hz. Peygamber tarafından kurulan İslâm Devleti yeni bir para basmaya lüzum görmemiş, o zamana kadar Arap pazarlarında tedavülde olan paraları kullanmıştır. Tedavülde olan paralar ise Bizans ve ona tabi Mısır ve Suriye’de kullanılan “dinar” adı verilen altın para, İran ve Irak’ta kullanılan “dirhem” adı verilen gümüş para idi.¹¹⁰

Hz. Peygamber Mekke’den Medine’ye hicret ettiğinde orada da Kureyş tarafından benimsenen para ve ağırlık ölçülerinin kabul edilmesini istemiş ve şöyle buyurmuştur: “*Mizan (para tartı birimi) Mekke’lilerin mizanıdır. Mikyal (hacim ölçüsü) Medine’lilerin mikyalıdır.*”¹¹¹

Hz. Peygamber’in yukarıdaki hacim ve para ağırlıklı birimi ile ilgili hadisin şerhinden anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamber döneminde mali mükellefiyetlerin nisab ve nisbetlerin Mekke vezni olan ve 10 tanesi 7 miskal ağırlığındaki dirhemlerle hesap edilmiş, ayrıca Hz. Peygamber Medine’ye hicret ettiği zaman orada da Mekkelilerce muteber olan bu ağırlıktaki dirhemlerin mali ödemelere esas alınmasını istemiştir.¹¹²

Zikredilen hadisin geniş bir açıklamasını yapan Ebû Ubeyd ise özellikle İslâm’dan önce Arap yarımadasında 8 dânik ağırlığında vafi (Bağlı) denilen dirhemlerle (dirhemi kebîr), tâberiyetü’l-ıtk denilen ve 4 dânik ağırlığında olan dirhemlerin (dirhemi sağîr) tedavülde olduğunu, Hz. Peygamber döneminde Müslümanların zekâtlarını bu iki çeşit paradan ödediklerini kaydeder.¹¹³

Bu başlığı Hz. Peygamber döneminden itibaren ele almamızın sebebi Peygamberden sonra halife olan Hz. Ebû Bekir döneminde de durumun Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi devam etmesidir. Gerek Hz. Peygamber döneminde gerek Hz. Ebû Bekir döneminde mali mükellefiyetlerde nisabın tedavüldeki hangi çeşit dirhemle tespit edildiği, ödemelerin hangi ağırlıktaki dirhemlerle yapıldığına dair kaynaklarda açık bir malumata rastlayamıyoruz. Yalnızca şu konuyu kesin olarak biliyoruz ki dirhem ve dinarlar Hz. Peygamber ve Ebû Bekir zamanında yaygın olarak kullanılmış

¹⁰⁹ Bal, 107.

¹¹⁰ Mehmet Erkal, “İslâm’ın İlk Devrinde Para ve Zekât Nisabının Hesaplanması”, *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. 3, 1985, 80-81.

¹¹¹ Ebû Ubeyd, 202-275.

¹¹² Bal, 182.

¹¹³ Ebû Ubeyd, 701-702.

ve bunlar dini hükümlere konu olmuşlardır.¹¹⁴

O devirlerde dirhem ve dinarlar sayılarak değil tartılarak işlemlere tabi tutulmuşlardır. Bu paralar için birtakım tartı birimleri ortaya konulmuştur. Şöyle ki: 1 dirhem 14 kîrât yahut 6 dânik olarak kararlaştırılmıştır. Ayrıca 14 kîrât olan 10 dirhem 7 miskale eşit olmasına dikkat edilerek 7 dinardan her birinin ağırlıkları da yirmişer kîrâta ayarlanmıştır. Ayrıca 1 dinarın 20 kîrât ağırlığında olduğu rivayet edilmektedir.¹¹⁵ O dönemki paraların ağırlığına değinecek olursak 1 dinar yahut miskal 4,25 gram 1 şer'i dirhem ise 7/10 dinardır. O halde 1 dirhem $7/10 \times 4.25 = 2.975$ gramdır.¹¹⁶

Hız. Peygamber ve ashabı zamanında altın paralar Bizans'ta bastırılırdı.¹¹⁷ Gümüş paralar ise İran'da bastırılırdı.¹¹⁸ Hız. Ebû Bekir döneminde de bu durumun değişmediği kanaatindeyiz. Çünkü Hız. Ömer dönemiyle birlikte Bizans ve Sâsânîlere ait bölgeler tamamıyla fethedildikten sonra, Hız. Ömer bu bölgelerdeki darphâneleri işletmeye başlayarak para basma teşebbüsünde bulunmuştur.¹¹⁹

Hız. Ebû Bekir döneminde pazarlarda satılan bazı malların fiyatları:

- 1) Bir kırba su 1 dirhem¹²⁰ veya 1 müd¹²¹ hurma
- 2) Bir koyun 0.5 dinar¹²² veya 4-6 dirhem
- 3) Bir sığır 40-60 dirhem
- 4) Bir deve 22-480 dirhem, bir deve aynı zamanda 10 koyun fiyatına denkti.
- 5) Bir at 400 dirhem, 5 vesk¹²³
- 6) Hububat 200 dirhem,
- 7) Bir köle 200-800 dirhem¹²⁴
- 8) Bir zırh 4 dirhem

¹¹⁴ Âli-İmran: 3/75, Yûsuf: 12/12.

¹¹⁵ Maverdî, Ebu'l-Hasan Habîb, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, (Çev. Ali Şfak, Bedir Yay., İstanbul 2015, 147.

¹¹⁶ Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, TDV., İstanbul 1994, IX, 352-355.

¹¹⁷ Abdulaziz Bayındır, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Toplumunda Madeni ve Kağıt Paralar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, say. 2, 2000, 16.

¹¹⁸ Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, TDV., İstanbul 1994, IX, 369.

¹¹⁹ Halil Sahillioğlu, "Darphâne", *DİA*, TDV., İstanbul 1993, VIII, 501.

¹²⁰ Bir dihem 0.425 gr ya da 0. 354 gr altın karşılığı gümüştür. Çünkü bir dinar bazen 10 ve bazen 12 dirhem üzrinden işlem görmektedir. Bkz. Muhammed Necmüddin el-Kürdî, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fkhu Hükümleri*, Buruc Yay., İstanbul 1996, 93-94.

¹²¹ Bir müd 509 gramdır. Bkz. 173.

¹²² Bir dinar 4.25 gr ağırlığındaki altındır. Bkz. Kürdî, 58-59.

¹²³ Bir vesk 122,16 kg miktârına gelen ölçünün adıdır.

¹²⁴ Muhammed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahabeler*, Siyer Yay., İstanbul 2015, 196.

- 9) Bir mızrak 4 dirhem
- 10) Bir kalkan 3-5 dirhem
- 11) Bir gümüş kap (altın kakmalı) 1000 dirhem
- 12) Bir şalvar 4 dirhem
- 13) Bir elbise 40 dirhem¹²⁵
- 14) Bir hulle 27-30 dişî deve veya 29 ukiyye¹²⁶ gümüş veya 50 dinar
- 15) Bir hırka 10-30 dirhem
- 16) Bir ipek kaftan 2000-8000 dirhem
- 17) Bir kolye 2 dirhem
- 18) Bir gerdanlık (altın boncuk karışımı) 9-12 dirhem
- 19) Bir zırhın rehin değeri 20 sa¹²⁷ buğday
- 20) Koyun çobanlığı ücreti 1 kîrât/koun
- 22) Kuyudan su çekme ücreti 1 kova hurma
- 23) Su taşıma ücreti 2sa¹²⁸

1.4. SİVİL EKONOMİ

1.4.1. Tarım ve Hayvancılık

Bu dönemde halk daha çok arpa, buğday vs. tahıl ürünleri ile hurma ve üzüm yetiştiriciliği yapmaktaydı. Medine başta olmak üzere Tâif, Hayber, Fedek, Vâdi'l-Kurâ, Eyle, Ezruh, Cerba şehirleri, Yemâme, Umman, Necrân ve Yemen bölgeleri çeşitli zirâî ürünlerin yetiştirildiği farklı fiziki, coğrafi özelliklere sahip tarım alanlarını oluşturmaktaydı.¹²⁹

Tâif'de üzüm, hurma, hububât, şeftali, nar vs. meyve ve sebze yetiştirilirdi.¹³⁰ Medine ve civarında da hubûbat ve sebze yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹³¹ Hayber'de hurma ve tahıl yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yemâme'de hubûbat, Yemen'de buğday ve

¹²⁵ Yıldırım, 196.

¹²⁶ Bir ukiyye 40 dirhemdir. Bkz. Kürdi, Muhammed Necmüddin, 61-62

¹²⁷ Bir sa 2036 gr. Bkz. Kürdi, 173.

¹²⁸ Yıldırım, 196.

¹²⁹ Elnure Azizova, *Hz Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, 129.

¹³⁰ Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, 63-67.

¹³¹ Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, 29.

arpa yetiştiriliyordu.¹³²

Ayrıca Yemen, Umman, Bahreyn ve Negrân gibi bölgelerde meyve, sebze yetiştiriciliğinin yanında dokumacılık ve boyacılık sektöründe kullanılmak üzere hammadde yetiştirilirdi.¹³³

Toprak yapısı, bitki örtüsü, yıllık yağmur oranı vs. coğrafi belirleyicilerin bölgelere göre değiştiği Arap Yarımadasında, bu dönemde gerek göçebe gerekse yerleşik hayat süren halk; sulama, taşımacılık ve binek vasıtası olarak kullanmak amacıyla deve ve at yetiştirmekte, et, süt, yün ve kıldan istifade için koyun ve keçi yetiştirmektedir.¹³⁴

Sığır, genellikle sıcak, kuru iklimin hâkim olduğu bölgelerde, kısmen yeşil alanların olduğu Suriye sınırında, Yemen, Hadramut, Bahreyn ve tarıma elverişli bölgelerde yetiştirilirdi. At yetiştiriciliği hususunda Orta Arabistan'ın Necid bölgesi meşhurdur.¹³⁵

Sığır, koyun, keçi sütünden tereyağ ve süzme peynirden yapılan kurut¹³⁶ elde edilirdi.¹³⁷

1.4.2. Zanaat

Bu dönemde halkın geçim kaynaklarından birini oluşturan mesleklerin başında çobanlık geliyordu.¹³⁸ Çobanlar iki dala ayrılırdı. Birinci grup herhangi bir toprağa bağlı olmaksızın sürekli mera arayışında olan ve sadece deve yetiştiren bedevî çobanlardan oluşuyordu.¹³⁹ İkinci grup ise koyun, keçi, sığır gibi hayvanları otlatan ücretli çobanlardan oluşuyordu.¹⁴⁰

Bu dönemde icra edilen bir diğer meslek kasaplıktı. Kasaplık, kadın erkek hemen hemen herkesin hayvan kesip yüzmeye hususunda tecrübe sahibi olduğu, (hayvancılıkla

¹³² Azizova, 136-137.

¹³³ Azizova, 138.

¹³⁴ Azizova, 52.

¹³⁵ Azizova, 52.

¹³⁶ Kurut: Yayıktan çalkalandıktan sonra kaynatılarak kesilmek üzere bir tarafa bırakılmış sütün suyu süzildikten sonra güneşte kurutulmasıyla elde edilen peynir çeşidi. Bkz. Azizova, 85.

¹³⁷ Azizova, 78.

¹³⁸ Azizova, 42.

¹³⁹ İbnu'l Esîr, V, 144.

¹⁴⁰ İbnu'l Esîr, IV, 262.

geçinen göçebe toplumlardan farklı olarak) yerleşik düzenin hâkim olduğu şehir ve kasabalarda bir meslek olarak yapılmaktaydı.¹⁴¹ Kasapların işlerini yaparken kullandıkları aletler şöyledir: demir balta, sert taş ve kamış gibi kesici nesnelere “meyde” diye isimlendirilen özel büyük bıçaklardı.¹⁴²

Toplumda, gerek günlük hayatta gerekse yolculuk ve savaş sırasında ekonomik ve kullanışlı olması açısından deri eşyalar önemli rol oynamaktaydı. Bu durum dericilik mesleğinin de önemini ve gerekliliğini ön plana çıkarmaktaydı. Dericilik, “debbağ” denilen sınırlı bir zümreye has bir iş kolu olmasının ötesinde, toplumun ekonomik durumu orta düzeyin altında olan taban tarafından sürekli veya geçici bir süre için yapılan geçim kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴³

Dericilik merkezleri Sa'de, Cüreş, Necran, Tâif şehirleriydi. Deriden çadır, yiyecek-içecek kapları, yazı malzemeleri, ayakkabı ve silah yapılmaktaydı.¹⁴⁴

Bu dönemdeki bir diğer meslek dalı ise avcılıktı. Avcılık spor ve eğlence maksadıyla yapılmasının yanında zaruri gıda ihtiyacının karşılanmasına yönelik ortaya çıkan bir meslekti.¹⁴⁵ Avı yapılan başlıca hayvanlar; yaban eşiği, yaban sığırı, ceylan, tavşan, sırtlandı.¹⁴⁶ Kullanılan av aletleri; yay, ok, iki ucu sivri orta yeri enli sopa, mızrak, bıçak gibi aletlerin yanında at, özel eğitilmiş köpek ve şahin gibi hayvanlardı.¹⁴⁷

Dönemin bir diğer meslek dalı olan marangozculuk birçok zanaatçi tarafından yapılan bir meslekti.¹⁴⁸ Marangozlar taht, divan, kürsü gibi mobilyaların yanında, hamur yoğrulmuş ve yıkanırken su kabı olarak kullanılan mutfak eşyaları, çatı ve kapı gibi inşaat malzemeleri yapmaktaydı.¹⁴⁹

Bu dönemde yapılan diğer meslek dalları; madencilik, demircilik, kuyumculuk, çömlekçiliklerdir.¹⁵⁰

Bu bölümde Hz. Ebû Bekir dönemini iktisadi hayatını devlet gelirlerinin

¹⁴¹ Nebi Bozkurt, “Kasap”, *DİA*, TDV., İstanbul 2001, XXIV, 534.

¹⁴² Azizova, 76.

¹⁴³ Azizova, 86.

¹⁴⁴ Azizova, 86.

¹⁴⁵ Azizova, 114.

¹⁴⁶ Azizova, 120.

¹⁴⁷ Azizova, 122.

¹⁴⁸ Azizova, 229.

¹⁴⁹ Azizova, 236.

¹⁵⁰ Azizova, 254, 271, 284, 295.

toplandığı beytümâl ve yapısını, devletin gelirlerini, giderlerini, ticari hayat, para, fiyatlar, sivil ekonomi başlıklarıyla ele alarak özetlemeye çalıştık.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ÖMER DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (634-644)

Hız. Ömer döneminde de fetih hareketleri hız kaybetmeden devam etmiştir. Bir yandan Sâsânîlerle diğer yandan da Bizansla mücadelelere girişilmiş, Köprü, Kadisyne, Celula ve Nihavend savaşlarıyla Sâsânîler üzerinde kesin hâkimiyet sağlanırken Suriye ve Mısır'daki fetihlerle de Bizans'a ağır darbeler vurulmuştur. Hız. Ömer'in 10 yıllık iktidar dönemi İslam devletinin kurumsal bir yapı kazanması adına ilk adımların atıldığı önemli bir süreçtir.

2.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ

2.1.1. Beytül mâl

Zekât, cizye, haraç, öşr, uşur gibi değişik adlarla toplanan bütün kamu gelirleri yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Beytül mâl denilen kamu hazinesine konulduğuna ve ihtiyaç duyulan alanlara harcanarak gelir giderin sistemli bir şekilde kontrolünün sağlandığına değinmiştik. Bu başlıkta ise kuruluşu Hız. Peygamber'e kadar dayanan bu yapının Hız. Ömer dönemindeki işleyişinin nasıl olduğu hakkında bilgilere yer verilecektir.

Beytül mâl'in daha önce mevcut olup olmadığı, tartışmamıza gerek bırakmayacak bir gerçek vardır ki o da buna ekonomik bir kurum hüviyeti kazandıran kişinin Hız. Ömer oluşudur. Onun hilafeti döneminde Müslümanların Irak, İran, Suriye ve Mısır gibi ülkeleri fethetmesiyle Medine'ye ganîmet, cizye, haraç vs. biçiminde adeta akan gelir öylesine fazlaydı ki Hız. Ömer, bunun en iyi şekilde kullanılması için bazı düzenlemelere gerek duymuştur. Orduların organizasyonu ile fethedilen ülkelerin yönetiminin gerektirdiği masrafların artması, kamu hizmetlerine yönelik yatırımları gerçekleştirmek için kaynak ihtiyacı doğması gibi nedenlerle paranın gelişigüzel harcanmaması, ihtiyaç yerlerinde kullanmak üzere güvenli bir yerde muhafazası gerekiyordu. İşte bu durum bir kurum olarak Beytül mâl'in kuruluşunda önemli bir etken olmuştur.

Beytül mâl'in ilk kez h. 16 yılında faaliyete geçtiği sanılmaktadır. Hız. Ömer

tarafından Bahreyn valiliğine atanan Ebû Hûreyre Medine'ye uğrayarak Bahreyn'in haracı olan 500 bin dirhemi getirdiğinde, gelen para önemli bir miktar teşkil ettiği için halife devlet şûrasını toplayarak bunun kullanımı için görüşlerini istemiştir.¹⁵¹

Hiz. Ali, paranın dağıtılması görüşünde olduğu halde Hiz. Osman, bu görüşün aksini savunmuştur. Bu sırada Velid b. Hîşam söz alarak Suriye'de gördüğü uygulamada hazine ile yönetim kademelerinin birbirinden ayrıldığını, böyle bir uygulamanın yararlı olacağını söylemiştir. Hiz. Ömer de bu öneriyi benimseyerek hemen faaliyete geçti. Medine'de kurulan ilk hazine kurumunun başına Abdullah b. Erkam'ı yardımcılıklarına da Abdurrahman b. Übeyd el-Kârî ve Muaykîb'ı getirdi.¹⁵²

Hazine binası öteki binalardan farklı olarak oldukça sağlam bir şekilde inşa edildi. Kûfe'de hazinenin konulduğu bina ise İranlı bir yapı ustası tarafından çok sağlam bir şekilde inşa edilmesine rağmen hırsızlık gibi durumlarla karşılaşılınca, halife hazinenin camiye bitişik bir başka binaya taşınmasını emretmiştir.¹⁵³

Hiz. Ömer döneminde diğer bölge ve eyaletlerde de ayrıca hazineler vardı. Ancak bu hazineler merkezden bağımsız idi. Gelirleri kendi kayıtlarına göre toplanır ve yıl boyunca gerekli olan miktarlarda harcama yapılırdı. Ancak kalan olduğu takdirde bu miktar yıl sonunda Medine'deki merkez hazineye aktarılırdı. Gelirler aynî ve nakdî olmak üzere iki çeşitti. Hazinede aynî olarak toplanan gelirler daha sonra ihtiyaç olarak ortaya çıktığında kullanılmak ya da satılmak üzere muhafaza edilirdi. Hazinede korunan bu mallar arasında; silah, at, develer de bulunmaktaydı. Deve ve atlar işaretlenir bunların miktar ve niteliklerini belirten ayrı bir kayıt tutulurdu.¹⁵⁴

Hazinede tutulan paranın miktarı konusunda ise elimizde hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Fakat Şiblî, Ya'kûbî'den naklen Medine halkına maaş ve ücret olarak ödenen miktarın yıllık 30 milyon dirheme ulaştığını yazmaktadır. Hazinede biriken bu miktarın sadece zekât, cizye, öşr, uşur vs. olduğu sanılmaktadır. Ganîmet olarak gelen miktar buna dâhil değildir. Gelen şavaş ganîmeti Hiz. Peygamber'in ve ilk halifenin

¹⁵¹ Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hiz Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp, Mahya Yay., İstanbul 2016, 223.

¹⁵² Şiblî Numânî, 224.

¹⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, II, 580.

¹⁵⁴ İrfan Mahmut Rânâ, *Hiz Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, ((Çev. Ahmet Tok), Bir Yay, İstanbul 1985, 126.

yaptığı gibi derhal dağıtılmaktaydı.¹⁵⁵

Hız. Ömer, hazinenin yönetimi ve güvenliği konusunda çok titiz davranıyordu. Hazine yönetiminde en ufak bir düzensizliğe göz yumulduğu takdirde bunun bir gün kontrol dışına çıkabilecek boyutlara ulaşacağı gerçeğinin farkındaydı. Bu düşünce sonucu hazinedârların geçiminde mümkün olan bütün itınayı gösteriyordu. Seçtiğı görevlilerin yeteneğı ve dürüstlüğü üzerinde en ufak bir kuşkunun dahi olmamasını istiyordu.¹⁵⁶

Hazinenin mükemmel şekilde işlemlerini sağlamak gayesiyle Hız. Ömer'in attığı başka önemli bir adım da hazineyi yönetim kademelerinden uzak tutmasıdır. Eyaletlerde hazine işleriyle görevli memurlar, valilerden bağımsız ve yetkilerini tamamen serbest bir şekilde kullanma hakkına sahiplerdi. Aslında mali işler Hız. Peygamber hayatta iken yönetim kadrosundan ayrı tutulmuştu. Hız. Peygamber yerel yönetimden bağımsız doğrudan merkeze karşı sorumlu zekât tahsildarları ve yönetimin başına getirilen valiler olmak üzere iki çeşit memur tayin ediyordu. Hız. Ebû Bekir de mali işlerde sorumlu memura "Emir'ül Haraç" adını vererek bu ayrıma kesinlik kazandırmıştı. Hız. Ömer bunu daha da geliştirerek her eyalet için ayrı birer "Sahib'ül Haraç" (vergi memuru) ve "Sahib'ül Mal" (Hazine Memuru) tayin etmiştir.¹⁵⁷

Devlet hazinesinde değişik gelir ve gider grupları ayrı başlıklar halinde gösterilir ve harcamalar da buna göre yapılırdı. Belirli bir başlık altında toplanan gelir, bir başka gelikle hiçbir zaman karıştırılmazdı. Aynı şekilde harcama yapılan yerlerde belirli başlıklar altında toplanmış, özelliklerine göre her biri değişik gelirlere karşılanırdı. Sözelimi zekât geliri sadece vatandaşların fert olarak bazı ihtiyaçlarının karşılanmasında harcanırken, haraç geliri kamu harcamaları, gelişme masrafları vs. için kullanılırdı.¹⁵⁸

Hız. Ömer, Beytülmal karşısındaki durumunu vasinin yetim malları karşısındaki durumuna benzetmiştir.¹⁵⁹ Beytülmal içerisindeki mallar meşru olarak bütün müslümanların mülküdür. Devlet başkanının Beytülmal hâsılatının dağıtımına müdahale hakkı yoktur. Halifenin hazine malına emanet gözüyle bakmasının ve hatta kendi

¹⁵⁵ Şibli, II, 74.

¹⁵⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Bulân*, 373-376.

¹⁵⁷ Şibli, II, 77.

¹⁵⁸ İrfan Mahmut Rânâ, 127.

¹⁵⁹ Mehmet Erkal, "Beytülmal", *DİA*, TDV., İstanbul 1992, VI, 92.

vazifesinin karşılığını almakta tereddüt etmesinin sebebi budur.¹⁶⁰

Hz. Ömer döneminde merkezi Beytül-mâl'in, idarenin ihtiyaçlarına göre bütün bölge ve eyaletlerde şubeleri olduğunu belirlemiştik. Her bir Beytül-mâl'de dört sınıf gelire uygun olarak dört ayrı hesap tutulurdu. Şöyle ki:

1. Ganîmet geliri, define ve maden vergileriyle, sadakalar.
2. Zekât geliri, Müslüman tüccarlardan alınan gümrük ve geçiş vergileri
3. Zımmîlerden ve Harbîlerden¹⁶¹ alınan gümrük ve geçiş vergileri, cizye haraç, arazi kiralari, mali mükellefiyetler ile fazladan alınan Şeri vergiler.
4. Lukatâ¹⁶² gelirleri ve Müslümanların bıraktığı terekeler.¹⁶³

Hz. Ömer döneminde Beytül-mâl'in işleyişi şu şekildeydi:

Hazine iki alacak talebini karşılamak zorundaysa, ancak birisini ödeyecek kadar fon bulunuyorsa bu durumda önce hazineye karşı bir borç teşkil eden alacağın sorununun çözülmesi istenilirdi. Fonlar, alacakların hiçbirini ödemeye yetmiyorsa o zaman hazineden sorumlu memur, borçları çözmek için hazine hesabından ödünç alır. Bu devletin yararına olmalıdır ve ancak mahiyetinde bulunmamalıdır.¹⁶⁴

Hazinede toplanan para fazlasına gelince, bu fazlalık gelecekteki olağanüstü durumları karşılamak için ayrılır, görünen ve görünmeyen müstakbel borçları karşılamak için rezerv edilirdi. Böylece hazine bu yolla, zaruri masrafların karşılanması ile beklenen gelirler arasında bir açıklık olduğu zaman borçlanma durumundan kaçınmış olurdu.¹⁶⁵

Hazinenin hareketleri devletin menfaatine uygun olarak gerçekleşirdi. Kendine geçen gayrimenkulleri süresiz bir dönem için kiralayabilirdi. Beytül-mâl'in borçları iki çeşitti: birincisi emanet olarak korunan mallardan doğan borçlar, ikincisi ise hazinenin kendi mevcudatı olan gelirler bakımından doğan borçlar. Alacaklı birinci şıktaki borçlar bakımından hazineyi ancak gerekli miktarda fon bulunduğu zaman zorlayabilir, mevcut hiç fon yoksa alacaklı hazineye karşı hiçbir zorlamada bulunamazdı. Hazinenin

¹⁶⁰ Menazır Ahsen, "Beytül-mâl ve İslâm Ekonomisinde Rolü", ((Çev.: Mehmet Erkal), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. 6, 1986, 224.

¹⁶¹ Gayri müslim devletin vatandaşları; Ahmet Özel, "Harbî", *DİA*, TDV., İstanbul 1997, XVI, 112.

¹⁶² Bulunan sahihsiz mal, eşya, sahibi bilinmeyen kayıp mal.

¹⁶³ S.A. Sıddıki, 161.

¹⁶⁴ Maverdî, 369.

¹⁶⁵ S.A. Sıddıki, 163.

mevcudatını teşkil eden gelirler bakımından doğan borçlara gelince, bu çeşit borçlar askerin ücretinin ödenmesi vs. gibi borçlardır. Bu durumda hak sahibi hazinede fon olsun olmasın talep hakkına sahiptir. Hazinede fon mevcutsa derhal ödenir yoksa alacaklı bekletilirdi.¹⁶⁶

2.1.2. Gelirler

2.1.2.1. Zekât

Hiz. Ömer dönemindeki zekât uygulamasına zekâtın temel esaslarına, zekâtın dağıtım yerlerine ve zekâ toplanırken dikkat edilmesi gereken hususlara değinerek ele almayı uygun gördük.

1. Birikmiş Servet: Bir yıl içinde kullanılmayan servet zekâta tabidir. Buna ayrıca yıllık kazancın harcanan kısmından arta kalan ve herhangi bir yatırımda kullanılmayıp bir yıl bekleyen bölümü de dâhildir. Paranın sahibi borçlu olduğu takdirde bu borç vergilendirilen kısımdan düşürülür, her servet çeşidinin “nisab” adı verilen minimum bir istisna miktarı vardır.¹⁶⁷

2. Madenler ve Defineler: Bir şahıs tarafından çıkarılan maden ve defineler hiçbir zahmete girmeden elde edilmiş olağan dışı bir kazanç kabul edilirdi. Bundan dolayı vergilendirmeye tabi tutulmaktaydı. Ancak vergi oranı olağan zekâttan farklı olarak %20'dir. Madeni bulan ve çıkarana kişi borçlu dahi olsa zekâtını öder, çünkü bu tür buluntular gelir değil ganîmet kabul edilirdi.¹⁶⁸

3. Ticari Sermaye: Ticari mallar hangi şekilde olursa olsun genel olarak % 2,5 oranında bir vergiye tabidir. Hiz. Peygamber'in satış için alınmış bir kumaşı zekâtı ödenmesi gereken mallar arasında saydığı bildirilmektedir. Yine halife Ömer'in deri ticareti yapmakta olan bir kişiden elindeki mallar için takdir edilecek bir bedel üzerinden zekât ödemesini istediğini nakledilmektedir.¹⁶⁹ Sonradan satılmak üzere beslenen hayvanlar da ticaret malına girmektedir. Ve bunlar için ödenecek zekât miktarı %2,5'tur. Başka amaçlarla bulundurulmuş hayvanlarsa bunun dışında kalır. Hiz. Ömer'den

¹⁶⁶ S.A. Sıddıki, 164.

¹⁶⁷ Mahmud Ahmed, *Economics of Islam, (İslâm Ekonomisi)*, ((Çev.: Bahri Zengin), Fikir Yay., İstanbul 1980, 95.

¹⁶⁸ S.A. Sıddıki, *İslâm'da Kamu Maliyesi*, 110-115.

¹⁶⁹ Mahmud Ahmed, 25.

önce atlardan zekât alınmıyordu. Hz. Ömer ise ticaret için elde bulundurulmuş atları vergilendirilecek mallar listesine dâhil etmiştir. Buna gerekçe olarak Hz. Peygamber döneminde atların ticaret malı olarak kullanılmadığını, kendi döneminde ticaretinin yapılmakta oluşunu göstermiştir.¹⁷⁰

4. Hayvan Sürüleri (Sevaim): Kelime anlamıyla “sevaim” otlamakta olan hayvanlar demektir. Terim olarak kullanıldığında yük taşımak ve binmek maksadıyla otlatılan hayvanların dışında kalan hayvanlara verilen isimdir. Bunlar zekâta tabi olmayan hayvanlardır. Buna karşılık ticaret malı oldukları için zekâta girdikleri halde satılmak üzere otlatılan hayvanlar sevaim kategorisine girmemektedir. Bu terim daha çok sütünden ve dölünden faydalanmak üzere ya da şişmanlamaları için otlatılan hayvanları kapsamaktadır. Bu tür hayvanların sevaim sınıfına girmeleri için en az altı ay otlatılmış olmaları gerekir. Altı ay veya daha fazla bir süre yemle beslenmiş olan bir hayvan ticaret malı olmadığı sürece sevaim sayılmaz ve zekâttan muafır.¹⁷¹

Hz. Ömer sevaimin nisabının hesaplanmasında kör, zayıf, yavru, hasta, topal, vs. gibi hayvanların da sağlam kabul edilmesini emretmiştir. Ancak bu hayvanlar zekât olarak kabul edilemez. Bu konuyla ilgili şöyle bir olay nakledilir: “ *Bir gün bir grup insan Hz. Ömer’e gelip tahsildarların zayıf ve kusurlu hayvanları nisabın hesaplanmasına dâhil ettikleri halde zekât olarak kabul etmediklerini söyleyerek şikâyetçi olurlar. Ömer’de tahsildarların nisab hesaplamasında zayıf ve kusurluları dâhil etmek zorunda olduklarını, buna karşılık bu hayvanların zekât olarak kabul edilmeyeceğini, çünkü yine nisaba katıldıkları halde yavrusunu emziren, etli ve şişman olan, gebe olan hayvanların da zekât olarak alınmadıklarını böylece hakkın gözetilmiş olduğunu* ”söyler.¹⁷²

Hz. Ömer’den önce sevaim atlardan zekât alınmıyordu ancak Hz. Ömer bu uygulamayı kaldırmış sevaim atlar için her bir atın zekâtını bir dinar veya on dirhem olarak tayin etmişti. Ebû Ubeyd’e yazdığı bir mektupta sevaim atlarından belirtilen oranlarda zekât alınmasını emretmiştir. Atlardan alınan zekât öteki sevaim hayvanlarında olduğu gibi aynî değil para olarak toplanmaktaydı. Bunun nedeni etinin yenmesi meşru olmayan atın sadece binek hayvanı olarak ve zenginler tarafından

¹⁷⁰ İ. Mahmud Rânâ, 69.

¹⁷¹ İ. Mahmud Rânâ, 70.

¹⁷² İ. Mahmud Rânâ, 70.

kullanılması olmuştur.¹⁷³

Öküz, boğa ve inekler de öteki hayvanlarda olduğu gibi zekâta tabiydiler. Sığırdan nisab otuz baştı. Otuz baştan az olan sığırdan zekât alınmıyordu. Sayısı otuzdan otuz dokuzaya kadar olan sığırlar için bir iki yaşında erkek veya dişi sığır, kırk sığır için bir üç yaşında erkek veya dişi sığır zekât olarak alınırdı.¹⁷⁴

5. Altın ve Gümüş: Külçe ya da dövülmüş olmasına bakılmaksızın altın ve gümüş zekâta tabidir. Bunlar ticaret malı kabul edilseler bile nisab ve vergi oranı bakımından öteki ticaret mallarından farklıdır.¹⁷⁵

Altının nisabı 20 miskal iken gümüşünki 200 dirhemdir. Altın ve gümüş için zekât oranı ise yüzde 2,5'tur veya nisaplarının onda biridir.¹⁷⁶

Zekâtın Dağıtımı ve Toplanma Yöntemi: Hz. Ömer döneminde zekâtın verileceği sınıflara değinecek olursak zekâtın kimlere verileceği Kur'an'ı Kerim'de tövbe suresi 60. ayetinde belirtilmişti. Ancak bu sınıflar içerisinde Müellefe-i kulub'un durumu tartışma konusu olmuş, Hz. Ömer'in müdahalesi ile bu zümreye mensup kimselere zekât gelirlerinden pay verilmesi durdurulmuştur. Bu konuyu özetleyecek olursak: Hz. Peygamber zamanında müellefe-i kulubdan olduğu bilinen Uyeyne b. Hısn Hz. Ebû Bekir'e gelerek ondan bir toprak parçasının kendisine iktâ edilmesi için bir belge ister; aldığı belgeyi Medine'de kadılık yapan Hz. Ömer'e mühürlentmek için müracaat eder.¹⁷⁷ Hz. Ömer'in bu belge karşısında nasıl bir tavır takındığını anlamak için farklı rivayetleri birleştirerek vermek konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır: Ömer bu vesikayı alıp yırttıktan sonra "*Resûlüllah İslâm'a ısındırmak için size pay veriyordu. Bu gün ise Allah dinini yüce ve üstün kılmıştır. İslâm üzerine sabit olursanız ne ala şayet sebat etmezseniz aramızı kılıç ayırır.*" diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Uyeyn halife Ebû Bekir'e giderek: "*Halife sen misin yoksa Ömer mi?*" dediğinde Hz. Ebû Bekir Onlara: "*Allah İsterse Ömer'de olur.*" cevabını vermiş ve Hz. Ömer'in bu kararını kabul etmiştir.¹⁷⁸

¹⁷³ İbn Rüşd, I, 170.

¹⁷⁴ EbûYüsuf, 282.

¹⁷⁵ Mahmud Ahmed, 70.

¹⁷⁶ İbn Rüşd, Ebû'l Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el- Kurtubî el-ENdelüsî, *Bidâyetü'l Müctehid*, I-III, (Çev. Ahmed Meylani, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, I, 274.

¹⁷⁷ Ebû Ubeyd, 391.

¹⁷⁸ Cengiz Kallek, "Müellefe-i kulub", *DİA*, TDV., İstanbul 2006, XXXI, 475-476.

Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir dönemlerinde atlar ve köleler zekâta tabi değildi. Hiz. Ömer döneminde ise bu uygulamada şöyle bir değişiklik olmuştur: Hac mevsiminde Meke'ye gelen bazı Şamlılar çok miktârda at ve köleye sahip olduklarını bildirerek kendilerinden bunların zekâtını almasını ve böylece mallarının temizlenmesini istemişlerdi. Hiz. Peygamber ve Ebû Bekir'in yapmadığı bir hususa karar vermeden önce Hiz. Ömer Müslümanlarla istişareyi düşünüp orada bulunan sahabenin görüşünü alır. Verilen olumlu görüşten sonra Hiz. Ali'ye düşüncesini sorar. Ali: “*Senden sonra gelecekler bunu devamlı bir vergi haline getirmezlirse bu güzel bir fikirdir.*” şeklinde cevabı üzerine Şamlıların isteğini kabul eder.¹⁷⁹

Hiz. Ömer döneminde de bölgelerde toplanan zekât ilk önce o bölgenin fakirleri arasında dağıtılır. Geri kalan zekâtın üçte biri ise Medine'ye Hiz. Ömer'e gönderilirdi.¹⁸⁰

Hiz. Ömer devlet gelirlerinden hak sahiplerine atâ (maaş, hisse) dağıtırken onlara, üzerinden bir yıl geçen malı olup olmadığını sorduğunu, mükellefler olumlu cevap verilerse dağıttığı maaştan o malların zekâtını alırdı.¹⁸¹

Hiz. Ömer'e göre fakir Müslümanların, miskin ise gayrimüslimlerin ihtiyaç sahibidir. “Hiz. Ömer'in kör ve yaşlı bir yahudiyi maaş bağlanması için Beytülmâl'e göndermesi ve görevliye: ‘*Bu adamı ve benzerlerini gözetin, sadakalar (zekâtlar) ancak fakirler ve miskinler içindir.*’ ayetinde geçen fukaradan maksat Müslüman fakirler mesakinden maksat ise kitap ehlinin fakirleridir. Bu adam kitap ehlinin miskinlerindedir.” dediği nakledilir. Böylece zekâtın fakir ehli kitap mensuplarına da dağıtılmasına açıklık getirmiştir.¹⁸²

Zekâtı toplayan amillere maaş olarak zekâttan pay verilirdi. Bu pay zekât memurunun kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin geçimini sağlayacak kadar olurdu.¹⁸³ Altın, gümüş, para, ticaret malları ve hayvanların zekâtı bir kameri yılın tamamlanmasından sonra toplanırdı. Bu mallardan senede bir kere zekât alınırdı. Toprak ürünlerinden ise her mahsulde alınır. Madenlerde de böyle olup nisab miktârı madenin

¹⁷⁹ İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Hûmeyd b. Mehled el-Ezdî, *Kitâbü'lEmvâl*, Süleymaniye Ktp., Fatokobi, nr. 141, 1024.

¹⁸⁰ Ebû Ubeyd, 784-785.

¹⁸¹ Ebû Ubeyd, 526-527.

¹⁸² Ebû Yûsuf, 136.

¹⁸³ Mehmet Erkal, “Zekât”, *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 2006, IV, 519-574.

elde edilmesiyle zekât farz olurdu.¹⁸⁴

Hiz. Ömer kendinden önceki halifenin yaptığı gibi zekâtı toplayan memurlara dikkatli olmalarını, halka zulüm etmemelerini, insanları fitneye düşürecek hal ve hareketlerden kaçınmalarını, Müslümanların kendilerine ayırdıkları yemeklik iyi hayvanları onlardan almamalarını tavsiye etmiş ayrıca memurlara zekâtı, hayvanlardan alırken suyun başında veya evlerinin önündeki alanda almalarını, burada hayvanların sahibinden sürüsünü iki sınıfa ayırmasını, mal sahibine de seçme hakkının tanınmasını, sonra da seçilen sınıfın dışındaki sınıftan zekâtı almasını söylemiştir.¹⁸⁵

2.1.2.2. Ganîmet ve Humus

Hiz. Ömer döneminde devlet gelirleri aşırı derecede artmıştır. Bu gelirlerin büyük çoğunluğunu ise Müslümanların Irak, İran, Şam ve Mısır'da elde ettikleri zaferlerden kazandıkları ganîmetler oluşturmuştur.¹⁸⁶

Hiz. Ömer döneminde ganîmetleri üç ana başlık içerisinde ele alacak olursak:

1. Savaş esirleri: Savaş esirleri gayrimüslim ergin erkek, kadın ve çocuklardan oluşmakta idi. Hiz. Peygamberin uygulamasından hareketle devlet başkanı savaş esiri ergin erkekleri öldürme, köle haline getirme, fidye olarak yahut mübadele suretiyle serbest bırakmak veya karşılıksız salı verme şekillerinden hangisi Müslümanlar için faydalı ise onu uygulama yetkisine sahipti. Hiz. Ömer de bu savaş esirleri hakkında karar alırken bu hususları göze almıştır.¹⁸⁷

2. Arazi: Hiz. Peygamber elde edilen Benî Kureyza, Hayber, Vadilkurra, ganîmetlerini Enfal suresi 41. ayete göre 4/5'ini savaşçılara, 1/5'ini ayette zikredilen diğer sınıflara (Allah'a, Resulüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlar) olmak üzere dağıtmış, ancak Hayber ve Vâdilkurâ arazisi Yahudilere yarıcılıkla (bu kelime ne manaya geliyor) işletmeye verilmiştir. Ancak bu uygulama uzun sürmemiş, Hiz. Ömer'in hilafetinde Hayber Yahudileri bu topraklardan

¹⁸⁴ Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî el-Ümevî el-Ahvel el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, ((Çev. İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara 1982, 121-127.

¹⁸⁵ Ebû Ubeyd, 394.

¹⁸⁶ S. Muhammed et-Temmavi, *Hiz. Ömer ve Modern Sistemler*, ((Çev.: Muhammed Vesim Taylan), Kayihan Yay., İstanbul 1993, 355.

¹⁸⁷ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (Çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yay., İstanbul 2007, 110.

çıkartılırken araziler tekrar hisse sahiplerine dağıtılmıştır.¹⁸⁸

Hz. Ömer zamanında fethedilen toprakların ganîmet hukukuna göre taksim edilip beşte birinin devlet tarafından alınması ile bu toprakların yerli halkın elinde bırakılıp karşılığında haraç tahsil edilmesi hususu o dönem sahabe arasında uzun süre tartışılmış, sonuçta bu konu arazinin yerli halkın elinde bırakılıp kendilerinden haraç alınması şeklinde çözümlenmiştir.¹⁸⁹

3. Menkul Mallar: Savaş sonucu ele geçen mallardır. Bu malların genelde dağıtılmasına dikkat edilirdi. Ancak ihtiyaç halinde dârulharpte de dağıtılırdı. Ganîmet mallarının dârülişlâma nakli için araç ve imkân yoksa bu mallar gazilere geçici olarak dağıtılırdı. Taşıma kolaylığı sağlamak için emaneten yapılan ve literatürde “kısmetî haml ve nakl” adı verilen bu dağıtımdan sonra dârülişlâma gelindiğinde ganîmet yeniden ve kesin bir şekilde taksim edilir ki buna “kısmetî mülk” adı verilirdi. Bu mallardan taksimden önce ordunun yeme, içme, vb. ihtiyaçlarının giderilmesi mümkün olup bunun dışında malların kullanılması söz konusu değildir.¹⁹⁰

Ganîmet mallarının dağıtım esasları Enfâl suresinin 41. ayetinde belirtilmiştir. Savaşın bitmesinden sonra devlet başkanı veya yetkili kıldığı kumandan önce her askere öldürdüğü düşmanın silah, at vb. mallarını, daha sonrada savaşta üstün başarı gösterenlere vaad ettiği şeyleri (nefel) verirdi. Geriye kalan malları beş eşit parçaya ayırarak bunun beşte dördünü savaşa katılanlara dağıtır, beşte birini de ayette zikredilen hak sahiplerine verilmek üzere saklardı.¹⁹¹

Hz. Ömer'in Saad b. Ebû Vakkas'a yazdığı mektup, bu konudaki kuralı özetlemektedir: *“Allah'ın sana toprak ve başka mallardan ganîmet olarak ne verdiyse hepsini dağıtmak için mektubunda ısrar ediyorsun. Mektubumu aldığımda fiili savaştan sonra elde edilmiş, hayvanlar dâhil bütün menkul ganîmeti beşte birini mahsup ettikten sonra askerler arasında paylaşır. Toprakları ve develeri ilk sahiplerinin ellerine bırak öyle ki Müslümanların geçimini sağlamak için kullanılsınlar. Bu sonuncuları şimdiki nesil arasında paylaşırsan gelecek nesillere hiçbir şey kalmaz.”*¹⁹²

¹⁸⁸ Fayda, *Hz Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay ., İstanbul 1989, 21-22.

¹⁸⁹Yahyâ b. Âdem, 18-22.

¹⁹⁰ Tuğ, 119-120.

¹⁹¹ İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü'ş Şer'iyye*, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2016, 30-33.

¹⁹² S.A. Siddiki, 122-123.

Ganîmetin beşte dördlük dağıtım sistemine değinecek olursak Hz. Ömer şöyle bir uygulama getirmiştir: Savaşa atıyla katılana iki, yaya olarak katılana ise bir hisse vermiştir. Gerekçe olarak ise süvarinin ihtiyaç duyduğu savaş malzemesinin yayanın ihtiyaç duyduğundan fazla olmasına dayandırıldığı düşünülmesidir.¹⁹³

Ganîmetin beşte birlik kısmının (humus) dağıtıldığı kesimlerden Hz. Peygamber'in akrabalarına pay verilmesi Hz. Ebû Bekir ve Ömer döneminde durdurulmuştur.¹⁹⁴

Hz. Ömer döneminde ganîmet mallarını paylaşmakla görevli kişi, malların bölünmesinin imkânsız olması halinde bunların satılması ve elde edilen paranın taksim edilmesine karar verebilir, ganîmetlerin dağıtımından sonra geriye paylaşılması mümkün olmayan az miktarda bir mal kalırsa bu "artık mal" fakirlere dağıtırdı.¹⁹⁵

Hz. Ebû Bekir döneminde olduğu gibi Hz. Ömer döneminde de yakın akrabaya hisse verilmesi durdurulmuştur.¹⁹⁶ Hz. Ömer'in fey gelirlerinin dağıtılmasında esas aldığı Haşr Suresinin 7. ayetinde zikredilen zümreler ile ganîmet ayetindeki zümrelerin aynı olması sebebiyle bu iki beytülmâl gelirinin dağıtımı tabii bir şekilde birleştirilmiş ve Hz. Peygamber'in yakınlarının atıyyeleri daha fazla tespit edilmek suretiyle de yakın akraba hissesinin telafisi cihetine gidilmiştir.¹⁹⁷

2.1.2.3. Cizye

Hz. Peygamber döneminde 1 dinar olan cizye Hz Ömer'in hilafeti sırasında yükseltilmiştir. Bu dönemde cizye olarak kişi başına zenginlerden 4 dinar, orta gelirlilerden ise 2 dinar ve küçük gelirlilerden 1 dinar alınıyordu.¹⁹⁸ Ebû Yûsuf'a göre sarraflar, kumaş satıcıları, toprak sahipleri, tüccarlar ve hâkimler zengin; terzi, boyacı, kunduracı ve ayakkabı tamircisi gibi zanaatkârlar düşük gelirli sayılıyorlardı. Ebû Yûsuf

¹⁹³ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr, *el-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'an-Tefsîru'l-Kurtubî*, I-XXIV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006, VII, 361-364.

¹⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, II, 297-298.

¹⁹⁵ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Selh, *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXXI, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989, X, 8-15.

¹⁹⁶ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî, *Târîhu'l Medîneti'il-Münevvere*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2012, II, 645-650.

¹⁹⁷ Fayda, *Hulefâyi Râşidîn Devri*, 298.

¹⁹⁸ Ebû Yûsuf, 382.

orta gelirliiler hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.¹⁹⁹

Cizye nakdî olarak ödenebildiği gibi aynî olarak da ödenebilmekteydi. Mal olarak (aynî) yapılan ödemelerde sadece şarap ve doğal bir ölümle ölmüş olan sığır kabul edilmemekte, bunların satışından elde edilen gelir kabul edilmekteydi.²⁰⁰ Cizye ödemeyen birine kırbaçlama, güneşte tutma vs. gibi bedensel bir ceza verilemiyor, sadece hapsediliyordu.²⁰¹

Cizye iki çeşittir:

1. Bir anlaşma ile vergilendirilmiş ve miktarı anlaşma maddelerinde belirlenerek sonradan değiştirilemeyen cizye,²⁰²
2. Savaş yoluyla fethedilen bir bölge halkına konulmuş cizye.²⁰³

Cizyelerini ödeyen zımmîlerin ister erkek olsun ister kadın, hayvanları ve ürünleri zekâttan ve öşürden muaf olurdu.²⁰⁴

Şimdi de Hz. Ömer'in hilafeti döneminde çeşitli eyaletlerde yürürlükte olan cizye uygulamalarını gözden geçirelim.

Arabistan: Hz. Ömer halife olduğunda Arabistan'ın büyük bir bölümü Müslüman olmuş durumdaydı. Ancak bazı bölgelerde yaşayan çok az sayıda Hristiyan ve Yahudi kabilesi henüz Müslüman olmamıştı. Hz. Ömer, ezeli fitneciliklerinden vazgeçmeyen Yahudilerden Arabistan dışına çıkmalarını istemişti. Hristiyan kabilelerden ise cizye ödemeyi kabul etmişti. Bu kabileler Tanuk, Bekr ve Teglib'idi.²⁰⁵

Irak (Sevâd ve Cezîre): Bazı tarihçilere göre Cezîre (Mezopotamya) ahalisine ilk kez uygulanan cizye, hem nakdî hem de aynî olarak alınıyordu. Bu miktarın nakit kısmı 2 dinar (24 dirhem) aynî kısmı da 2 müd buğday, 2 kist zeytinyağ, 2 kist sirkeydi.²⁰⁶ Bölgeye vali olarak Umeyr b. Sa'd atandığında aynî ödemeyi kaldırarak nakdî olan ödemeyi 2 dinardan 4 dinara yükseltti. Umeyr'e yazdığı bir mektupta Halife Ömer

¹⁹⁹ EbûYûsuf, 385.

²⁰⁰ EbûYûsuf, 391.

²⁰¹ EbûYûsuf, 385.

²⁰² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 48.

²⁰³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 49.

²⁰⁴ Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, TDV., İstanbul 1993, VIII, 42-45.

²⁰⁵ EbûYûsuf, 199.

²⁰⁶ EbûYûsuf, 200.

şunları söylüyordu: “*Artık ahalinden de zenginlerden aldığı gibi 4 dinar alacaksın.*”²⁰⁷ Mektuptan cizyenin o zamana kadar zenginlerden 4 dinar, ekicilerdense 2 dinar artı aynî, Cezîre ahalisi, ödeme güçlerine bağlı olarak zenginler 48, orta gelirliler 24 ve dar gelirliler 12 dirhem ödemekteydi. Fakat bu beyanı doğrulayan bir ikinci kaynağa maalesef rastlanmamıştır. Belâzurî bu miktârın kişi başına 1 dinar olduğunu kaydetmektedir.²⁰⁸

Dennet’in Ebû Yûsuf’tan naklettiğine göre bölge ahalisi İyâd’a bir zorluk çıkarmamış sadece er-Ruhâ²⁰⁹ askerleri direndiği için şehir uzun süre kuşatma altında tutulmuştu. Bizanslı valiyle birlikte Rum ahalinin direnişi kırıldıktan sonra şehir boşaltılınca ahali İyâd’a anlaşmayı kabul edeceğini bildirmişlerdir. Anlaşmanın maddeleri belirlerinken ahali haraç konusunda ikiye ayrılmıştı. Gruplardan biri haracın gelire orantılı olmasını isterken, vergilendirileceği korkusuyla mallarını ve gelir kaynaklarını gizleyen zenginlerinde içinde bulunduğu ikinci grup ise kişi başına sabit bir cizye belirlenmesini istiyorlardı. İkinci grubun teklifi kabul edildi ve anlaşma maddeleri İyâd tarafından onaylandı. Bu anlaşmanın cizye ile ilgili hükümleri öteki şehirler içinde de geçerli kabul edilerek, her yetişkin erkekten kişi başına ödenmek üzere 2 dinarlık bir sabit miktar belirlendi. Bu nakdî ödemeyle birlikte kişilerden, 2 müd buğday, 2 kist yağ ve sirke alınacaktı.²¹⁰

Sevâd’da ödenen cizye ise kişi başına 4 dinar yani 48 dirhemdi. Bir başka kaynak bu ölçünün ödeme gücüyle orantılı olarak 48 dirhemden 12 dirheme kadar düştüğünü kaydetmektedir.²¹¹

Devletin diğer bölgelerinde geçerli olan vergilerle oranlandığında bu bölgelerdeki vergilerin çok düşük kaldığını burada belirtelim. Topraktan alınan başka vergi olmamasının yanında aynî (ürün) olarak alınanın dışında, yoksullar için kişi başına ödenen 1 dinarlık vergi yok denecek kadar düşük bir miktardaydı.²¹²

Irak’ta cizye’nin belirlenmesi ve toplanması işlemleri çeşitli bölgelere göre farklılıklar gösteriyordu. Bazı durumlarda verginin belirlenmesi doğrudan doğruya

²⁰⁷ Hurşid Ahmed Faruk, *Hz Ömer ve Serdarı Kutat*, Marifet Yay., İstanbul 1991, 100.

²⁰⁸ Belâzurî, *Futûhu’l Buldân*, 71-96.

²⁰⁹ Urfa şehrinin eski ismi; Ahmet Nezihi Turan, “Şanlıurfa”, *DİA*, TDV., İstanbul 2010, XXXVIII, 337.

²¹⁰ Daniel C. Dennet, *el-Cizye ve’l İslâm*, ((Çev. Fevzi Fehim Cadullah), Dâru’l Maarîf, Beyrut 1960, 82.

²¹¹ Ebû Yûsuf, 193-194.

²¹² Ebû Ubeyd, 30-31.

devlet tahsildarları tarafından yapılıyor ve onlar tarafından şahsen toplanıyordu. Öte yandan merkezi yönetim tarafından belirli bir köy veya şehir için toplam bir miktar belirlenerek nüfusa paylaştırıldığı da oluyordu. Bazen vergi toplama işlerini devlet adına, yönetimin bölgede güvendiği bazı temsilciler yürütüyorlardı.²¹³

Suriye: Müslümanlar tarafından Suriye'den ilk fethedilen yer Hıms olmuştu. Silahlarını bırakarak Müslümanlara teslim olan Hıms ahalisi cizye olarak yılda 170 bin dinar ödemeyi kabul etti. Fakat daha sonra Yermük savaşı öncesinde Heraklius'un birliklerini toplaması üzerine Hıms'ı terk eden Müslüman komutan Ebû Ubeyde'nin emriyle ve bölgenin korunamayacağı gerekçesiyle para Hımslılar'a geri verilmiştir. Bölge ve şehir ahalisinde buna itiraz ederek Rumların değil Müslümanların yönetimini istediklerini bildirmişlerdir. Yermük savaşından sonra ahali cizyeyi yeniden gönderdi. Fakat cizye Müslümanlar ve Hımslılar arasında kesin bir güvence anlaşması yapıldıktan sonra kabul edildi. Bu anlaşmanın hükümleri kesin olarak bilinmemekle birlikte tarihçiler Şam ve Baalbek'te (Ba'lebek)²¹⁴ yapılanlarla aynı olduğunu kaydetmektedirler.²¹⁵

Hıms ahalisinin bir kısmı ister kolay ister zor olsun hasadın iyi ya da kötü olmasına bakılmaksızın şahıs başına bir dinar artı zahire ödemelerini ön gören bir anlaşma yapmak isterlerken, diğerleri elde edilen ürün miktarının belirli bir yüzdesini ödeyerek bunu hasadın iyi ya da kötü oluşuna göre arttırıp eskiltmeyi teklif ediyorlardı. Şam ve Ürdün ahailerinden bir kısmı şahıs başına sabit bir miktar öderken bir kısmı da ürünün durumuna göre ödüyordu.²¹⁶ Buradan anlaşılacağı üzere Suriye'de cizyenin toplanmasında uygulanan iki yol vardı: 1) Şahıs başına bir dinarlık sabit bir miktar artı zahire, 2) Hasadın durumu ile orantılı olarak yıldan yıla değişen bir miktar.

Bizans vergi sisteminde Müslümanların gelmesinden sonra yapılan ilk değişiklik çiftçilere ve yoksul kesime uygulanan ve aşağı sınıftan olmanın bir göstergesi olarak kullanılan verginin kaldırılarak yerine toplumsal statüsüne bakılmaksızın bütün sınıfların ödemesi zorunlu olan bir şahıs vergisinin (cizye) getirilmesi oldu. Bazı tarihçiler ve oryantalistler Halife Ömer'in ilk iş olarak servet ve şahıs miktarını belirlemek üzere bir sayım yapılmasını emrettiğini ve Hıristiyanlar için uygulanan şahıs

²¹³ Frede Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Porcupine Press, Copenhagen 1978, 139.

²¹⁴ Lübnan'ın Bikâ vadisinde tarihi bir şehir.

²¹⁵ İ. Mahmud Rânâ, 91.

²¹⁶ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 253.

vergisinin bundan sonra konulduğunu kaydetmektedir. Buna göre Hz. Ömer, bütün toprakların, nüfusun, hayvanların ve hurma ağaçlarının bir sayımını yaptırmıştır. Başlangıçta 1 dinar olan cizyenin daha sonra Hz. Ömer tarafından değiştirilerek zenginler için 4 dinar, orta ve yoksul sınıflar için daha düşük olmak üzere değişen, kademeli bir vergi haline dönüştürüldüğü görülmektedir.²¹⁷

Mısır: Mısır'da Müslümanlar ilk zamanlarda daha önceki vergileri aynen devam ettirmişler ve mevcut görevlileri değiştirmemişlerdir. Fakat alınan çeşitli önlemlerle kırtasiyecilik kaldırılmış, yönetim merkezileştirilmiş, kaosun yerini verimlilik, düzen ve huzur almıştır.

İskenderiye için yapılan anlaşmanın şahıs vergisi ödenmesiyle ilgili maddeleri şöyleydi:

1. 1.Bütün erkek Kıptîler şahıs başına iki dinarlık bir vergi ödeyecektir.
2. Çocuk, yaşlı, kadınlarda bundan muaftır.
3. Kıptîler, seyahat eden Müslümanları üç gün misafir edecekler,
4. Toprak sahipleri iki dinarlık şahıs vergisine ek olarak her Müslüman'a üç artebe buğday (bir artebe yaklaşık üç sîr²¹⁸ e eşit bir ağırlıktır) her bir iki kist²¹⁹ olmak üzere sirke, bal ve yağ sağlayacaktır. Bunlar her Mısırlı'nın ödeyeceği değil, her Müslüman'a ödenecek olan miktardır.
5. Toprak sahipleri, ayrıca zahire ekilen topraklar için bir dinar artı bir buçuk artebe mısır, artı zahire ekilen tarlanın her bir feddan'ı için iki heybe arpa veya bir dinar artı her cerîb için üç artebe mısır ödeyeceklerdir.
6. Her Müslüman için birer tam takım giyecek sağlanacaktır.²²⁰

Mısır'ın fethini tamamlayan Müslümanların Pentapolis (Libya'nın batı bölgesi) üzerine gitmesinden sonra başkent Barkalılar, öteki şehirlerin de adına olmak üzere bir anlaşma yapmayı kabul ederek, yıllık 13 bin dinarlık bir ödemeyi yüklenmişlerdir.²²¹

Fetihlerin bu suretle tamamlanmasından sonra cizyenin Mısır'daki konumu özetle şöyleydi:

²¹⁷ Fayda, *Hz Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, 142-143.

²¹⁸ İranlıların ölçü birimi olup 1 sîr 75 grama denkti. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, ((Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, 41.

²¹⁹ Hacim ölçüsüdür. 1 kist yaklaşık yarım litredir.

²²⁰ İ. Mahmud Rânâ, 96.

²²¹ İ. Mahmud Rânâ, 96.

1. Müslümanlar Kıptî topluluklarla her yetişkin başına iki dinarlık ve toprağın her fedandı için bir dinar nakdî vergi ödeyeceğini ön gören bir anlaşma yapmışlardı. Buna ek olarak topraktan elde edilen üründen alınan bir vergi vardı. Üçüncü olarak da Müslümanların gıda, giyim vs. ihtiyaçları için özel bir katkı isteniyordu. Ancak bu vergi çok önemsiz bir yer tutuyordu.

2. Pentapolis yıllık belirli bir miktar vergi ödemiş ve bu rakam hep aynı kalmıştı.

Belâzurî'nin Yezid b. Ebû Habib'den naklettiğine göre bir süre sonra Müslümanlarla Mısır zimmîleri arasında bir başka anlaşma yapılmıştı. Buna göre zimmîler önceden tespit edilmiş olan iki dinara ek olarak buğday, yağ, bal ve sirke yerine iki dinar daha ödemeyi kabul etmişlerdir.²²²

Bir başka nakle göre Hz. Ömer, Amr b. el Âs'a verdiği bir emirle cizyenin Mısırlılar'dan ödeme güçlerine göre değişen miktarlarda alınmasını istemişti. Halifenin bu talimatından sonra değiştirilen cizye miktarı zenginler için dört dinar, orta sınıflar için iki dinar ve yoksullar için bir dinar olarak tespit edilmiştir.²²³

Hz. Ömer döneminde ayrıca Râme Hürmüz'den 800 bin veya 900 bin dirhem cizye alınırken Rey ve Kümis'ten 500 bin, Azerbaycan'dan 800 bin veya sadece 100 bin dirhem cizye alınmıştır.²²⁴

2.1.2.4. Haraç

Büyük fetihler döneminde yeni ele geçirilen bölgelerin halkından toprakları alınmamış, bu toprakların vergiye tabi olacağı ilan edilmişti. Bundan böyle bu bölgelerin sakinleri hasat sonunda elde ettikleri ürünün bir bölümünü devlet hazinesine vergi olarak ödediler. Bu uygulama bölge halkı Müslümanlığı kabul etse dahi hiçbir değişiklik yapılmadan sürdürülmüştür.²²⁵

Özellikle Hz. Ömer'in hilafeti döneminde bu vergi aynî olarak alınmaktaydı. Verginin mısır, buğday, arpa vb. cinsinden miktarı her köy ya da bazı durumlarda her bölge için belirlenip bildiriliyordu. Toplanan bu yeni vergi Müslüman memurlar tarafından nakde çevriliyordu. İslâm devletinin hazinesine bu yolla gelen gelir, çok

²²² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 71-96.

²²³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 130.

²²⁴ İbnu'l-Esîr, II, 267.

²²⁵ İ. Mahmud Rânâ, 99.

önemli miktarlara ulaşıyordu.²²⁶

Haraç sadece haraç toprakları tanımına giren yerlerden alınmaktaydı ve iki çeşidi vardı: 1) Nisbi Haraç 2) Sabit Haraç. Nisbi haraç, topraktan elde edilen ürünün yarısı, üçte biri, dörtte biri, beşte biri, vs. gibi belirli bir oran karşılığında alınıyordu. Sabit haraç ise birim toprak ya da ağaç başına düşen ürünün durumuna göre belirlenmiş olan bir miktarda alınırdı.²²⁷

Haraç toplanırken toprak sahibinin çocuk, yetişkin, hür, köle, erkek, kadın, Müslüman veya gayrimüslim oluşuna bakılmazdı. Halife Ömer, Irak'taki Sevâd topraklarına sabit haraç uyguladı. Hz. Ömer topraklar için belirlenen haracın oranı ile çok yakından ilgilenirdi. Bu oranın toprağın vergi kapasitesinin üzerine çıkmaması için tahsildarları sürekli uyarırdı.²²⁸

Sevâd'ın haracını toplayan tahsildarlardan Osman b. Huneyf ve Huzeyfe'tül Yeman'a toprağın kaldıramayacağı oranlarda vergi almamaları gerektiği hatırlatıldığında şöyle cevap verdiler: “ *Toprağın ve halkın gücünün üzerinde vergi almamız mümkün değildir. Halkın imkânlarını zorlamak bir yana, ödeyebilecekleri ölçüye bile ulaşılmamaktadır.* ”²²⁹

Topraktan bir yıl içerisinde birden fazla ürün alınca bile haraç yılda sadece bir kez alınırdı. Hz. Ömer zimmî topraklarından yılda bir kez haraç almıştır. Ancak bu durum yalnızca sabit haraç için geçerliydi. Nisbi haraç ondalıkta olduğu gibi yılda kaç ürün alınırda alınırsa hepsine uygulanırdı. Haraca tabi olan bir topraktan ayrıca ondalık alınmazdı. Sel, yangın, don gibi önüne geçilemez bir doğal afet sonucunda ürünün tamamı imha olmuşsa haraç yükümlülüğü o yıl için değişirdi.²³⁰

Nisbi haraç, gerekçesi ve toplanması yönünden sabit haraca benzediği halde başka bazı bakımlardan öşre benziyordu. Öşr gibi bu da elde edilen ürünlerden alınıyor ve zamanı ürünün alınışına bağlı oluyordu.²³¹

²²⁶ Cengiz Kallek, “Haraç”, *DİA*, TDV., İstanbul 2006, XVI, 71-88.

²²⁷ Ebû Ubeyde, 81-83.

²²⁸ Kudâme b. Câfer, *el-Harâc*, Bağdat 1981, 163.

²²⁹ Kudâme b. Câfer, 165.

²³⁰ Dâvudi, *Kitâbu'l-Emvâl*, Kütübü'l-Arabiyye, Kahire 2000, 43.

²³¹ Dâvudi, 44.

Haraç vergisi hakkında bilgilendirmeden sonra Hz. Ömer döneminde İslâm devletinin değişik eyaletlerinde uygulanan haraç sistemiyle çalışmamıza devam etmek istiyoruz.

Irak, Suriye, Mısır'ın fethinden sonra Hz. Ömer'in önündeki en önemli sorun bu ülkeler için bir tarımsal sistem kurulması gereğiydi. Bu üç ülkenin de şartları ve vergi düzenleri farklıydı. Bu toprakların büyük kısmının mülkiyetini elinde bulunduran Kral ailelerinin ve büyük toprak sahiplerinin Müslümanların zaferi ile birlikte güçlerini yitirmeleri ve ülkeyi terk etmeleri sonucunda bu topraklar sahihsiz kaldı. Hz. Ömer bütün bu tür toprakları kamulaştırarak halka ait mülk kabul edildiğini ilan etti. Orta sınıfa ve fakir çiftçi ailelerine ait topraklar sahiplerine bırakılarak haraca tabi tutuldu. Haraç miktarının tayin ve toplanma yöntemleri bölgede daha önce yürürlükte olan vergi toplama yöntemlerinin aynıydı. Sadece çok gerekli bazı küçük değişiklikler yapılmıştı. İranlılar ve Romalılar döneminde geçerli olan tarımsal sistem büyük ölçüde korundu. Yapılan tek önemli değişiklik, halkı sağır ve sürü halinde köleler olarak gören toprak sahiplerinin elinde etkili bir silah haline gelmiş olan, sahibi başka yerde yaşayan toprak sahiplerini kaldırması oldu.²³²

Irak (Sevâd ve Cezîre): Hz. Ömer Sevâd bölgesindeki değişik özellikteki topraklar için dört çeşit haraç koymuştu. Bunlar şöyleydi: 1) Müslümanlarla özel anlaşma yapmış olan Hîre ve benzeri şehirler, 2) Dihkanlar denilen büyük toprak sahipleri ve çiftçilerin toprakları ve mülkleri 3) Daha önce kralın ailesine ve saray görevlilerine ait olup terk edilmiş bulunan yerler 4) Ekilmemiş topraklar.²³³

Yahyâ b. Âdem'e göre, Hîre halkı yıllık olarak belirlenmiş bir haracı aralarında paylaşarak ödüyorlardı. Buna karşılık cizye ödemediyorlardı. Bu toprakları satma ve alma yetkisine sahiptiler. Bu hak sadece haracı düzenli olarak ödeyen köylere verilmişti.²³⁴ İçinde büyük köylerinde bulunduğu diğer tür topraklar dihan olarak isimlendirilen zengin toprak sahiplerinin elindeydi. Bu toprakların Müslümanların eline geçmesinden sonra Hz. Ömer, bunlarla hiçbir anlaşmaya girmediği gibi sahiplik haklarını da onaylamamıştır. Fakat daha sonra bunların toprak vergisini Müslümanlara, Kisrâ Anuşirevan yönetimindeki Sâsânî Devletine ödedikleri oranda ödemeleri şartıyla bu

²³² Maverdî, 16.

²³³ İ. Mahmud Rânâ, 103.

²³⁴ Yahyâ b. Âdem, 58-59.

topraklar kendilerine bırakıldı. Kısırâya ödedikleri verginin oranını belirtmek amacıyla Hz. Ömer bazı Dihkanları huzuruna çağırarak uzun uzun sorular sordu.²³⁵

Daha sonra bütün bir Sevâd bölgesini gezerek inceleme yapmak üzere Osman b. Huneyf başkanlığında bir heyet meydana getirdi. Huzeyfe b. Yeman başkanlığındaki başka bir heyeti Dicle'nin doğusunda kalan bölgeyi incelemek, toprakların niteliği konusunda istatistikî bilgi toplamakla görevlendirdi. Daha önce Persler tarafından bu toprakların ölçümü yapıldığı bilindiği halde kesin kayıtlar yoktu.²³⁶

Vergilerin oranı konusunda tarihçiler çeşitli görüşler öne sürmüştür. Belâzurî'ye göre, Hz. Ömer bu oranı her cerîb için nakdî 1 dirhem ve aynî 1 kafîz olarak tespit etmişti. Aynî kısım ordunun payı olarak alınıyordu. Ona göre ürünün türü bakımından bir ayırım yapılmıyordu.²³⁷ Ebû Yûsuf'a göre ise bu oran, her bir yarda için 10 dirhem, hurmanın her bir cerîbi için 8 veya 10 dirhem, buğday 4 dirhem, arpa 2 dirhemdi. Bu oran yeni ürünler için cerîb başına 8 dirhemdi. Mısır ve tahıl yetiştirilen topraklarda ise cerîb başına 1 dirhemdi. Başka bütün topraklar vergiden muaf tutulmuştu.²³⁸

Dennet, cerîb başına 1 dirhem oranının Sâsânî döneminde geçerli olduğu görüşündedir. Hz. Ömer, buna ürünün aynî olarak bir kafizini eklemişti fakat daha sonra tahıllardan bazılarının vergiden muaf olması dolayısıyla birçok ekicinin vergi dışı kalan tahılları ekmeye ve kullanmaya başlaması üzerine Hz. Ömer muafiyeti kaldırarak vergi oranlarını yeniden düzenlemiştir.²³⁹ O dönemde geçerli olan gerçek oranlardan farklılık gösteren ve bazı eski tarihçiler tarafından verilen bu oranlar karışıklığa yol açmaktadır.

Üçüncü ve dördüncü çeşit topraklara eski krallık ailesine ait, sahipsiz, ekilmeyen ve çorak, geliri köprü, geçit ve yol tamirine sarf edilen topraklar giriyordu. İçinde orman ve çalılık bulunan su deposu su kaynağı bulunan topraklar bu sınıfa dâhildi. Sahipleri savaşta ölmüş, ülkeyi terk etmiş veya Sâsânî tarafından müsadere edilen topraklarda bu sınıftandı. Bunlar devlet toprağı ilan edilmiş, yönetimleri ve dağıtılması bizzat Hz. Ömer'in yetkisine bırakılmıştı. Bunlara Savâfî toprak deniliyordu.²⁴⁰

Bu mülklerden bazıları Müslümanlar'a verilebiliyordu. Bu toprakları kullananlar,

²³⁵ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 196-197.

²³⁶ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 223.

²³⁷ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 226.

²³⁸ Ebû Yûsuf, 189.

²³⁹ Dennet, 162.

²⁴⁰ Ya'kûbî, II, 234.

bütün sahiplik haklarından yararlanabiliyorlardı, ellerinde bulundurdukları toprağı mirasçılara devredebiliyorlardı, başkalarına satabiliyorlardı. Bu topraklar devlet tarafından geri alınamıyordu. Fakat ekici için getirilen iki sınırlama vardı. Birincisi ekici tarafından Halife'nin valilerince değıştirilebilen bir oranda haraç ödeme zorunluluğuydu, ikincisi bu topraklar Müslümanlar'a satılmıyor, yani öşür toprağı haline getirilmiyordu. Sahipleri Müslüman olsa dahi bu topraklar haraçtan muaf sayılmıyordu.²⁴¹

Hz. Ömer döneminde devlet mülkü olarak ilan edilen topraklar 4 milyon bigha civarındaydı. Bu toprakların yıllık geliri 7 milyon dinara ulaşıyordu. Bu gelir tamamen kamu harcamalarında kullanılıyordu. Irak'ın toplam haracı ise yıllık 86 milyon dirhemdi. Sistemin uygulanması sonucu daha önce ekilmeyen topraklar ekilmiş ve ikinci yılda vergiler, ani bir artışla 86 milyon dirhemden 100 milyon dirheme yükselmiştir.²⁴²

Irak'taki vergi oranlarına değinecek olursak Ebû Yûsuf'a göre toprak sahipleri vergi olarak daha önce Acemlere cerîb başına 27 dirhem ödüyorlardı.²⁴³ Hz. Ömer bunu çok ağır bularak nehir ve kanallarla sulanan toprakların vergisini cerîb başına 1 kafîz buğdaya veya 1 kafîz arpa artı 1 dirheme indirdi. Sevâd topraklarında ise toprak vergisi oranları cerîb başına şöyleydi: Üzüm 10 dirhem, hurma 8 dirhem, şeker kamışı, 6 dirhem, pamuk 5 dirhem, buğday 4 dirhem ve arpa 2 dirhemdi. Bu vergi daha önceki yöneticilerin aldığından aşağı yukarı üçte biriydi.²⁴⁴

Hz. Ömer, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı toprakları tespit etmek ve vergilendirmek üzere Osman b. Huneyf'i ve Huzeyfe b. el Yeman'ı görevlendirdi. Irak'ta uygulanacak toprak vergisi oranı konusunda Hz. Ömer, Osman b. Huneyf'e şunları yazmıştı: *“İster ekilmiş olsun ister ekilmemiş toprağın her cerîbinden nakdî olarak 1 dirhem veya aynı olarak 1 kafîz vergi alacaksın. Üzüm bağının her yardası için alacağın vergi 10 dirhem, sebze bahçesi için 5 dirhemdir. Hürmalıkları ve öteki meyve ağaçlarını vergilendirmeyeceksin.”*²⁴⁵

Şiblî'ye göre ise cerîb başına düşen vergi buğdayda 2 dirhem, arpada 1 dirhem,

²⁴¹ İ. Mahmud Rânâ, 105.

²⁴² Şiblî Numânî, II, 45-49.

²⁴³ Ebû Yûsuf, 193-194.

²⁴⁴ Ebû Yûsuf, 189.

²⁴⁵ Ebû Yûsuf, 193.

şeker kamışında 6 dirhem, pamukta 5 dirhem, üzümde 10 dirhem, meyve ve ağacında 1 dirhem, susamda 8 dirhem, sebze 3 dirhemdi. Ancak Şiblî'ye göre bu oran toprağın verimliliğine bağlı olarak değişebiliyordu. Ekilebilir olduğu halde ekilmemiş bırakılan topraklar her iki cerîb için 1 dirhem oranında vergileniyordu.²⁴⁶

Suriye (Şam): Müslüman fatihler bu toprakları fethettikten sonra bu topraklarda uygulanan vergi sistemini değiştirmiştir. Bu bölgeye iki toprak sistemi getirilmiştir. Bunlardan birincisine göre toprak vergisi, toprağın sahibinden ve belirli bir sabit miktar mesela her cerîb için 1 dinar artı bir miktar tahıl olarak ödeniyordu. Müslümanların getirdiği ikinci metoda göre ise toprak vergisi elde edilen hasatla orantılı olarak alınıyor ve miktarı hasadın verimine ve durumuna göre artıp eksiliyordu.²⁴⁷

Daha önce kral ailesine ait olup sahihsiz kalmış veya sahipleri kaçmış topraklar için yapılan uygulama şöyleydi:

1. Daha önce kraliyet arazisi olan topraklar fief²⁴⁸ olarak verilirdi.
2. Daha önceki sahiplerinin ekip biçmediği topraklar ise ya fief olarak verilirdi ya da mevcut denilen bu toprakları kullanma hakkı bölge valisinin onayıyla Müslümanlara verilirdi.²⁴⁹

Mısır: Bizans egemenliği döneminde Mısır'da büyük mülkler mevcuttu ve toprak sahipleri aynı zamanda büyük güce sahiptiler. Müslümanlar burayı fethettikten sonra ise Mısır toprakları üç kategoriye ayrıldı:

1. Müslümanlarla anlaşma yapmış olan kent toprakları anlaşmanın gerektirdiği şekilde vergilerini ödemeye devam ettiler. Amr b. el-Âs ile Sirius (Mukakis) arasında yapılan ilk anlaşmaya göre tahıl arazisinden alınacak vergi, toprağın her feddândı²⁵⁰ için 1 dinar, artı 1,5 artabe (irdebb)²⁵¹ mısır artı 2 vayba²⁵² arpa veya her cerîb için 1 dinar artı 3 artabe mısır alınacaktı. Bu anlaşma hiç

²⁴⁶ Şiblî Numânî, 46.

²⁴⁷ İ. Mahmud Rânâ, 109.

²⁴⁸ Fief: Geçimini sağlamak amacıyla belirli bir miktar vergi karşılığında devletin halka verdiği toptaktır.

²⁴⁹ Belâzürî, *Futûhu'l Buldân*, 329.

²⁵⁰ Mısır'da kullanılan alan ölçüsü olan 1 feddân 6368 metre kareye denk gelir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, ((Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, 80.

²⁵¹ Artabe: Grekçe artabe olarak telafuz edilen kelime Arapçaya irdebb şeklinde geçmiştir. Mısır'da hububat ölçümünde kullanılan eski bir hacim ölçüsüdür. 1 irdebb 73.125 kg'dır. Bkz. W. Hinz, 47.

²⁵² Vayba: Mısır'da kullanılan bir hacim ölçüsüdür. 1 vayba 12 kg denktir. Bkz. W. Hinz, 64.

değiştirilmedi.²⁵³

2. Fethedilen topraklar haraç toprakları olarak ilan edildi. Bu durum İskenderiye'nin Müslümanların eline tam olarak geçtiği kesinleştikten sonra görülmüştür. Bunun ilanı için toprakların tamamen ele geçilerek güvenliğin tam manasıyla sağlanmış olması gerekiyordu.²⁵⁴
3. Sahipli topraklar, Kıptîlerin yönetiminde olmasına rağmen sahipliği onlarda bulunmadığı için üzerinde hiçbir hak iddia etmedikleri kent toprakları, devlet toprağı olarak ilan edildi. Bu durum Irak'ta Sâsânîler'in mülklerini kamulaştıran Halife'nin aldığı kararla benzerlik taşımaktadır. Fiefler de daha sonra bu topraklardan verilmiştir.²⁵⁵

Amr, haracın toplanma zamanını da değiştirmiştir. Sadece hasat sonunda toplanacağı hükmünü getirmişti. Toplanan verginin büyük bir kısmı sulama ve kanalların yenilenmesi işlerine harcanıyordu. Haraç ve cizyeden elde edilen gelirin üçte bir kadarı tarımsal reformlara kullanılmıştır. Bu durumun devlet hazinesine ulaşan kamu gelirlerinin miktarında önemli düşüşler meydana getirmiş olduğu, Halife Ömer'in, Amr b. el-Âs'a yazdığı ve bu konularda açıklama isteyen birçok mektuptan anlaşılmaktadır.²⁵⁶

Mısır'da İslâm öncesi yürürlükte olan vergi sistemi Firavunlar döneminden beri yürürlükteydi. Müslümanlar geldiğinde, bölümü yapılmış bütün toprakları alarak vergi salma ve toplama konularında bazı prensipler getirmiştir:

1. Toprak vergisi hem aynî hem de nakdî olarak ödenecektir.
2. Vergi salma son birkaç yılın ürün ortalaması göz önünde tutularak yapılacaktır.
3. Bu toprakların imtiyaz süresi 4 yıllıktır.²⁵⁷

Bu sistem Romalılar tarafından geliştirilmişti. Ordunun ihtiyacı için toplanan büyük miktarda tahıl başkent Kostantinapol'e gönderiliyordu. Bu haraç ve toprak vergisi olarak toplanan tahıl miktarının çok üzerindeydi. Hz. Ömer bu uygulamaya son verdi. Herhangi bir dönemde Mekke'deki açlık yıllarında olduğu gibi bir tahıl ihtiyacı doğduğunda, tahıl ürünleri ihtiyaç miktarı ve haraç karşılığı olarak toplanıyordu ya da

²⁵³ Kûdame b. Câfer, 178.

²⁵⁴ Kûdame b. Câfer, 179.

²⁵⁵ Kûdame b. Câfer, 182.

²⁵⁶ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 3329.

²⁵⁷ Ebû Ubed, 84-85.

satın almıyordu.²⁵⁸

Hız. Ömer, toprak vergisi sisteminde de bazı değişiklikler yaptı. Mısır tarımı, Nil nehrinin taşmasına bağlı olduğundan toprak vergisini yıllık hale getirdi. Verginin birkaç yılın ürününün ortalaması olarak belirlenmesi özellikle kuraklık yıllarında çok kötü bir duruma düşen çiftçiler için ağır yük getiriyordu. Halife Ömer'in yaptığı değişiklikle toprak sahipleri çağrılarak toprağın o yıl ki verimi için tahmin yaptırılmaya, kent ve köylere salınacak haraç buna göre belirlenmeye başlandı.²⁵⁹

Toplanan ürünün bir kısmı kiliseler, sosyal yardım, Müslüman misafirlerin masraflarının karşılanması vb. yerlere ayılıyordu. Kalan miktar toprak vergisi ve haraç olarak hazineye gönderiliyordu. Bu sistem bazı zorluklar getirmesine rağmen, Mısır'ın şartlarına göre uygulanabilir en iyi sistemdi.²⁶⁰

Mısır'da toplanan Haraç miktarı Belâzurî'ye göre 1 milyon dinar,²⁶¹ Makrîzî'ye göre ise 12 milyon dinardı.²⁶² Bu farkın Makrîzî'nin hesaplamayı haraç ve cizyeyi birlikte değerlendirerek yapmış olmasından doğduğu kuvvetle muhtemel kabul edilmektedir.

2.1.2.5. Öşür ve Cu'l

Öşrün oranı arazinin özelliğine bağlı olarak % 10-20 arasında değişiyordu. Sulanması için el emeğinin gerekmediği arazilerde % 10 olurken kuyu kazmak, kanal açmak veya bir başka yerden su getirmek gibi emek gerektiren işlerin yapıldığı arazilerde % 20'iydi. Bu oran şu hadisten kaynaklanmaktadır. “*Yağmurun suladığı topraklarda 1/10 birdir.*”²⁶³ Çocuk ve deli olmak öşürden muafiyet nedeni değildi. Zekât yıl sonunda ödendiği halde öşrün ödeme zamanı hasat sonuydu. Ancak beş vasktan²⁶⁴ daha az olan buğday, arpa, mısır ve benzeri ürünler üzerine sadaka yoktu.²⁶⁵

Halife Ömer, mesken ve mezarlık olarak kullanılan alanları zimmîlere ait olsa bile

²⁵⁸ Maverdî, 145.

²⁵⁹ Şibli Numânî, II, 208.

²⁶⁰ İ. Mahmud Rânâ, 112.

²⁶¹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 216.

²⁶² Makrîzî, I, 79.

²⁶³ Buhârî, *Sahîh*, Kitabu Zekât, I, 102.

²⁶⁴ Vask: Bir hacim ölçüsüdür. İslâm'ın ilk yıllarında 1 vask 194,3 kg'dı. Bkz. W. Hinz, 65.

²⁶⁵ Ebû Yûsuf, 227.

ondalıktan muaf tutmuştur.²⁶⁶ Yine Hz. Ömer asma, şeftali ve nar gibi ürünlerden vergi alamadığı halde bunlardan elde edilen şarap, yağ vs. gibi ürünlerden ondalık almıştır.²⁶⁷

Öşür, sadece Müslümanların sahip olduğu topraklardan alınan bir vergiydi. Öşür topraklarından haraç alınmıyordu. Mekke, Medine, Hicaz, Yemen gibi Müslümanların yaşadığı bölgeler ondalık vergisi alınan öşür toprakları kabul ediliyordu. Arabistan bölgesindeki vahalarda buna dâhildi. Bu nedenle Dûmetü'l Cendel ve Himyer de öşür ödemekteydi. İslam topraklarının kademeli olarak genişlemesiyle birlikte bölgedeki öşür toprakları da genişlemiştir. Mesela Rakka'nın²⁶⁸ fethiyle birlikte kendilerine eman verilmiş olan yerli halkın kullanmadığı topraklar Müslümanlara verilerek öşür arazisine dâhil edilmiştir. Barış anlaşmaları ile ele geçirilen topraklar, bir başka vergiye tabi olmadıkları takdirde, sahipleri yeni Müslüman olmuş dahi olsa öşür arazisi haline getiriliyordu.²⁶⁹

Hiçbir toprak vergisine tabi olmayan topraklar, sahipleri Müslümanlığı kabul etmemişlerse sulama kanalı yapıldığı veya kuyu açıldığı takdirde öşür arazisi olurdu.²⁷⁰ Halife Ömer döneminde, Mısır'da Müslümanlar tarafından Kıptîlerden satın alınan topraklarla iktâların vergilenmesiyle zımmîlerden Müslümanlığı kabul edenlerle ve öteki Hıristiyan toprakları için haraç ödedikleri halde, Benî Tağlib'in²⁷¹ öşür ödemek üzere özel bir anlaşma yapması ile öşür arazileri önemli ölçülerde genişlemiştir. Benî Tağlib kabilesiyle öşür ödemek üzere özel bir anlaşma yapılmış olmasına rağmen sahibi Müslüman olan veya Müslümanlar tarafından satın alınan topraklar haraç ödemekteyse de öşür arazisine dönüştürülmemekteydi. Hz. Ömer haraç ödeyen bir Müslüman veya gayrimüslimden ondalık alınmasını yasaklamıştı.²⁷²

Hz. Ömer devrinde Suriye ve özellikle Irak fethedilince ele geçirilen toprakların kime ait olacağı konusu ortaya çıkmış ve tartışılmıştır.²⁷³ Mısır'ın fethinden sonra Zübeyr b. Avvâm, Mısır fatihi Amr b. el-Âs'a hitaben Hz. Peygamber Hayber'i nasıl taksim ettiyse kendinin de aynı şekilde davranması gerektiğini bildirmesi üzerine, Amr

²⁶⁶ Aghnides, *Mohammedan Theories of Finance*, 295.

²⁶⁷ Erkal, *Toprak Mahsülleri Zekâtı: Öşür*, M.Ü İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2008, 15.

²⁶⁸ Kuzey Suriye'de tarihi bir şehir.

²⁶⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, II, 307.

²⁷⁰ Ebû Ubeyd, 79.

²⁷¹ Adnânîlere mensup bir Arap kabilesidir.

²⁷² Yahyâ b. Âdem, 76.

²⁷³ Hayrettin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, I, 200.

b. el-Âs, konuyu Hz. Ömer'e bildirmeden bir şey yapamayacağını söyledi.²⁷⁴ Durumu bir mektupla Hz. Ömer'e bildiren Amr, Hz. Ömer'den almış olduğu cevaba binaen bu toprakları askerlere dağıtmıştır. Çünkü daha sonraki Müslümanlar bu arazilerden elde ettikleri vergiyle Allah yolunda savaşacaklardır. Hz. Ömer bu arazilerle devletin güçleneceğini söyler.²⁷⁵ Hatta Hz. Ömer'in "*Müslümanların geleceğinden endişe etmeseydim Hz. Peygamber'in Hayber'i savaşanlara dağıttığı gibi bende fethettiğim yerleri Müslümanlar arasında taksim ederdim.*"²⁷⁶ dediği bildirilir.

Hz. Ömer, yukarıda zikretmiş olduğumuz meseleyi sahabenin ileri gelenleriyle görüşür. Abdurrahman b. Avf, bunun bir ganîmet olduğunu dolayısıyla Müslümanlar arasında paylaşılması gerektiğini savunurken Hz. Ömer, bu arazilerin dağıtılmayıp bütün Müslümanlar namına vakfedilmesi gerektiğini söyler. O, bu arazilerin işletilmesi sonucu alınacak haraçtan bütün Müslümanların istifade etmesini ileri sürer. Aksi halde yetimler, dullar, fakirler ne olacak, sınırları ve bu toprakları kim koruyacak der. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Ali, Talha ve İbn Ömer bu konuda halifeyi desteklerler. Halife, meseleyi bir de Ensarla görüşür. Ensardan on kişiyi davet eden Hz. Ömer, onlarla meseleyi konuştuğundan sonra şûra üyeleri kendisine: "*Düşündüklerin çok güzel. Bildiğin şekilde muamelede bulun*" der. Böylece Hz. Ömer, kendi görüşüne göre karar alır. Alınan karara göre fethedilen arazi ölçülüyor, işletecek olan eski sahibi veya bir başkasına teslim ediliyor ve karşılığında vergi talep ediliyordu. Bu vergi, çıkan mahsulün bir kısmı olabileceği gibi önceden tespit edilmiş bir meblağ da olabiliyordu.²⁷⁷

Hz. Ömer'i Sevâd arazisi konusunda vermiş olduğu karara sevk edenlerden biri de Muâz b. Cebel'dir. İlgili rivayette Muâz b. Cebel Hz. Ömer'e, "*Sen bu arazileri*²⁷⁸ *Müslümanlara taksim edersen onların ellerinde çok mal ve mülk toplanır ve onlar vefat ettikten sonra o mallar tek bir kişinin eline geçebilir. Bu ise bizim arzu etmediğimiz bir durumdur. Bunlardan sonra bir topluluk gelir, samimi duygularla İslâm'ı yaşarlar, ancak ihtiyaçlarını karşılayacak bir şey bulamazlar. Buna uygun bir hüküm ver,*"

²⁷⁴ EbûYûsuf, 149.

²⁷⁵ Ebû Ubeyd, 82.

²⁷⁶ Ebû Ubeyd, 79.

²⁷⁷ Ebû Yûsuf, 142.

²⁷⁸ Hüseyin Çelik, "Fey ve Ganîmet Ayetleri Çerçevesinde Hz Ömer'in Sevâd Arazisi Hakkındaki Uygulamanın Değerlendirilmesi", *S.Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, say. 15, 2010, 87.

deyince Hz. Ömer Muâz'ın görüşüne meyleder.²⁷⁹

Ebû Ubeyd, kitabında Hz. Ömer devrinde savaşıla ele geçen toprakların durumu hakkında iki görüş olduğunu söyler:

Bunlardan ilki Hz. Peygamberin Hayber arazileri hakkında uygulamalarıdır. Hz. Peygamber Hayberi ganîmet olarak kabul etmiş ve buna göre taksim etmiştir. Bu aynı zamanda Bilâl'in Şam bölgesi hakkında Hz. Ömer'e tavsiye ettiği görüştür. Zübeyr b. Avvâm da Mısır toprakları hakkında aynı hükme uymasını Amr b. el-Âs'tan istemiştir. Mâlik b. Enes'in de aynı görüşü tercih ettiği bilinmektedir.²⁸⁰

İkinci görüş ise Hz. Ömer'in Sevâd bölgesi ile diğer ülkeler hakkında tatbik ettiği hükümdür. Bu görüşe göre Hz. Ömer bu arazileri taksim etmeyerek nesiller boyu bütün Müslümanlara vakfedilmiş bir fey olarak bırakmıştır.²⁸¹

Savaşıla ele geçirilen toprakların akıbeti Hz. Ömer döneminde hayli tartışma konusu olmuştur. Hz. Osman, Hz. Ali, Talha ve Abdullah b. Ömer ele geçirilen toprakların dağıtılmasını isterken, Abdurrahman n. Avf tarafı ise toprakların dağıtılmamasını istemiştir. Neticesinde iki grup ortaya çıkmıştır. Birinci grup ele geçirilen toprakların dağıtılmasını savunurken ikinci grup ise, dağıtılmamasını savunmuştur. Konu her iki tarafın kendi görüşünü haklı çıkarmak için öne sürdüğü deliller ışığında sonlandırmak istiyoruz.

Birinci grubun öne sürdüğü deliller:

- a. Enfâl suresi 41. ayetine göre savaşıla elde edilmiş topraklar diğer gayrimenkul ganîmetler gibi taksim edilmesi gerekir.
- b. Hz. Peygamber Hayber arazisini taksim etmiştir. Dolayısıyla onun tatbikatına uyulmalıdır.
- c. Bu toprakların savaşıla kılıç sallamamış olanlara dağıtılması doğru ve adil değildir.²⁸²

İkinci grubun öne sürdüğü deliller:

- a. Hz. Peygamber Hayber dışında başka hiçbir yeri ganîmet statüsünde kabul

²⁷⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, II, 371-372.

²⁸⁰ Ebû Ubeyd, 83.

²⁸¹ Ebû Ubeyd, 84.

²⁸² Ebû Ubeyd, 78, Erkal, Mehmet, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", 17, Mustafa Fayda, "Fey", *DİA*, TDV., İstanbul 1995, XII, 511.

edip dağıtmamıştır. Dolayısıyla Hayber örnek verilerek savaşla ele geçirilen topraklar savaşanlar arasında dağıtılamaz. Diğer taraftan Hz. Peygamberin Hayber arazisinin yarısını dağıtmadığı hakkında rivayetler de vardır. Eğer bunlar ganîmet olarak değerlendirilseydi, bu arazilerin hepsini dağıtması gerekirdi.

- b. Eğer ele geçen topraklar savaşanlar arasına dağıtılacak olursa İslâm topraklarının genişlemesine binaen ordunun ihtiyaçlarının karşılanması zorlaşacak. Dolayısıyla kamu yararı ön planda tutulmalı ordunun ihtiyaçları karşılanmalıdır.
- c. Hz. Peygamber, Mekke'yi savaş yoluyla fethetmesine rağmen hiç kimsenin mallarına dokunmadı ve mallar eski sahiplerinin elinde kaldı. Bu arazileri ganîmet olarak değerlendirmede. Bu da bize savaşla ele geçirilen arazilerin devlet başkanının yetkisinde olduğunu gösterir.²⁸³

Fetihler sonrasında elde edilen toprakların akıbeti sahabe arasında ihtilaflı bir hal aldı. Abdurrahman b. Avf toprakların dağıtılmasını savunurken, Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Talha ve Abdullah b. Ömer toprakların dağıtılmaması taraftarıydı. Hz. Ömer, fethedilen bölgelerdeki toprakların akıbeti konusunda ashab ile uzun istişarelerde bulunmuş, çoğunluğun toprakların dağıtılması taraftarı iken Hz. Ömer'in ise toprakların dağıtılmasına yanaşmadığı, ayrıca bu konu hakkında sürekli olarak kendisine delil aradığı sonunda da “*Ben hüccetimi buldum*” diyerek Haşr suresinin 6-10. ayetlerini okuyup, “*Fey, okuduğum ayetlerde geçenlerin hepsi için umumi ve müşterek bir haktır. Hal böyle olunca nasıl bunları taksim ederiz ve onlardan sonra gelecek kimseleri nasipsiz bırakırız*” diyerek taksimattan vazgeçmiştir.²⁸⁴

Hz. Peygamber ve Hz. Ömer devrinde toprak hukukuyla ilgili bu bilgileri verdikten sonra fethedilen topraklar Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen halifelerden nakledilen rivayetlerle üç grupta mütalaa edilebilir:

1. Sahipleri Müslüman olan topraklar: Bu çeşit araziler, sahiplerinin mülküdürler. Bu araziler öşür arazisi olup elde edilen mahsulden sulama tekniğine göre

²⁸³ Erkal, *Zekât Bilgi ve Uygulama*, 156.

²⁸⁴ Çelik, 87.

“öşür” veya “nısf öşür” verilmesi gerekir.²⁸⁵

2. Sulh yoluyla veya muayyen bir haraç karşılığında fethedilen topraklar:

Belirli bir vergi karşılığında sulh yoluyla ele geçen toprakların sahipleri yapılan anlaşmaya uygun muamele görürler. Fazlasıyla mükellef tutulmazlar.²⁸⁶

3. Kuvvet yoluyla fethedilen topraklar: Savaş yoluyla elde edilen arazilerin statüsünü belirleme noktasında Müslümanlar ihtilaf etmişlerdir.²⁸⁷

Bazılarına göre bu araziler ganîmet statüsünde olduğundan arazinin 1/5'i ayrılır, kalanı savaşa iştirak edenlere taksim edilir.²⁸⁸

Bazılarına göre bu arazi hakkında karar mercii devlet başkanıdır. Devlet başkanı isterse bu araziye ganîmet olarak kabul eder. Yani beşte birini devlet hazinesine (beytülmâl) bırakır. Geri kalan dört parçasını ise, kişilere, süvari veya piyade olmalarına göre, değişen bir nispet içinde bölüştürür yahut araziye fethedenlere değil de diğer Müslümanlar arasında taksim ederdi. Her iki şekilde de hüküm aynıdır. Müslümanlar bu topraklara yerleşir ve bu topraklardan öşür alınır. Devlet başkanı isterse bu araziye fey olarak değerlendirir ve bu arazi Müslümanlar için ilelebet vakfedilmiş bir kamu malı olarak kalırdı.²⁸⁹

Bazılarına göre ise devlet başkanı bu arazileri eski sahiplerinin elinde bırakır ve bu topraklar haraç toprağı olurdu.²⁹⁰

Cu'l: Bu vergi cihadın yürütülmesi için alınan bir mâli katkıdır. Cu'l kelimesi sözlük anlamıyla yapılan bir işin bedelini ödemek ve daha özel bir terim olarak askerlik hizmeti yerine bedelini ödemek demektir. Bu nedenle cu'l savaşa katılmayan Müslümanların katılanların ihtiyacını karşılamak ve onları techiz etmek üzere mali katkıda bulunmaları anlamında kullanılan bir terimdir. İlk kez Hz. Ömer, evli olan Müslümanların ödediği bedelle, askerlik yapan bekâr Müslümanların ihtiyacını karşılamıştır.²⁹¹

²⁸⁵ Ebû Ubeyd, 77; İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kuran*, I-IV, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 2003, V, 213; İbn Abidin, *Reddu'l-Muhtâr*, I-XVIII, (Çev. Ahmet Davutoğlu, Şamil Yay., İstanbul 1982, III, 278.

²⁸⁶ Erkal, *Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür*, 21

²⁸⁷ Ebû Ubeyd, 77.

²⁸⁸ Ebû Ubeyd, 77.

²⁸⁹ Ebû Ubeyd, 77.

²⁹⁰ Ebû Ubeyd, 77.

²⁹¹ Aghnides, 348.

Bu dönemde askere alınacak kişilerin özellikle bekârlar arasından seçilmesi Hz. Ömer'in yöneticilik yeteneğinin büyüklüğüne güzel bir örnektir. Hz. Ömer biliyordu ki gerçekten ailesinin geçimini düşünmek zorunda olan ve uzun süre ailesinden ayrı kalması ruhsal sorunlar yaratan evli bir insan yerine, bekârların askere alınmaları daha uygun olacaktı. Böylece hem ailesinin yanında kalma imkânı verilen evli kişilerin savaşa katılanları çeşitli malzeme, teçhizat ve atlarıyla desteklemeleri hem de arkalarında sorumluluk taşıdıkları kimse bulunmayan bekârların savaşta daha aktif roller alarak büyük yararlılıklar göstermeleri sağlanmış oluyordu. Hz. Ömer bu uygulamayı ancak tarafların rızası olduğu sürece yürütmüştür. Hz. Ömer rıza ile yapılan katkılar yetersiz kaldığında savaş ihtiyaçlarını devlet fonundan karşılamıştır.²⁹²

Her ne suretle olursa olsun bu durum, daha sonraki dönemlerde savaşta devlet hazinesinin yetersiz kalması halinde ihtiyaç duyulan miktarı, İmam'ın halktan vergi olarak karşılamasına örnek teşkil etmiştir. Kendisine Müslümanların her şeyi emanet edildiği imam, gerektiğinde ordunun ihtiyacı olan her şeyi sağlamakla Müslümanlar da hayatları, malları ve çocuklarıyla cihada katılmakla yükümlüydüler. Bu nedenle cu'l kendisine sağlam ve haklı gerekçeler bulmuş ve zaman zaman başvurulmuş bir vergi olarak İslâm dünyasında yüz yıllarca yürürlükte kalmıştır.

2.2. TOPRAK MÜLKİYETİ ve TOPRAK SİSTEMİ

2.2.1. Toprak ve Mülkiyet

Arabistan çevresindeki topraklarda feodal sistemin geçerli ve halkın toprakta sürekli sahiplik hakkına sahip olduğu bir zamanda Hz. Ömer, çok cesurca bir adım atarak toprakları başında bulunmayan toprak sahiplerinin mülkiyet hakkını ellerinden almış ve İslâm devletinin toprak sisteminde önemli değişiklikler için bir başlangıç yapmıştır. Bu, tamamen ekonomik gerekçelerle alınmış bir karardır. O gün için toplumun temel sorunlarından biri, ekonominin bir kuralıyla ilgiliydi. Azalan malın değeri artardı. Bu kural etkisini er ya da geç gösterecekti. Nüfusun artmasına karşılık topraklar sabit kaldığından değeri yükseliyordu. Toprağın değeri üzerinde belirleyici rol oynayan temel neden nüfusun artışı olmuştur. Nüfusun artışıyla birlikte yeryüzünün

²⁹² İ. Mahmut Rânâ, 82.

ekim ve barınak yeri ihtiyacının da aynı oranda artması doğaldı.²⁹³

Hız. Ömer'in toprakla ilgili en etkili içtihatlarından biri Müslümanların Irak, Şam ve Mısır'da zorla fethettikleri topraklarla ilgili içtihadıydı. Hız. Ömer, bu toprakların fâtilhler arasında paylaşılmasına şiddetle karşıydı. Bu toprakların Müslümanların beytül mâline gelir getiren sabit gelir kaynağı olarak kalmasını ve sağlanacak gelirlerin fakirlere dağıtılmasını, kamu hizmetlerinin imar edilmesini, sınırları koruyan orduların teçhizatları ve hazırlıkları için harcanmasını ön görüyordu.²⁹⁴

Tamamen nüfus artışının neden olduğu ve belirli bir emek karşılığı olmayan hak edilmemiş kazanç bir toplumun fertlerinin kendilerine belirleyici amaçlar açısından yönlendirici, bir başka deyişle ayartıcı olacaktır. Böyle bir durumda, bu fazla kazanç ya az sayıdaki imtiyazlı kişilerin güçlerine güç katarak toplumun feodal safhayı aşmasını önlemiş olacak ya da gerekli önlemler alınarak fazla kazancın topluma geri dönüşü sağlanacaktı. Hız. Ömer, toprakları dağıtmamakla bütün bu haksız kazancın toplumun bütününü temsil eden devlete geçmesini temin etmiştir. Bu müthiş gelir, bu gün bile bir devletin ana gelir kaynaklarından biri haline gelebilir.²⁹⁵

Yeryüzünden yararlanma ile ilgili hakların tarımsal hayatın sürdürülmesi ve verimin artırılması sorunuyla birlikte düşünülmesi gerektiğini de kabul etmek zorundayız. Ana gelir kaynağı topraktan alınan vergiler olan İslâm devleti için bu sorun çok daha ciddi boyutlara sahiptir. Bu ortamda Hız. Ömer'in teklifi devlet mülkiyetiyle sınırsız özel mülkiyet arasında bir uzlaşma ve denge sağlamak olmuştur. Ona göre çiftçinin sınırlı mal sahipliği kendisi için olduğu kadar toprağın verimliliği bakımından da en uygun yol olacaktır. İslâm, feodalizme ilk darbeyi mirasta bütün mülkün hiç bölünmeden en büyük oğula geçmesini önlemekle vurmuştur. Toprağın gerçek ekicisinin hiçbir emek sarf etmediği halde, ekicinin emeğinin ortaya çıkardığı üründen önemli bir payı almakta olan toprak sahibinden çok daha farklı bir gayretle işe sarılacağı ve verimi yükselteceği düşüncesiyle sadece fethedilmiş topraklar değil aynı zamanda birçok kullanılmayan ve ölü araziye değerlendirmek amacıyla gerçek ekicilerin sahipliğine bırakılmıştır. Hız. Ömer, tamamen pratik amaçlardan hareketle valilerinden sahipliği her türlü fiili hakkıyla birlikte verilmek üzere bütün toprakları makul genişlikte

²⁹³ İ. Mahmut Rânâ, 25.

²⁹⁴ Temmavi, 355.

²⁹⁵ İ. Mahmut Rânâ, 26.

özel mülklere bölmelerini istemiş, kendisi de bunu uygulamıştır.²⁹⁶

Hız. Ömer, fakir Müslümanların çıkarları için toprak tahsis etmiştir. Bu toprağa “ardu’l- hûma” denilmekte idi. Ancak, bir deve sahibi veya bir veya iki teke sahibi onun sözlerine paralel olarak bu topraklardan faydalanabilirdi. Büyük mal sahiblerinin bu topraklara girmesini veya buralardan faydalanmasını önlemek için bekçi tayin etmiş ve İslâm’da ilk kamu sektörünü meydana getirmiştir.²⁹⁷

2.2.2. Toprak Sistemi

Ömer b. Hattap’ın hilafeti döneminde İslâm Ülkelerinde geçerli olan çeşitli toprak sistemleri vardı. Bunları sıralayacak olursak:

2.2.2.1. İktâ ya da Ferdi Mülkiyet Sistemi

Kökenleri, Hız. Peygamberin zamanına kadar uzanan iktâ sistemine “fief” de denilmektedir. Bu sistemin ya da kurumun toprakla ilgili bir mülkün tek bir ferde ait olabilmesi fikrine bedevi yaşam biçimi nedeniyle yabancı olan Arabistan’ın toprak sistemi üzerine çok önemli ve geniş etkileri olmuştur.²⁹⁸

İktâ, bir kıtanın ihsan veya tahsis edilmesi demektir.²⁹⁹ Bir devlet arazisinin fertlere mülk olarak verilmesi anlamına gelir. Hız. Peygamber, çeşitli zamanlarda çeşitli kişilere iktâlar vermiştir. Kuşkusuz bu tahsiller, ödül olarak bunu hak eden kişilere verilmiştir. Sonraları İslâm adına gösterilen yararlılıklar da iktânın ihsanı için bir sebep teşkil etmiştir. Bu ihsanların bazen siyasal muhaliflerin yatıştırılması için yapıldığı da olmuştur.³⁰⁰

İktâ, bazen İslâm’a yeni girenlere de verilmiştir. Hız. Peygamber’in belirli bir yerin fethinden önce de iktâ ihsan ettiği olmuştur.³⁰¹

İktâların dağıtımını bundan yararlanan kişiye malın sahipliği hakkını da verebiliyordu. Fief’in sahiplik hakkını aldığı böyle bir iktâ “iktâ-ı temlik” oluyordu.

²⁹⁶ İ. Mahmut Rânâ, 28.

²⁹⁷ Temmavi, 355.

²⁹⁸ Mustafa Demirci, *İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003, 224.

²⁹⁹ Mustafa Demirci, “İkta”, *DİA*, TDV., İstanbul 2000, XXII, 43-47.

³⁰⁰ İ. Mahmud Rânâ, 40.

³⁰¹ İ. Mahmud Rânâ, 40.

Böylece, malikler istedikleri şekilde araziyi kullanabiliyorlardı. Belâzurî'in kaydettiğine göre, Hz. Peygamber tarafından Bilâl b. Hâris'e verilen bir iktâ, varisleri tarafından Hz. Ömer'e satılmış, alışveriş sırasında bu toprak parçasında maden bulunduğu bilinmiyordu. Sadece ekime elverişli bir toprak olarak kabul edilmişti. Fakat daha sonra madenin işlenmesiyle elde edilen kârdan Hz. Ömer, Bilâl'in ailesine bir pay vermiştir.³⁰²

Halife Ömer'de Hz. Peygamber'in geleneğine uyarak iktâlar dağıtmıştır. Örnek verecek olursak Akik'i³⁰³ iktâ olarak orduya bırakmıştır.³⁰⁴ Ancak daha sonra Hz. Ömer'in İktâ dağıtılmasına taraftar olmadığı anlaşılmaktadır. Toprağın ekilmesi gerektiği, aksi takdirde toprak sahiplerinin haklarını kaybedebileceği Hz. Ömer'in bir emridir.³⁰⁵

Halife Ömer, toprağın düzenli ekimi için üç yıllık bir süre koymuştur. Eğer toprak sahibi bu süre içinde toprağını ekmezse haklarını kaybediyordu. Konuyla ilgili Ebû Yûsuf'un naklettiği bir olay şöyledir: “ *Allah Resulü Bilâl b. Haris'e bir İktâ vermişti halifeliği döneminde Hz. Ömer Bilâl'e bunları ekmeye gücü olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Bilâl toprağı geri vermeyi kabul etmiş ancak çıkan madenlerin kendisine bırakılmasını istemiştir. Toprak alınmış madenler istisna kabul edilmiştir.* ”³⁰⁶

Bazen bu araziler örnekte görüldüğü üzere kamu yararı açısından gerekli görüldüğü hallerde geri alınmıştır. Bu durum Sevâd'da ki Becile Kabilesine verilen toprakların daha sonra Hz. Ömer tarafından sahiplerine hazineden 100 dirhem ödenerek geri alındığında görülmüştür.³⁰⁷

Buraya kadar edindiğimiz bilgiler ışığında konuyu özetleyecek olursak devlet topraklarının fertlere dört ayrı iktâ biçiminde verdiğini söyleyebiliriz:

1. Mülkiyet haklarının tümüyle verildiği “tam iktâ”lar. Bu tür iktâ da kişi dilediğinde mülkünü satabilir. Ölümü halinde bu haklar mirasçılara geçebilirdi. Bu topraklardan gerekli durumlarda haraç veya öşür alınıyordu.
2. Kişi sadece toprağın ürününü alma hakkı tanınan iktâlar. Bu iktâları kişi satamaz ancak mirasçılarına miras bırakabilir.

³⁰² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 27-31.

³⁰³ Medine'nin güneybatısında bulunan bir vadi; İdris Bostan, “Akik”, *DİA*, TDV., İstanbul 1989, II, 263.

³⁰⁴ Taberî, IV, 30.

³⁰⁵ İbn Zenceveyh, 627.

³⁰⁶ Ebû Yûsuf, 73.

³⁰⁷ İ. Mahmud Rânâ, 41.

3. Bazı durumlarda İktâ kişi hayatta olmak kaydıyla verilmekte öldükten sonra arazi tekrar devletin eline geçmekteydi.
4. Toprağın bir kimseye herhangi bir zamanla sınırlandırılmaksızın ve gerektiğinde geri alınmak üzere verilebilebilmekteydi.

2.2.2.2. Özel Toprak Sahipliği

Bu sistemde toprakların sahibi özel kişilerdir. Ekim işini kiracı sıfatında başka kişiler yapardı. Sistem, Suriye ve Mısır'da olduğu kadar Arabistan'da da geniş şekilde kullanılmaktaydı. Arabistan'da toprak sahibi, toprağını, elde edilecek ürünün paylaşılması esasına dayalı olarak kiraya verirdi. Bu, ilk kez Hayber'de Yahudilerle bir anlaşma imzalayan Hz. Peygamber tarafından uygulanmıştır. Suriye'de soylulara ait topraklarda bu kategoriye girmektedir. Mısır'da da rastlanan bu özel toprak sahipliği sistemi Müslümanlarla belirli bir miktar para veya vergi ödemek üzere anlaşma yapmış şehirlerde de geçerliydi.³⁰⁸

2.2.2.3. Tarım Topraklarında Sınıflamalar

Çeşitli bölge ve eyaletlerde uygulanan toprak sistemleri toprağın sahipliği ve ekiciliği bakımından üç ana sınıfın doğmasıyla sonuçlanmıştır.

2.2.2.3.1. Ekici Olmayan Sahip

Toprakların bir başkası tarafından ekilen arazi sahipleriydi. Bu kişiler bazen çok geniş mülklere sahip olabilmekteydiler. Ekici olmayan sahiplikler, Suriye ve Mısır'da yaygındı. Öte yandan sahip oldukları küçük toprak parçalarını şu veya bu nedenle ekemeyen kişilerde mevcuttu. Şehirlerde yaşayan Arabistan ahalisi ve fief sahibi askerlerde bu sınıftaydı. Ekici olmayan sahipler sınıfının temel özelliği, üretimin hiçbir safhasına katılmadıkları halde ürünü meşru bir hak olarak paylaşmalarıydı. Maliklerinin sorumluluk taşıyamayacağı ve bizzat uğraşamayacağı kadar büyük toprak sahipliğiyle malikleri başka bölgelerde bulunan toprak sahipliğine Hz. Ömer'in izin vermediği gerçeğini gözden uzak tutmamak gerek.³⁰⁹

³⁰⁸ İ. MahmudRânâ, 46

³⁰⁹ İ. MahmudRânâ, 46-47.

2.2.2.3.2. Sahibi Olmayan Ekici

Özel toprak sahiplerinin kiracıları olarak ekim yapanlarla sadece tarım işçiliği yapanlar bu sınıftandırlar.³¹⁰

2.2.2.3.3. Ekici Sahibi

Aynı zamanda toprak sahibi çiftçi olarak da anılan ekici sahip, kendisine ait olan ve kendi ektiği toprağın bütün mülkiyet haklarını kullanabilmekteydi. Büyük toprak sahiplerinden tek farkının elindeki arazinin küçüklüğü olduğu söylenebilir.³¹¹ Devletin sahipliğindeki bir toprağı kullanma hakkını elinde bulunduran kişileri de bu sınıfa dâhil edebiliriz.

2.3. DİVAN TEŞKİLATI

2.3.1. Divan

Beytümâl teşkilatıyla doğrudan bağlantı bulunan ve bu kurumun tamamlayıcısı mahiyetinde olan diğer bir müessese, divandır. Zira divan, Beytümâl’de toplanan mal ve paranın düzenli bir şekilde hak sahiplerine dağıtılması ihtiyacından doğmuştur.

Divan, devlet idaresindeki çeşitli idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, ayrıca bu defter ve memurların bulunduğu resmi daireye verilen isimdir.³¹² İslâm dünyasında divan teşkilatına ilk defa ihtiyaç duyan Hz. Ömer, fetihler sonucunda elde edilen cizye, haraç ve ticari vergilerden elde edilen gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek amacıyla bu kurumu kurmuş ve hazineden maaş alacakları kabile esasına göre burada bulunan defterlere kaydetmiştir.³¹³

Hz. Ömer’in bu teşkilatı tanzim etmesinin sebebi, kaynaklarda farklı şekillerde aktarılır. Bunlar arasında Ebû Hureyre’nin rivayeti yaygındır. Buna göre Ebû Hureyre Bahreyn’de beş yüz bin dirhem parayı getirdiğinde Hz. Ömer, malların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda danışmanlarıyla istişare yapmış, orada bulunanlardan bir kısmı

³¹⁰ İ. MahmudRânâ, 47.

³¹¹ İ. MahmudRânâ, 47.

³¹² Abdülaziz Dûrî, “Divan”, *DİA*, TDV., İstanbul 1994, IX, 378.

³¹³ İbn Sa’d, III, 295-296.

kendisine divan kurmasını ve gelen malları divan kayıtlarına göre dağıtmasını tavsiye etmişler, halife de teklifleri uygun bularak divan defterlerinin tanzimine karar vermiştir.³¹⁴ Kaynaklarda Hz. Ömer'e divan kurmasını İranlı Firûzan veya Hürmüzan isimli kişilerin önerdiği zikredilir.³¹⁵

İbn Sa'd'ın rivayetine göre ise Hz. Ömer Beytül mâle gelen malları nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ashâbı ile görüşmesi esnasında Hz. Ali bunların tamamının hemen taksim edilmesi gerektiğini söylemiş, ancak Hz. Osman "*İnsanlara yetecek kadar mal görüyorum ancak alanla almayan bilinecek şekilde tespit yapılmazsa bu işin karışacağından korkarım*" sözleriyle teklife itiraz etmiştir. Bunun üzerine toplantıda bulunan Velid b. Hîşam, kendisinin Şam'da bulunduğu esnada bölgenin Rum idarecilerinin divan tedvin ettiklerini ve ordularına bu suretle maaş verdiklerini söylemiş, öneriyi benimseyen halife, divan kurmaya karar vermiştir.³¹⁶

Divan Teşkilatı kurulmadan önce Müslümanlar arasında fey taksimi yapılıyordu. Hz. Peygamber zamanında fey gelirlerinin miktarı çok azdı ve Medine'deki Müslümanlara dağıtılıyordu. Hz. Ebû Bekir zamanında da aynı uygulama devam etmiş, başkente gelen mallar bekletilmeksizin eşit miktarda hak sahiplerine dağıtılmıştır.³¹⁷ Hz. Ebû Bekir Müslümanlıkta önceliklere göre mal dağıtılmasını tavsiye edenlere şöyle cevap vermiştir: "*söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslâm'daki kıdem meselesini hepinizden iyi ben bilirim. Bütün bunlar sevabı Allah'a ait olan hasletlerdir. Dağıttığım şey ise geçim vasıtasıdır. Bunda eşitlik, tercih ve takdimden daha iyidir.*"³¹⁸

Hz. Ömer halifeliği döneminde divan sisteminde gelirlerin hak sahiplerine yılda bir defa dağıtılması, maaş miktarının sabit bir şekilde belirlenmesi ve hazineden para almaya hak kazananların divan defterlerine kaydedilmesi gibi yenilikler getirmiştir.³¹⁹ Onun gerçekleştirdiği yeniliklerden biri de divanda maaş derecelendirmesi yapılmasıdır. Halife bu uygulama değişikliğini şu şekilde gerekçelendirir: "*Ebû Bekir'in bu mallar hakkında bir görüşü vardı, benim de bir başka görüşüm var. Ben Resûlüllah'a karşı savaşanlarla onun safında savaşanları bir tutmayacağım. Bizler hepimiz Allah'ın*

³¹⁴ Ebû Yûsuf, 323-325; Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 635-636.

³¹⁵ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, 170.

³¹⁶ Ebû Yûsuf, 48-49; Taberî, IV, 209-210.

³¹⁷ Ebû Yûsuf, 307-310.

³¹⁸ İbn Sa'd, III, 296.

³¹⁹ Fayda, *Hz Ömer'in Divan Teşkilatı*, 141.

kitabında ve Resûlüllah'ın sünnetinde beyan edilen ölçülere tabiyiz. Herkes İslâm'daki özel durumuna, Hz Peygamber'e yakınlığına göre ecir ve sevap alır, İslâmiyet'e yaptığı hizmete katlandığı sıkıntılara, erken Müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur."³²⁰

Hiz. Ömer, divan defterlerinin hazırlanmasında o günkü Arap cemiyetinde varlığını canlı bir şekilde sürdüren kabile sistemini temel almış ve divandan maaş alacakları bu esasa göre tertip etmiştir. Halife, bunu gerçekleştirmek amacıyla hicretin 20. yılında (m. 641) nesep konusunda uzman olan Âkil b. Ebû Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mu'tim gözetiminde neseplere ait cetveller hazırlatarak insanları divana kaydetmiştir.³²¹ Sistemde maaş mertebesinin en üst kısmına Hiz. Peygamber'in akrabası olan Benî Hâşim yerleştirilmiştir. Daha sonra soyca onlara yakın kabilelere geçilmiştir. Resûlüllah'ın kabilesine eşit uzaklıktaki kabile mensupları ise ihtida önceliğine göre sıralanmıştır. Hiz. Ömer, defterleri hazırlayan kâtiplere Benî Hâşim'den Bedir Gazvesi'ne katılanlar esas alınarak sıralamaya başlamalarını, daha sonra da yine Bedir'e katılanlar önce yazılmak suretiyle Hiz. Peygamber'in (sav) kabilesine yakınlıklarına göre diğer Kureyş ailelerini kaydetmelerini istemiştir.³²²

Bu esaslar dâhilinde düzenlenen divan defterlerine ilk önce Hiz. Peygamber'in kabilesinde Bedir Gazvesine iştirak eden ilk kimse olarak Hiz. Ali yazılmıştır. Hiz. Ömer, divan kayıtlarını Hiz. Peygamber'in (sav) kabilesinden başlamak üzere tanzim etmekle birlikte, verilen atıyelerin miktarları, kabile esasına göre tespit edilmemiştir.³²³ Örnekle açıklamak gerekirse, Bedir Gazvesine katılan Benî Hîşam'a mensup Hiz. Ali ile Benî Ümeyye'den olan ve Bedir Gazvesine katılmış kabul edilen Hiz. Osman ayrı sıralarda yazılmış olmalarına rağmen, aynı miktarda para almıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Hiz. Ömer'in sisteminde atıyyede asıl tercih edilen kabile değil İslâm'a girmedeki öncelik olduğu anlaşılır.³²⁴

Halife maaş ödeme sisteminde azat edilmiş köleleri onları azat eden efendileriyle aynı seviyede kabul etmiştir. Bundan dolayı Hiz. Peygamber'in azatlısı Zeyd'in oğlu Üsame hukuken Hâşimiler'den kabul edildiği için Hiz. Ömer'in oğlu Abdullah'tan önce

³²⁰ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 632; Taberî, IV, 211.

³²¹ Apak, 172.

³²² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Şirketu'l-Âlemi'l-Matbûat, Beyrut 2010, II, 153; Taberî, III, 613-615.

³²³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 350-351.

³²⁴ Fayda, 147-148.

yazılmış, hem de daha fazla atıye almaya hak kazanmıştır.³²⁵

Hız. Ömer, divan sisteminde hak sahiplerine durumlarına göre farklı maaş takdir etmiş olmakla birlikte hayatının son döneminde bunu kaldırmayı düşündüğünü en alt düzeyde maaş alan ile en üst düzeyde maaş alanı eşitleyeceğini belirtmiş fakat ömrü buna imkân vermemiştir.³²⁶

Hız. Ömer, siteimli gelir dağıtım modeli sunmasının yanında, kendinden sonra gelecek olan halifeye mali konularla ilgili vasiyetlerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Şöyleki: “*Sana vasiyetim zenginlerin mallarını al ve fakir akrabasına dağıt.*”³²⁷

Başka bir sözünde şöyledir: “*Feylerini almak suretiyle onları sinirlendirip küstürme. Hak etmiş oldukları (savaşta aldıkları ganîmet ve aylıkları) malları onlara vermemezlik edip kendilerini yaralama, Müslümanları sürekli askerde tutmak suretiyle ailelerinden uzaklaştırma, böylece onların nesillerini kesme, malların zenginlerin ellerinden toplanıp devletleştirilmesine izin verme.*”³²⁸

2.4. TİCARET ve PARA

2.4.1. Ticaret

Dürüst ve doğru yapılan ticaret topluma bir hizmet ve dolayısıyla Allah’a ibadet sayıldığından dürüst tâcirin ve hac ziyareti yapanların kazanç elde ettikleri meşru ticarete cevaz verilmiştir. Bundan dolayı ticaret özgürlüğüne hiçbir engel getirilmediği gibi serbest ticareti geliştirmek için mümkün olan bütün önlemlere başvurulmuştur. Hatta Hız. Ömer, bazı durumlarda vergileri bile düşürmüştür. Mesela zahire ve zeytinyağı ticaretiyle uğraşan Suriyeli Nabatîlerin ödediği ticaret vergisinde, başkente gıda gelişini desteklemek amacıyla yüzde 50’lik bir indirim yapmıştır. Bunun yanı sıra serbest rekâbet şartlarının geçerli olacağı bir pazar oluşturabilmek için de tedbir almıştır. Aşırı fiyat düşürme, stokçuluk ve sınırsız kâr gibi hususlar sürekli kontrol altında tutulmuştur.³²⁹

³²⁵ Mehmet Şimşir, “Raşit Halifeler Döneminde İdare ve Divan Teşkilatı”, *İSTEM*, say. 6, 2005, 265-280.

³²⁶ İbn Sa’d, III, 302-304.

³²⁷ Temmavi, 364.

³²⁸ Temmavi, 364.

³²⁹ Bal, 102.

Hız. Ömer dönemi ticari hayat hakkında kısa bir girişin ardından dönemin ticari hayatını başlıklar altında ele almayı çalışmamızın sıhhati açısından uygun gördük.

2.4.1.1. Fiyat Uygulaması

Hız. Ömer fiyat kontrolüne büyük özen göstermiştir. Pazarlarda serbestlik anlayışı olmasına rağmen tefeciliğe hiçbir zaman müsaade etmemiştir. Rakibi aradan çıkarmak amacıyla malın daha ucuz satılmasına izin vermezdi. Malın daha ucuz satımını yasaklamıştı. Bu emir serbest ticaretin rekâbetin bulunduğu bir pazarda malın satış fiyatıyla maliyet fiyatının ancak o mal üreticiye her zamankinden daha yükseğe mal olduğu zaman satılabileceği prensibini bir formül halinde ifade etmektedir. Gereğesi basittir. Satış fiyatı, malını elverişsiz şartlarda üretmiş olan şanssız üreticinin giderlerini karşılayabilecek bir düzeyde olmalıdır. Aksi halde zarar etmemek için ürünü pazara getiremeyecektir.³³⁰

Hız. Ömer'in fiyatlara müdahalesiyle ilgili olarak Hatîb b. Ebû Belta **hadisi** aktarılır. Burada tavan fiyat değil taban fiyat koymakla ilgili bir durum söz konusudur. Muvatta'da anlatıldığı şekliyle Hız. Ömer, çarşıda kuru üzüm satmakta olan Hatîb b. Ebû Belta'nın yanına geldi. Ve ona "Ya fiyatını arttırırsın ya da malını çarşıımızdan kaldırırsın" dedi.³³¹ İmam Şâfi ise Mâliki'nin rivayetinin devamının da olduğunu söyleyerek Hâtîb olayını detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Şöyleki: "Hız. Ömer Musalla çarşısında iki çuval kuru üzüm satmakta olan Hâtîb'in yanına gelerek malının fiyatını sordu. Hâtîb iki müdünü³³² bir dirheme sattığını söyledi. Daha sonra Hız. Ömer Hâtîb'a şöyle dedi: "Tâif'ten kuru üzüm yüklü bir kervan geliyor. Onlar senin fiyatını göz önünde bulundururlar. Ya fiyatını yükselt ya da kuru üzümünü evine koyar oradan dilediğin fiyatâ satarsın."³³³

Hız. Ömer, ihtikâr³³⁴ konusunda da hassas davranmıştır. Muvatta'da Hız. Ömer "Bizim çarşıımızda İhtikâr yoktur. Elllerinde fazla mal olan kimseler bize karşı ihtikâr

³³⁰ Bal, 102.

³³¹ İmam Mâlik, Büyü 57, 1468.

³³² Müd: İslâm'ın ilk yıllarında kullanılan şerî ölçü birimidir. 1 müd 1,053 litreye denk gelir. Bkz. W. Hinz, 56.

³³³ İbn Teymiyye, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, İnsan Yay., İstanbul 2001, 63-64.

³³⁴ İhtikâr: Tüccarın piyasadan mallarını çekerek ve darlığa sebebiyet vererek fiyatları yükseltmesi olayıdır.

yaparak mallarını satamazlar.”³³⁵ dediği aktarılır. Bir taraftan ihtikâr yasaklanırken diğer taraftan dışarıdan mal getirerek piyasaya süren tâcir övülmüştür. Hz Ömer “*Yaz-kış dışarıdan mal getiren câlib (şehre uzak yerden mal getiren tâcir) Ömer’in misafiridir. Onlar dilediği gibi satar, dilediği gibi tutar.*”³³⁶ demiştir.

Piyananın dengesi tek bir tarafın korunmasıyla sağlanmaz. Ticaretin muhataplarının tümünün korunması gerekir. Yeterince kâr edemeyen ve engellemelerle karşılaşan tâcir maliyetini karşılayamaz duruma düştüğü takdirde piyasadan çekilmek zorunda kalır. Bu nedenle ki Hz. Ömer, tüketiciyi koruduğu kadar tâciri de korumuş ve onları zarar etmemeleri için gerekli ortamı hazırlamıştır. Kıtılık zamanlarında ortaya çıkan fiyat artışları döneminde fiyatlara müdahale yapılmamasında tâcirin zarardan korunması düşüncesi vardır.³³⁷

Hz. Ömer döneminde piyasada olan bazı malların fiyatları şu şekildedir:

1. Buğday: 1 ila 2 dirhem
2. Gömlek: 2, 3, 4, 6, ½, 8, 14, 400 dirhem³³⁸
3. Manto: 4, 5, 8, 100, 200, 500, 1,000 dirhem³³⁹
4. Pantolon: 4 dirhem³⁴⁰
5. Pabuç: 1 dirhem³⁴¹
6. Keçi: 3, 5 dirhem
7. Deve: 40, 70, 120, 300, 400 dirhem³⁴²
8. Zırh: 100 dirhem³⁴³
9. Kalkan: 3 dirhem³⁴⁴
10. Silah: 280 dirhem³⁴⁵
11. Eyer (devenin): 13 dirhem³⁴⁶
12. Tarım Toprağı: 100, 100.000, 170.000, 1.600.000 dirhem³⁴⁷

³³⁵ İmam Mâlik, Bûyu 58, 1459.

³³⁶ İmam Mâlik, Bûyu 56, 1467.

³³⁷ Bal, 106.

³³⁸ Ebû Yûsuf, 17; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, İmbâbe 1998, VII, 3.

³³⁹ Hasan-uz Zaman, 396; İbn Sa'd, III, 132.

³⁴⁰ İbn Kesîr, VIII, 3.

³⁴¹ Hasan-uz Zaman, 396.

³⁴² Vâkıdî, *Megâzî*, 400.

³⁴³ Buhârî, Bûyu, 52.

³⁴⁴ Buhârî, Hudud, 26.

³⁴⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 909.

³⁴⁶ İbn Sa'd, III, 27.

13. Bahçe: 100 dirhem
14. Hurma ağacı: 1.000 dirhem³⁴⁸
15. Köle: 8, 360, 400, 600, 800, 10.000, 40.000 dirhem³⁴⁹
16. Kız köle: 150, 200, 6.000, 10.000 dirhem³⁵⁰

2.4.1.2. İç Ticaret ve Pazarlar

İç ticaretin büyük ölçüde gelişmesine imkân veren belirli bazı ünlü ticaret merkezleri ve panayırlar vardı. Ticaret merkezlerinin belli başlıları Yemen, Şam, Mekke, Bahreyn gibi bölgelerde idi. Bu şehirlerde kurulan panayırlar büyük öneme sahipti. En önemli panayırlar arasında Hicaz yakınındaki Ukaz panayırı ve Suhar'da kurulan panayır sayılabilir. Ukaz, Tâif'le Nehle arasındaki bir vahaydı. Panayır zilkade'nin 1'inden 20'sine kadar açıktı. Ukaz, Mecenne günleri denilen zilkade'nin son on gününde zülmecaz'da ve hac dönemine rastlayan aylarda açıktı.³⁵¹

Önemli pazarların başında gelen Dûmetü'l Cendel, gerek İslâm öncesi gerek sonrası dönemlerde önemli bir pazar olmasının yanında bu önemi Hz. Ömer döneminde de devam etmiştir. Bu pazar Irak ve Şam'a giden kervanların güzergâhında olması ve tatlı su kaynaklarına sahip olması, kervanlara iâşelerini temin olanağı sunması nedeniyle önemli bir durak yeri idi.³⁵²

Güney Arabistan'ın Mehre bölgesindeki Şıhr pazarı da dönemin önemli pazarları arasında yer alır. Bu pazardan diğer pazarların aksine oşür alınmıyordu. Bu pazara gelen tâcirler burada deri, muhtelif kumaşlar ve benzeri birçok malın satışını yaparken buradan tütsü, mür, sarısabır³⁵³ ve darı satın alırdı.³⁵⁴

Hz. Ömer döneminde Basra'da kurulan Mirbid pazarı, bölgenin suyu ve havasının kötü olmasından dolayı çok fazla büyümedi. Bölge halkı, Hz. Ömer'e orada ziraat ve hayvancılık imkânının olmayışından, içme suyunu uzak mesafelerden taşımak zorunda

³⁴⁷ İbn Sa'd, III, 132.

³⁴⁸ İbn Sa'd, IV, 9.

³⁴⁹ Taberî, II, 1470.

³⁵⁰ Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 523-524. (Vâkîdî ayrıca 2 kadın köle ve 6 çocuğun 150 dirheme satıldığını; bir kadın köle ve 2 çocuğun 450 dirheme satıldığını belirtir.

³⁵¹ Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *Hz Peygamber'in Yönetimi*, I-II, ((Çev.: Ahmet Özel), İz Yay., İstanbul 2003, II, 232.

³⁵² İbn Sa'd, II, 58-59.

³⁵³ Anavatâmî Afrika olan şifalı özelliği bulunan bir ot türü.

³⁵⁴ Bal, 112.

kaldıklarından şikâyetçi oldular. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Musa'ya mektup yazdı ve Basralılara atâ verilmesini ve Basra'ya su kanalı açılmasını emretti.³⁵⁵ Bu bölgede, imkânlar iyileşince Mirbid pazarı farklı bir çizgi izleyerek adeta cahiliye dönemindeki Ukaz'ın rolünü üslendi. Bu pazar, Basra'nın batısında bulunmaktaydı. Batıdan gelenlerin ilk ve buradan ayrılanların son duraklarıydı. Bir anlamı hurmanın hasat edildiği ve güneşlenmesi için konulduğu yer olan Mirbid'in bir diğer anlamı ise develerin tutulduğu yer demektir.³⁵⁶

Pazarlar genellikle şehrin ana girişlerine ve ibadet yerlerinin yakınına kurulmaktaydı. Mekke çarşıları genelde Kâbe'nin etrafında yer almaktaydı. Kâbe'nin kapılarına verilen isimlerden de tahmin edileceği gibi bu kapıların her biri çarşıya açılıyordu. Bunlardan bazıları; zeytinyacılar kapısı, kumaşçılar kapısı, uncular kapısı gibi.³⁵⁷

Yarımada içerisinde Yemen pazarları, bölgesel ve uluslararası ticarete önemli bir yere sahipti bunlar yarımada içi ticaretin yanı sıra uluslararası ticaretin de merkezi konumundaydı. Bunların en önemlilerinden biri Zebid Çarşısı, şehir surları içerisinde fakat caminin uzağında yer alıyordu.³⁵⁸ Aden Çarşısı ise sahilde bulunuyordu.³⁵⁹

2.4.1.3. Uluslar Arası Ticaret

Uluslararası ticaret Arabistan ekonomisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Arapların bilinen hemen tüm ülkelerle ticari ilişkileri mevcuttu. Gemicilikte çok ileri gitmişler, Arap gemileri Hindistan, Çin, Afrika, Avrupa ve Rusya kıyılarına kadar ulaşmıştı. Fakat Müslümanlarda çöl gemileriyle yapılan kara ticareti deniz ticaretinden daha çok önem kazanmıştı. Arap ticaret kervanları Asya ve Avrupa steplerini Hz. Peygamber'in gelişinden çok önceleri aşmış olmasına rağmen İslâm'ı kervan ticaretiyle özdeşleştirmek bizde bir alışkanlık haline gelmiştir.³⁶⁰

Kervanlar ve özellikle Mekke'ye gelen Hac kervanları, çeşitli İslâm ülkeleriyle olan seyahat ve ticaret bağlantısının ortak ve temel aracıydı. Aynı zamanda devlet

³⁵⁵ Bal, 117.

³⁵⁶ Bal, 117.

³⁵⁷ Bal, 118.

³⁵⁸ Bal, 118.

³⁵⁹ Bal, 119.

³⁶⁰ İ. Mahmud Rânâ, 54.

sınırları dışına uzanan çok önemli bazı kervan yolları da mevcuttur. Bu ticaret yollarından biri Hindistan ve Çin'e uzanıyordu.³⁶¹ Öteki güney ve orta Rusya içlerine ulaşıyordu. Bir diğeryse Afrika'nın içlerine kadar gidiyordu. Hindistan ve Çin'e deniz yoluyla ulaşıldığı için bu yöredeki kervan ticareti ötekiler kadar önemli sayılmayabilirdi. Üstelik Hindistan'a giden kara yolu için sarp Afganistan dağları büyük bir engel teşkil ediyordu. Çin'le ticaret yapabilmek içinse, Türklerin egemenliği altındaki topraklardan geçmek gerekiyordu.³⁶²

Yukarıda verdiğimiz genel bilgilerden sonra, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde uluslararası ticareti aşağıdaki başlıklar altında genel hatlarıyla ele almaya çalıştık.

2.4.1.3.1. Hindistan

Arapların Hindistan'la ticari ilişkileri eskilere dayanırdı. Hz. Peygamber döneminde ve daha sonraki dönemlerde Hindistan'la çeşitli ilişkiler kurulmuş ve bunların en önemli kısmını ticari ilişkiler meydana getirmiştir. Arap gemileri sık sık Hindistan kıyılarına kadar uzanarak buralarda üretilen çeşitli malları Arap ülkeleriyle öteki dünya ülkelerine taşırlardı.³⁶³

Hindistan'ın çeşitli bölgelerinden Arap pazarlarında satılmak üzere Arabistan'a getirilen mallar bazen buradan da başka ülkelere ihraç ediliyordu. Arabistan'a Hindistan'dan getirilen mallar şunlardı: Kartal ağacı (ud), sandalağacı, karanfil, karadamum (kakule), hint biberi tohumu, hindistancevizi, kumaş, yün ve fillet. Arabistan'a ayrıca Serendip'ten her çeşit yakut, safir, inci, kristal; Senbaveh, Sali ve Sincan'dan biber, Kala'dan kalay, Sout'tan bakkamağacı ve zapan ağacı, vazi ve tari (hurmadan yapılan bir çeşit şarap); Sind'den kostus (tıpta kullanılan bir çeşit kokulu ağaç), söğüt ve bambu getiriliyordu. Remi adası sakinleri yüzerek veya kaçarak Arap tüccarların gemilerine geliyorlardı. Getirdikleri amber karşılığında demir alıyorlardı. Arabistan'a giden çok çeşitli mallar arasında Hint kılıçları, Sind kumaşı, Sindi tavukları, bulunmaktaydı. Hindistan'ın Mandal bölgesinden öd ağacı, Buruc'dan Baruci mızrak ve takımları, Hambeit'ten pabuç ve Hindistan cevizi geliyordu.³⁶⁴

³⁶¹ De Lacy O'Leary, *History of Arabia before Muhammed*, Psychology Press, London 2001, 74-81.

³⁶² Thomas W. Arnold, Alfred Guillaume, *The Legacy of İslâm*, Oxford University, Oxford 1997, 99-100.

³⁶³ De Lacy O'Leary, 74-81.

³⁶⁴ İ. Mahmud Rânâ, 56.

Hint mallarının ticareti bütün bir Arabistan'da geniş pazar buluyordu. Bunun yanında bu malların satışında özellikle önem taşıyan ünlü ticaret merkezleri de vardı. Hindistan'a, Çin'e ve Arabistan'ın öteki kıyı kentlerine giden gemilerin uğrak yeri olan Ubullu, antik zamanda Arz'ül-Hind ve Firc'ül Hind ve Sind adalarıyla da bilinmekteydi. Hicretin 12. yılında fethedilmişti. Fetihden sonra ordu komutanı Utbe b. Gazvan Hz. Ömer'e yazdığı bir mektupta şöyle anlatıyor: *"Ubullu'da bize zafer nasip eden Allah'a hamdolsun burası Umman, Bahreyn, İran, Hindistan ve Çin'den gelen gemiler için önemli bir limandır."* Hicretin 14. yılında Ubullu'nun yanına yeni bir şehir olarak Basra inşa edildiğinde bir ticaret merkezi olarak taşıdığı önem dolayısıyla bazı kişiler burada ticaret başlatmak istemişlerdir. Bunlardan Nâfi b. Hâris, Hz. Ömer'e gelerek burada iş yapmak üzere izin istemiş, Hz. Ömer'de bunu kabul etmiştir.³⁶⁵

2.4.1.3.2. Habeşistan

Arabistan, İslâm'ın doğuşundan önce de Habeşistan'la çeşitli ilişkiler içindeydi. Özellikle Hicaz halkının bu ülkeyle geniş ilişkileri vardı ve sık sık ticaret kervanları düzenlenirdi. Yemen, 525 yılında Habeşistan'ın denetimine geçmişti. Bu denetimin güçlendirilmesinde Bizans'ın büyük yardımı olmuştur. Bizans yönetimi Habeşistan'ın denetimindeki Yemen'in ticaretlerini kolaylaştıracağı ve Hindistan'la Avrupa arasında ipek ticaretini geliştirebileceği düşüncesiyle Bizans heyeti, Yemen'i ziyaret etmiş fakat bu pazarda, İran etkisi hâkim olduğu için başarılı olamamışlardır.³⁶⁶

Hz. Peygamber'in büyük dedesi Hâşim'e Habeş kralı Necâşî'ye sunulmak üzere Sezar tarafından bir tanıtıcı mektup verildiği bilinmektedir. Hâşim'de kervanlarını Habeşistan'a sokabileceğine dair Necâşî'nin verdiği beratle kardeşini bu ülkeye göndermiştir. Mekkelî tâcirler, Habeşistan'a deri, zambak ve buhur (tütsü), çeşitli yağlar, yünlü elbiseler ve kadın eşyası götürüyorlar karşılığında zahire alıyorlardı. Habeşistan'a kara yoluyla giden kervanlar Filistin ve Mısır'dan dolaşıyor, gemilere gelince Cidde'den hareketle Bab'ül Mendeb'i geçerek Habeşistan limanlarına ulaşıyordu.³⁶⁷

³⁶⁵ Cengiz Kallek, "Ticaret", *DİA*, TDV., İstanbul 2012, XLI, 134-144.

³⁶⁶ İbn Hişâm, IV, 196-197.

³⁶⁷ İ. Mahmud Rânâ, 58.

2.4.1.3.3. Çin

Çin'in bütün bir Arabistan'la olan ticari ilişkiler geçmişinin İslâm'dan çok öncelere dayandığını, Çin'le-Hîre arasında ticaret yapıldığını Mesûdî şöyle izah etmektedir: “*Fırat nehrinin denize döküldüğü yerde bir zamanlar Mukha adlı bir yer vardı; Çin ve Hint'ten gelen gemiler buradan geçerek Hîre'ye giderlerdi.*”³⁶⁸

Hız. Ömer döneminde Çin'le olan ticari ilişkilerde hem kara hem de deniz yolu kullanılmıştır. Fakat tâcirler, daha çok deniz yolunu tercih etmekteydi. Çin'in önemli ticaret limanları Malabar, Seylan, Baber, Sumatra, Cava ve Tong King'di. İran ve Arabistan'dan gelen tâcirlerin ticaret merkezi olarak Kanton, Cuhuan-chao, Wang-chao ve Hang-chao şehirleri ün kazanmıştı. Arapların Lukin dedikleri Tong King'de değerli taşlar, ipekli kumaşlar, at, pamuklu kumaş getiren Arap tâcirler karşılığında atlas desenli kumaş, porselen, çay ve ilaç alıyorlardı. Semerkant yoluyla Halep'e gelen Çin malları, bütün doğu şehirlerine buradan dağılıyordu.³⁶⁹

2.4.1.3.4. Avrupa

Rusya'nın Volga nehri üzerinden Baltık denizi kıyılarına kadar uzanan bir bölgede bulunan madeni paralardan Arapların buralarla yaptığı ticaretin daha Hız. Ömer'in halifeliğinin ilk yıllarında başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Ticaret yolu olarak genellikle Transaksonya'dan Harezmi bölgesindeki Oksus nehri deltalarına ulaşan çizgi kullanılmıştır.³⁷⁰ Bir başka yol da Hazar Denizi kıyılarından başkenti İdil'in bulunduğu Volga nehri ağzından geçiyordu.³⁷¹

Şam, Semerkant, Tahran ve Tiflis'ten gelen tâcirler burada toplanarak Astragan'a ve Volga nehri üzerindeki Bulgar'a giderlerdi. Bulgar, Rusya'nın Bulgariç eyaletinde bulunan ve Asya'yla Avrupa için önemli bir ticaret merkezi olan bir şehirdi. Arap tüccarların Bulgar'dan daha ötelere gittiği sanılmamaktadır.³⁷²

Böylesine geniş bir bölgede bulunan Arap madeni paraları, kültürel etkinin

³⁶⁸ Mesûdî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, 34.

³⁶⁹ İ. Mahmud Rânâ, 59.

³⁷⁰ Thomas W. Arnold, Alfred Guillaume, 100.

³⁷¹ Thomas W. Arnold, Alfred Guillaume, 100.

³⁷² Gustave Le Bon, *Arap Uygarlığı*, ((Çev. Haktan Birsell), IQ Yay., İstanbul 2014, 112.

genişliğini gösteren birer işarettir ve Muhammedîlerin Bulgar pazarlarında Kuzeybatı Avrupa halklarından birçok mal aldığını kanıtlamaktadır. Bu halklar arasında İskandinav Rusları en önemli yeri tutar.³⁷³ Buralarda üretilen mallar çeşitli ırklara mensup tâcirler tarafından satın alınarak Volga nehri ve Baltık Denizi yoluyla Fin Körfezine götürülmüştür. Kuzey Avrupa'nın en ünlü limanları Nogard ve Shlewig'di Baltık denizi adalarında Gotlan, Oland ve Bornholm da önemli limanlar arasındaydı. Tüccarlar, Fin Körfezinden Baltık kıyılarının önemli bölgeleri olan İsveç, Finlandiya, Danimarka ve Prusya'ya kadar uzanıyordu.³⁷⁴

Rusya'da bulunan Kûfi yazılı kitabelerde Arapların Hazarlar ve Bulgarlarla birlikte yaşadıklarını kanıtlamaktadır. Fakat Bulgarın ötesine geçip geçmedikleri hakkında bilgi yoktur. Bununla birlikte İslâm'la Bizans İmparatorluğu arasında bir tampon devlet görevi yapmış olan Hazar İmparatorluğu'nun Müslümanların ve Doğu'nun ürünü olan pek çok malın Hristiyan ülkelerine ulaşmasını kolaylaştırdığı bilinmektedir.³⁷⁵

Müslüman tâcirlerin bu yolla elde ettiği başlıca mallar şunlardı: Samur, beyaz kürk, kakım kürkü, tilki, kunduz, benekli tavşan, keçi derisi, mum, ok ve malzemesi, huş ağacı kabuğu (betula), balık zamkı, balık dişi, hint yağı, kehribar, işlenmiş at derisi, dal, fındık, kılıç, zırh, akçaağaç, köle, şahin, küçük ve büyük, baş hayvan. Bunlara karşılık Arapların Kuzey Avrupa'ya getirdiği mallar halı, çeşitli giyecekler, süs eşyası ve vazo idi.³⁷⁶

2.4.2. Para

Arapların İslâm öncesi dönemde kullandıkları altın ve gümüş paraların ağırlığı İslâm döneminde basılan paraların ağırlığının iki katıydı. Altın ve gümüş tartımında kullandıkları birimleri “rıtl, ukiye, çekirdek ve dânikti” 1 rıtl 12 ukiye ağırlığındaydı. 1 ukiye 40 dirhem ve 1 rıtl 480 dirhem ağırlığındaydı. 1 çekirdek, 5 dirheme tekabül ediyordu. 1 dânik ise kabuğu soyulmamış orta büyüklükte 8 arpa ve bir arpanın beşte birine denk kabul edilmekteydi.³⁷⁷ Hz. Peygamber Mekkelilerin kullandığı para ve

³⁷³ Thomas W. Arnold, Alfred Guillaume, 101.

³⁷⁴ Gustave Le Bon, 113.

³⁷⁵ Thomas W. Arnold, Alfred Guillaume, 100.

³⁷⁶ İ. Mahmud Rânâ, 60.

³⁷⁷ Makrîzî, *Eski ve Yeni Paralar*, ((Çev. İbrahim Hakkı Konyalı), Gavsı Ozansoy Basımevi, İstanbul

tartılarda bir değişiklik yapmadığı gibi ondan sonra gelen halifelerde paralar üzerinde bir değişikliklik yapmadı tüm paralar eski esas ve kıymetine göre işlem gördü.³⁷⁸

Her ne kadar ilk İslâm parasını H. 76'da Abdülmelik b. Mervan bastırılmış olsa da öncesinde de bu konuda teşebbüsler oldu. İlk olarak para basmayı düşünen kişi Hz. Ömer oldu. O, deve derilerinden para basmayı düşündü. Fakat istişare neticesinde sahabenin önde gelenlerinin bu fikre karşı çıkması üzerine deve derisinden para basmaktan vazgeçti. Hz. Ömer böyle bir fikri, istişareye sununca sahabe ona “*öyleyse deve yavrusu kalmaz*” diye itiraz ettiği belirtiliyor.³⁷⁹ Hz. Ömer'in deriden para basma isteğinin nedeni olarak tüm halka yıllık fert başına en az 4 bin dirhem gelir sağlama fikrinin olduğu görülüyor.³⁸⁰

Deriden para basma işinden vazgeçse de Hz. Ömer'in gümüş dirhem basmayı emrettiği ve H. 18'de dirhem darp ettirdiği hakkında muhtelif kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Yalnız bu dirhem basma işi yeni bir paranın piyasaya sürülme işlemi olmayıp tedavülde bulunan paraların taklidiydi. Bu nedenle Hz. Ömer ilk İslâm parasını basan kişi olarak kabul edilmedi. Hz. Ömer, kisveyi nakş ile dirhem basılmasını emretti ve bunların bazılarını “Elhamdulillah”, bazılarını “Muhammed Rasulullah” ve bazılarını ise “La ilahe İllallahu vahde” cümlelerini ilave etti. Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarına doğru her 10 dirhem 6 mikale karşılık gelecek şekilde düzenleme yapıldı.³⁸¹

Dirhemlerin ağırlığı hususunda kaynaklarda ittifak bulunmaktadır. Es-Sevâdu'l-Vafiye veya Bağliyye olarak isimlendirilen büyük dirhemler altın tartısını tayin eden miskal esasına tabi idi.³⁸² Bir miskal olarak darp edilirdi ve 20 kîrât ağırlığındaydı.³⁸³ Altın para olan dinarın ağırlığı da büyük bir dirhem ile aynıydı. Miskalin yarısı olarak darp edilen dirhem ise 10 kîrât³⁸⁴ ağırlığında olmaktadır. Buna “taberiye” deniliyordu. Bunun haricinde 12 kîrât ağırlığında dirhem de darp edilmekteydi.³⁸⁵

Hz. Ömer, ilk olarak dirhem darp etmeye karar verdiğiinde piyasada tedavülde

1946, 27.

³⁷⁸ Makrîzî, *Eski ve Yeni Paralar*, 30.

³⁷⁹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 659.

³⁸⁰ İbnu'l-Esîr, II, 504.

³⁸¹ Makrîzî, *Eski ve Yeni Paralar*, 31.

³⁸² Makrîzî, *Eski ve Yeni Paralar*, 26.

³⁸³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 651.

³⁸⁴ Kîrât: Ağırlık ölçü birimidir. 1 kîrât 0,195 gr'dır. Bkz. W. Hinz, 34.

³⁸⁵ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 651.

bulunan sikkelerin ağırlıklarını ölçtürdü. Bunlardan bağliye adı verilen dirhemler 8 dânik ağırlığındaydı, taberiler 4 dânik³⁸⁶ ağırlığında, mağribiler 3 dânik ağırlığında ve yemeni denilen dirhemler 1 dânik ağırlığındaydı. Hz. Ömer, insanlar arasında en yaygın olarak kullanılan dirhemlerden en ağırı ve en hafifinin araştırılmasını istedi. Böylece bağliyye ve taberiyye dirhemlerinin yaygın olarak kullanıldığını gördü. Böylece bu ikisinin toplamının yarısı 6 dânik olarak yeni dirhemler darp edildi.³⁸⁷ Hz Ömer'in bastırıldığı dirhem 4,060 gr'idi.³⁸⁸

Hz. Ömer döneminde İran'da Ebreşehr ve Nîşâbur şehirlerinde, Irak'ta Basra, Kûfe ve Vâsıt'ta, Suriye'de Dımaşk, Humus, Ba'lebek ve Taberiye'deki darphanelerde dinar ve bakır paralar bastırılıyordu. Ayrıca Eliya ve Antakya'da, Kuzey Afrika'da Fustat (Mısır)ve Kayrevan'da (Tunus) da darphâneler bulunuyordu.³⁸⁹

2.5. DEVLER GİDERLERİ

2.5.1. Maaşlar

Hz. Ömer'in Müslümanlara para dağıtma düzenini Ebû Hureyre'nin Bahreyn'den getirdiği 5 yüz bin veya 1 milyon dirhemlik³⁹⁰ vergi gelirinden sonra kurduğu belirtilen belgeler zannımızca eksiktir.³⁹¹ Çünkü bu meblağ Ebû Hureyre'ninkinden daha fazla olmalıdır. Humus'dan gelen paralar ve daha pek çok fonun halifenin emrinde olması ihtimali oldukça kuvvetlidir. Belâzurî'nin Halife Ömer'in h.s. 20'de Irak ve Suriye'den gelen vergilerden sonra bu düzeni kurduğu şeklindeki görüşü yılı şüpheli olmakla beraber daha kabule şayandır.³⁹²

Tarihçiler Halife Ömer'in değişik insan grupları için belirlediği maaşları farklı farklı verirler fakat bu fark genellikle iki grupta belirgindir. Sonraki sekiz grup için verilen değerler hemen hemen aynıdır. Aşağıda belirteceğimiz maaş miktarları fert

³⁸⁶ Dânik: Eski bir para ve ölçü birimidir. Dirhem, dinar ve miskalin 1/6'sı değerindedir.

³⁸⁷ Maverdî, 195-196.

³⁸⁸ Bal, 185.

³⁸⁹ Halil Sahillioğlu, "Darphâne", *DİA*, TDV., İstanbul 1993, VIII, 501.

³⁹⁰ Ebû Yûsuf, 26.

³⁹¹ Herkese 5000'er dirhemden 500.000 dirhem 100 kişi demektir. Eğer toplam para iki katına çıkarsa insan sayısında iki katına çıkacaktır. Problem henüz çözülmüş değildir.

³⁹² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 435-436; İbni Sa'd, III, 213.

başına olup yıllık tutarları en çok belirtilenlerdir.³⁹³

1. Hz Peygamber'in zevceleri: 12.000 dirhem
2. Hz Peygamber'in amca ve torunları: 5.000 dirhem
3. Bedir Savaşına Katılanlar: 5.000 dirhem
4. Uhud Savaşına Katılanlar: 4.000 dirhem
5. Habeşistan Göçmenleri: 4.000 dirhem
6. Mekke Fethi Öncesi Göçmenler: 3.000 dirhem
7. Bedir Savaşçılarının Oğulları: 2.000 dirhem
8. Mekke'nin Fethiyle İslâm'ı Kabul Edenler: 2.000 dirhem
9. Tüm Göçmenler ve Yardımcılar: 2.000 dirhem
10. Irak ve Suriye'deki Müslümanlar: 200-2000 dirhem
11. Kadisiya Savaşçıları: 2.000 dirhem³⁹⁴
12. Uballay'ı Fethedenler: 2.000 dirhem³⁹⁵
13. Hudeybiye'de Yemin edenler: 2.000 dirhem³⁹⁶
14. Muhacir Olmayan Mekkeliler: 600-700 dirhem³⁹⁷
15. Yemenliler: 700 dirhem³⁹⁸
16. Müdar ve Rabi'a: 200-300 dirhem³⁹⁹
17. Kadınlar: 200-500 dirhem⁴⁰⁰
18. Tüm diğerleri⁴⁰¹: 250 dirhem
19. Yeni Doğmuş Çocuklar: 100 dirhem
20. İslâm'a Girmiş İranlı Toprak Sahipleri: 2.000 dirhem
21. Sahipsiz Çocuklar: 100 dirhem⁴⁰²

Hz. Ömer, maaş dağıtmaya karar verirken kamu hazinesinde ne varsa kamuya aittir ve kamunun yararına kullanılmalıdır prensibinden hareket ediyordu. Hz. Ömer sık

³⁹³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 435; İbni Sa'd, III, 213; Ebû Yûsuf, 25.

³⁹⁴ Ya da 1500 dirhem; İbni Sa'd, III, 215.

³⁹⁵ Taberî, I, 2385.

³⁹⁶ Muhammed Hamîdullah, "Hudeybiye", *DİA*, TDV., İstanbul 1998, XVIII, 297.

³⁹⁷ Ya'kûbî, II, 139.

³⁹⁸ Ya'kûbî, II, 139.

³⁹⁹ Ya'kûbî, II, 139.

⁴⁰⁰ Taberî, I, 2413.

⁴⁰¹ Tüm Diğerlerinin kim olduğu meçhuldür. Bunların o ana kadar savaşa katılmamış fakat harekete geçirilebilecek kişiler olması muhtemeldir. Böylece bunlar şehir yakınında yaşayıp sosyal ve dini toplantılara katılan kır insanları veya göçebe aşiret üyeleri olabilir.

⁴⁰² Yahyâ b. Âdem, 185-186; İbn Sa'd, V, 65.

sık şunu söylerdi “ *Bu servette herkesin hakkı vardır. Bir kişiye ödeme yapılması bu hakkı ortadan kaldırmaz ve bu hak öncelikle köleye aittir.*”⁴⁰³

Hız. Ömer dönemindeki satın alma gücünü göz önünde bulunduracak olursak ve buna ek olarak başka kaynakların elde ettikleri ticaret ve ziraat gibi sahalarda malların yatırımını, gelirlerini hesaba katacak olursak verilen maaşlar oldukça yüksek düzeydeydi.⁴⁰⁴

Hız. Ömer’in amacı, yoksulluğu azaltmak için temel ihtiyaçların devlet tarafından karşılanabilmesini sağlamaktı. Çünkü O, yoksul bir toplumda fertlerin yüksek ahlak, eşitlik, sosyal adalet gibi idealler uğruna çalışmaya ikna edilemeyeceğini, kalplere Allah korkusunu yerleştirmenin zor olduğunu iyi biliyordu.⁴⁰⁵

Hız. Ömer, her ne kadar halkın bazı kesimlerine maaş bağlamış olsa da onun ekonomik metodunun temelinde gücü yeten her müslümanın çalışmasını istemesi yatar. Buna ek olarak Müslümanlara yük olunmamasını istiyordu. Bu kanudaki en meşhur sözü: “ *Herhangi biriniz oturarak rızık talebinde bulunmasın Allah’ım bana rızık ver demesin. Kişinin bilmesi gerekir ki gökten ne altın yağar ne de gümüş. Allah insanları birbiri sayesinde rızıklandırır.*”⁴⁰⁶

2.5.2. Savunma

İslâmiyet öncesinden beri Arapların savaş sanatını çok iyi bilmeleri beklenirdi. Sürekli idmanlı bir savaşçı olmak ve hem kendilerini savunmak hem de düşmana baskınlarda bulunmak için en azından birkaç çeşit silaha sahip olmakta kendileri için bir şahsi gurur meselesiydi. Savaşlarda Arapları üstün kılan unsurlardan biri de binek hayvanlarıydı. Binek hayvanları askerlerin hareket hızlarını arttırıyordu ama bakımları herkesin altından kalkamayacağı kadar pahalıydı.

İslâm Devleti iki ana problemle karşılaştı: Atlar ve silahlar. Hız. Ömer döneminde devletin kaynakları artmıştı ve büyük sayıda deve ve at sağlamak mümkün oldu. Refah döneminde silah temini az sayıda ve basit olduğundan çok kolaydı. Fakat bir at sağlamak hala zor bir işti. Halife Ömer döneminde at ve develerin yayıldığı ve her yıl

⁴⁰³ Ebû Yûsuf, 211-212.

⁴⁰⁴ Temmavi, 355.

⁴⁰⁵ İ. Mahmud Rânâ, 134.

⁴⁰⁶ Temmavi, 364.

askerlere dağıtıldığı besleme çiftlikleri vardı. Ebû Yûsuf'a göre bu şekilde beslenen atların sayısı 4000⁴⁰⁷ ve İbn Sa'd'a göre develerin sayısı 30 bin olup askere komşularıyla birlikte veriliyordu.⁴⁰⁸

Savunma amaçlı yapılan bir diğer harcama kışlaların kurulmasıydı. Çok sayıda yabancı toprağın fethi ile Arabistan toprakları düşmanın karşı saldırılarına açıktı. Halife Ömer büyük şehirler ve eyalet başkentlerine ek olarak Filistin, el-Cezîre, Musul vb. yerlerde kışlalar kurdu. Düzenli ordu kurma yolunda ilk adımları da o attı.⁴⁰⁹

Halife Ömer döneminde ordu tatbikatlarına ayrılan harcamalar hakkında kesin bir bilgi veren kayıtların sayısı çok azdır. Sind'in fethi sırasındaki harcamalar 60 milyon dirhemi bulmuş olduğu rivayet ediliyor.⁴¹⁰

2.5.3. Kamu Harcamaları

Hiz. Ömer, kamu işlerine büyük bir önem vermiş ve birçok kanallar, yapılar ve kentler inşa etmiştir. Hiz. Ömer'in kamu alanındaki harcamalarını açıklamaya gerek tarımsal amaçla gerek su ihtiyacını karşılamak için yaptırdığı kanallarla başlamak istiyoruz.

Ebû Musa Kanalı: 9 mil uzunluğundaki bu kanal Hiz. Ömer'e kentlerindeki su sıkıntısından şikâyet eden Basra halkının ihtiyacı olan suyu Dicle nehrinden karşılamak için inşa edildi.⁴¹¹

Ma'kal Kanalı: Arabistan'da çok meşhur olan bu kanal, Dicle nehrinden su almak üzere yapılmıştır. Ma'kal b. Yaser yönetiminde yapılan bu kanal, daha sonra onun adıyla anılmıştır.⁴¹²

Sa'd Kanalı: Müslümanların fethinden önce Pers krallarından kendilerine bir kanal yaptırılmasını isteyen Ensar halkı Irak'ın Müslümanlarca fethinden sonra aynı isteklerini Sa'd b. Ebû Vakkâs'a iletmışlerdi. Dönemin Kûfe valisi olan Sa'd kanalın kazılmasıyla Sa'd b. Ömer'i görevlendirmiştir. Bu kanal daha sonra Emevi valisi

⁴⁰⁷ EbûYûsuf, 27.

⁴⁰⁸ İbn Sa'd, III, 220.

⁴⁰⁹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 436.

⁴¹⁰ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 427.

⁴¹¹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 352.

⁴¹² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 355.

Haccac'ın valiliği sırasında tamamlanarak hizmete açılmıştır.⁴¹³

Emîr'ul Mü'minin Kanalı: Zamanında çok büyük yarar sağlayan bu kanal, Nil nehrini Kızıldeniz'e birleştirmektedir. H. 18. yılda Arabistan'da büyük bir kuraklık ve açlık hüküm sürdüğü sırada Hz. Ömer, valilerinden başkente zahire gönderilmesini istedi. Bu isteğinin derhal karşılanmış olmasına rağmen Mısır ve Suriye'yi Arabistan'a bağlayan karayolu çok uzun olduğundan zahirenin Medine'ye ulaşması çok uzun zaman aldı. Bunun üzerine Hz. Ömer aradaki bu mesafeyi kısaltmak ve eyaletlerle bağlantıyı kolaylaştırmak için Nil nehri ile Kızıldeniz arasında bağlantıyı kuracak bir kanal inşa etmeyi düşündü. 60 mil uzunluğunda olan bu kanal 6 ayda tamamlandı.⁴¹⁴

Hz. Ömer, kamu ve halkın ihtiyaçları doğrultusunda binalar da yapmıştır. Hz. Ömer'in emriyle ülkenin çeşitli yerlerinde binlerce cami ve mescit inşa ettirilmiştir. Ayrıca Mekke'deki Mescid'il Haram'ı ve Medine'deki Mescid'i Nebevi'yi genişletti. Kamu binaları hakkında bilgi verecek olursak bu tür binalar hakkında çok az bilgi mevcuttur. İnşa edilen kamu binaları arasında Dârul İmâret (Devlet Görevlilerinin Büro ve Konutlarının bulunduğu site), Divan, Beytül mâl, Hapishaneler, Misafirhaneler vs. sayılabilir.⁴¹⁵

Bu dönemdeki bir diğer kamu hizmeti, yeni şehirlerin kurulmuş olmasıdır. Şehirleri sıralayacak olursak:

Basra: Bu kentin kuruluş çalışmalarına, İran ve Hindistan'dan deniz yoluyla gelen akınlardan ülkeyi korumak amacıyla hicretin 14. yılında başlandı. Hz. Ömer, Hindistan ve İran'dan bugünkü adıyla Basra Körfezine gelen gemilerin geçtiği Obulla Limanı yakınlarında bir kent inşa etmek üzere Ûtbe b. Gazvan'ı tayin etti. Şehrin kurulacağı yeri bizzat kararlaştırdıktan sonra Ûtbe'yi 800 kişilik bir göçmen kafilesiyle Basra kentinin bulunduğu Harîbe bölgesine gönderdi. Ûtbe bu bölgeyi çeşitli kabileler arasında paylaştırdı. Ve kamıştan evler yapıldı. Önemli binalar olarak bir cami, çeşitli bürolardan meydana gelen bir hükümet binası ve bir hapishane yapıldı. Hicrî 17. yılda çıkan bir yangıda birçok ev harab oldu. Yangından sonra Kûfe valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs, toprak binalar yapılması için halifeden izin istedi. Hz. Ömer, evlerin üç kattan

⁴¹³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 273-274.

⁴¹⁴ İ. Mahmud Rânâ, 142.

⁴¹⁵ İ. Mahmud Rânâ, 143.

fazla olmaması şartıyla bu izni onayladı.⁴¹⁶

Kûfe: Burası İslâm'ın doğuşundan önce Irak kralı Numan b. Munzir'in başkentiydi. Civarda Kral ailesine ait birçok önemli bina yapılmıştı. Binaların bulunduğu site Fırat nehrine 2 mil mesafedeydi. Manzarası ve doğal güzellikleri nedeniyle Araplar buraya sevgilinin yanağı anlamına gelen "Haddül Ezra" derlerdi. Fakat bu bölgenin iklimi, farklı şartlara alışmış olan Araplara yaramıyordu. Medain'in fethinden sonra Hz. Ömer'e mektup yazan Sa'd iklimin askerler üzerinde ki olumsuz etkisini anlattı halife de yazdığı cevapta yeni bir şehir kurmak için Selman ve Huzeyfe'yi görevlendirdi. Yer olarak Kûfe'nin bulunduğu yer seçildi ve hicrî 17 yılında çalışmalara başlandı. Kısa sürede 40 bin kişiyi barındırabilecek bir kent kuruldu.⁴¹⁷

Fustat: Mısır'ı fethinden sonra Amr İskenderiye'yi başkent yapmak istedi fakat halife yeni bir kent kurulması taraftarıydı. Bunun üzerine Amr hicrî 21. yılda Fustat adıyla yeni bir kent kurdu ve başkent olarak burayı kullandı.⁴¹⁸

Musul: Burası İslâm'dan öncede kullanılan bir yerleşim yeri idi. Fetih sırasında bir kale ve birkaç kilisenin bulunduğu büyükçe bir köy olan Musul, Müslümanların yönetiminde gelişerek önemli bir merkez haline geldi.⁴¹⁹

Cîze (Gize): Nil'in sol kıyısında Fustat'ın tam karşısına inşa edilmiş küçük bir kentti. Hicrî 21. Yılda birde kale inşa edilmişti.⁴²⁰

Hz Ömer, şehirlerin dışında, yolcuların rahat etmesi için Mekke ve Medine arasına su ve barınak yerleri tahsis etmiştir.⁴²¹

2.6. İKTİSADİ HAYATIN SOSYAL HAYATA ETKİSİ

2.6.1. Siyasi, Sosyal Etki

Bu dönemde fetih hareketleriyle Araplar, bir yandan servetlerini artırırken diğer yandan da fethedilen yeni ülkelerin kültür ve medeniyetinden etkilenmeye başladılar. Bu insanlar sade, gösterişsiz bir hayattan bir anda zengin ve lüks bir hayata adım attılar.

⁴¹⁶ İbn Sa'd, III, 200.

⁴¹⁷ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 274-275.

⁴¹⁸ İ. Mahmud Rânâ, 144.

⁴¹⁹ İ. Mahmud Rânâ, 144.

⁴²⁰ İ. Mahmud Rânâ, 144.

⁴²¹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 150.

İran'ın başkenti Medâin'in fethedilmesinin sonucunda Hitti, bu değişimi şu sözleriyle ifade eder: “*Ön Asya'daki bu en büyük imparatorluk baş şehrinin böylece fethedilmesi, kurak ve çorak Arabistan çocuklarının o devrin en ileri ve yüksek sosyetik hayatının konfor ve lüksleriyle doğrudan doğruya temas kurmaları şeklinde sonuçlandı.*”⁴²²

Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih'inde şu ifadeler yaşanan ekonomik değişimin sosyal hayata etksi açısından dikkat çekicidir.

“*Araplar elek kullanmadıklarından unu kepeğinden ayırmaksızın pişirirlerdi. Çok zaman yedikleri arpa ekmeğiydi. Sırf buğday unundan yapılmış beyaz ekme ve yufka bilmezlerdi. İran'ın fethi sırasından harp meydanında İranlıların beyaz yufkalarla donatılmış sofralarını gören Araplar bu beyaz yufkaları görünce ceylan derisinden yapılmış yazı kâğıdı sandılar ‘Bu beyaz deriler nedir?’ dediler. Fakat tadınca hoşlandılar ve ondan sonra beyaz yufkaya dadandılar.*”⁴²³

Irak'ın fethedilmesinden sonra Hz. Ömer'in Enes b. Huceyye'ye; “*Müslümanlar ne haldeler*” diye sorması üzerine Enes'in “*Dünya onların üzerine dökülüyor, onlar altın ve gümüş döküp başaltıyorlar*” diye karşılık vermesi de bu kâbildendir.⁴²⁴

Bu dönemde halk, yaşantısını ekonomik anlamda birçok yönden değiştirmiştir. Bir yandan insanlardan bazıları gösterişli dünya hayatının cazibesine kapılırken diğer yandan da sahabeden yaşanan gösterişli hayata, lüks ve israfa karşı sesler yükseliyordu. Bu konuyla alakalı olarak Hz. Ömer ile Sa'd b. Ebî Vakkâs arasında geçen şu olay dikkat çekicidir: Hz. Ömer devrinde kurulmuş olan Kûfe'yi askeri bir merkez haline getiren Sa'd b. Ebî Vakkâs, burada kendisi için bir köşk inşa ettirmiş ve Medâin'deki hükümdar köşkünün kapısını söktürüp kendi sarayının girişinde kullanmıştır.⁴²⁵ Bu olayı haber alan Hz. Ömer çok üzülmüş ve Muhammed b. Meseme'yi Kûfe'ye göndererek ondan Sa'd'ın köşkünü yakmasını istemiştir.⁴²⁶

Bu dönemdeki iktisadi alandaki gelişmeler Kûfe ve Fustât gibi yeni kurulan şehirlerin planında da kendini göstermiştir. Bu şehirler üç kısımdan oluşmuştur: Birinci

⁴²² Philip Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, I-IV, ((Çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, I, 237.

⁴²³ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, I-II, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2012, I, 293.

⁴²⁴ Sevgi Nur Apaydın, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ekonomik Değişme ve Toplumsal Etkileri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2017, 56.

⁴²⁵ Dineveri, 124. bkz. Sevgi Nur Apaydın, 56.

⁴²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, Çağ Yay., İstanbul 1992, II, 81.

kısım, ana mescittir ve burası sosyo-politik bir merkezdir. İkincisi, Dâru'l-imâre denilen yönetim merkezidir. Üçüncüsü ise çarşıdır. İktisadi bir merkezdir ve şehrin merkezinde caminin yanında inşa edilmiştir.⁴²⁷ İsrâfın İslâm dini tarafından hoş karşılanmaması özellikle Hz. Ömer dönemindeki mimaride etkili olmuş ve lüks yapılar yapılmasına halife tarafından karşı çıkmıştır.⁴²⁸

2.7. SİVİL EKONOMİ

2.7.1. Tarım ve Hayvancılık

Canlanmakta olan ekonomi için tarımın önemini kabul eden Hz. Ömer, tarımın gelişmesi için çeşitli tedbirler alarak halka yardımcı olmuştur.⁴²⁹ Devlet desteğini arkasına alan halk bu dönemde toprağı işlerken yaşadıkları bölgelerin iklimine uygun ürünlerin seçimine dikkat ediyordu.

Kuyu suları bakımından zengin sulamaya elverişli bir yapıya sahip olan Medine'de yetiştirilen başlıca tarım ürünlerinin başında hurma geliyordu.⁴³⁰ Yine bu dönemde, hububat tarımı, Medine'ye yakın Cürf, Serât, Kanât bölgelerinde yapılmaktaydı.⁴³¹ Bu bölgede ayrıca buğday, arpa, sınırlı da olsa sebze ekimi yapılmaktaydı.⁴³²

Bu dönemde Irak (Sevâd) bölgesinde halkın yetiştirdiği başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, pamuk, üzüm, hurma, susam, zeytin ve sebzeydi.⁴³³

Suriyedeki halkın yetiştirdiği başlıca tarım ürünleri buğday, arpa zeytin, sebze, hurma, hububattı.⁴³⁴ Mısır'da yetiştirilen başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, mısır, hurma, pamuk ve sebzeydi.⁴³⁵ Bu dönemde halkın beslediği hayvanlarda coğrafya ve iklim özelliklerine göre farklılık gösteriyordu. Besimi yapılan başlıca hayvanlar deve, koyun, keçi, sığır, at, katır, eşekti. Bu hayvanlar hakkında kısaca bilgi verecek olursak

⁴²⁷ Abdulaziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, (Çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay., İstanbul 1991, 140.

⁴²⁸ Sevgi Nur Apaydın, 84.

⁴²⁹ İ. Mahmud Rana, 36.

⁴³⁰ Feyza Betül Köse, *Medine'de Sosyal Hayat*, Mana Yay., İstanbul 2016, 287.

⁴³¹ İbn Sa'd, III, 203.

⁴³² Köse, 287-288.

⁴³³ İ. Mahmud Rana, 105-106.

⁴³⁴ İ. Mahmud Rana, 92.

⁴³⁵ Suna Doğaner, "Mısır", *DİA*, TDV., İstanbul 2004, XXIX, 554.

deve, kurak iklim ve coğrafyaya kolayca uyum sağladığı için en çok beslenen hayvanların başında geliyordu.⁴³⁶ Tekstil ve gıda endüstrisinde sağladığı ham maddenin yanında en önemli ulaşım ve taşıma aracıydı.⁴³⁷ Koyun ve keçi, günlük et ve süt ihtiyacının karşılanmasının yanı sıra kıl ve yün dokumalarına ham madde sağlaması amacıyla yetiştirilmekteydi.⁴³⁸ Sığır, yeşil ot ve bol su tükettiğinden dolayı daha çok tarım ekonomisinin hâkim olduğu bölgelerde yetiştirilirdi. Etinden, sütünden, özellikle ayakkabı imalatında derisinden istifade edilirdi.⁴³⁹ At, dinamik bir yapıya sahip olduğundan yolculuklarda ve savaşlarda kullanılıyordu. Necid ve Suriye bölgeleri bu dönemde de at yataştırıcılığı ve ticareti bakımından ünlüydü.⁴⁴⁰ Katır ve eşek daha çok Mısır ve Suriye bölgelerinde yetiştirilmekteydi.⁴⁴¹ Bu hayvanlardan yolculukta ve taşımacılıkta istifade edinilmekteydi.⁴⁴²

2.7.2. Zanaat

Hayvancılık, tarım, inşaat, madencilik, giyim, hizmet sektörü gibi ana gruplara ayrılabilen zanaat ve meslekler, toplumun devamlığı ve ihtiyaçları göz önüne alındığında bu dönemde de devam ettiği muhakkaktır.

Bu dönemde, İslâm devletinin sınırlarının genişlemesi sonucunda, elde edilen ganimetlerle bir yandan devlet zenginleşirken öte yandan toplum da zenginleşiyordu. Toplumsal hayattaki bu zenginlik ve refah giyimden barınmaya toplumun temel ihtiyaçlarındaki kendini gösteriyordu.

Bu dönemde yeni şehirlerin kurulması neticesinde en yoğun bir şekilde bahsedilen meslek türü inşaat sektörüdür. Bu sektörde şehirleşmeyle doğrudan alakalı olan taş işçiliği önemli bir yer tutmaktadır. Mesken türünün seçiminde iklim şartlarının ve bulunan malzemenin etkisi dikkate alınır.⁴⁴³

⁴³⁶ Ebû Yûsuf, 30.

⁴³⁷ Azizova, 53.

⁴³⁸ İbn Sa'd, II, 152.

⁴³⁹ Azizova, 58.

⁴⁴⁰ Taberî, II, 591.

⁴⁴¹ Vâkıdî, III, 898.

⁴⁴² Azizova, 65-67.

⁴⁴³ Azizova, 213.

Evlerin kapı kilitleri, çatıları, oturulacak yerlerin yapımı marangozluk mesleğini gerekli kılmaktaydı. Bu mesleği icra edenler ise genellikle çöl sakini bedevilerdi. Hz. Ömer'in Mescid'in çatısını yeniletirken bir marangoza bu işi verdiği bilinmektedir.⁴⁴⁴

Toplumdaki zenginleşmeyle birlikte bu dönemde tik⁴⁴⁵ ve ardıç ağaçlarının evlerin kapılarında kullanılması da marangozluk mesleğini icra edenlere ihtiyaç duyulmasına neden olmaktaydı.⁴⁴⁶

Demircilik mesleği de bu dönemde önemliydi. Demirciler, çivi ve inşaat malzemelerinin yapımını üstlenmiş, bu malzemelerin yanı sıra kılıç, bıçak, atlar için nal yapımı gibi ihtiyaçları da karşılamışlardır.⁴⁴⁷

Dönemin icra edilen bir diğer meslek grubu kasaplıktı. Hz. Ömer kumandanlarına kasaplık ve sarraflık gibi hassas meslekleri kastederek “*İşlerinizde Hristiyanları çalıştırmayın*” tâlimatını göndermiştir. Bunun sebebi Müslümanlar arasında söz konusu meslekleri icra edecek kimselerin bulunması ve gayrimüslimlerin İslâm'a uymayan işlerine Müslümanları karıştırmalarını ve dine zarar vermelerini önlemektir.⁴⁴⁸ Etin temel gıda maddelerinden olması ve çabuk bozulması, satışında bazı hassasiyetleri beraberinde getirirdi. Bu sebeple kasaplar sürekli denetime tabi tutulurdu. Denetim, kesimlik hayvanların temini sırasında başlardı ve buna göre et karşılığında canlı hayvan alımı yasaklanmıştı.⁴⁴⁹ Hayvanların kesiminde de uyarılar yapıldı. Hz. Ömer kesilen hayvanın soğumadan yüzülmemesi konusunda uyarıda bulunmuştur.⁴⁵⁰

Bu dönemde hizmet sektöründe çalışan zanaatkârlardan bir sınıf da terzilerdi. Terziler genellikle izâr ve ridâ gibi geleneksel Arap giysilerinin yanında sirvâl, tübbân, kâmis gibi elbiseler dikerlerdi. Ayrıca cübbe, hulle, şemele, kaftan, bornoz, micvel ve mırt gibi komşu kültürlerin giyim tarzından etkilenerek diktikleri elbiselerde olurdu.⁴⁵¹ Kullandıkları aletler ip, makas ve iğneydi.⁴⁵²

⁴⁴⁴ Köse, 295.

⁴⁴⁵ Sıcak iklimlerde yetişen doğal rengi altın parlaklığında sarı olan, zamanla rengi koyulaşan Güneydoğu Asya'ya has bir ağaç türüdür.

⁴⁴⁶ Mesûdi, II, 185.

⁴⁴⁷ Köse, 296.

⁴⁴⁸ Nebi Bozkurt, “Kasap”, *DİA*, TDV., İstanbul 2001, XXIV, 534.

⁴⁴⁹ Nebi Bozkurt, “Kasap”, *DİA*, TDV., İstanbul 2001, XXIV, 534.

⁴⁵⁰ Nebi Bozkurt, “Kasap”, *DİA*, TDV., İstanbul 2001, XXIV, 535.

⁴⁵¹ Azizova, 197.

⁴⁵² Azizova, 201.

İcra edilen diğler meslek grupları, tedavi amaçlı kan alan hacamatçılar, saç sakal kesiminin yanında nûre ile bedendeki istenmeyen tüyleri olan berberler, toplayıcılık ve avcılıkla uğraşan kişilerden oluşmaktaydı. Bunlar ot toplayarak ve odun toplayarak onları kömür haline getirip satmaktaydılar. Avcılar av hayvanlarının etinden istifade etmelerinin yanından avladıkları yırtıcı hayvanların derilerini işleyerek satarlardı. Onların derisinden eğer yapan ustalar bulunurdu.⁴⁵³

Zanaatkârlarla ilgili bazı hükümler zamanla değışikliğe uğramıştır. Örneğın Hz. Ömer'den önce zanaatkâra bırakılan mal herhangi bir kasıt olmaksızın kullanılmayacak duruma gelirse ondan zararın tazmin edilmesi istenmezdi. Zamanla kendilerine bırakılan mala sahip olmak isteyen zanaatkârların ortaya çıkması üzerine halkın şikâyetleri artmış, bun üzerine halife kaçınılması mümkün olan zararlar meydana geldiğinde zanaatkârların bunu tazmin etmesini uygun bulmuştur.⁴⁵⁴

Bu bölümde, İslam devletinin kurumsallaşma sürecinin başladığı, sınırlarının genişlediğı ve devlet gelirlerinde ciddi artışların olduğı on senelik zaman dilimini kapsayan Hz. Ömer dönemini, iktisadi hayatını, beytülmal ve gelirleri başta olmak üzere devletin giderlerini, kamu harcamalarını, toprak yapısını, ticari hayatı, para, mal fiyatları ve sivil ekonomiyi ele alarak özetlemeye çalıştık.

⁴⁵³ Köse, 297.

⁴⁵⁴ Köse, 298.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (644-656)

İslâm Devleti'nin ilk dört halifesinin üçüncüsü olan Hz. Osman, 12 yıl hilafet makamında kalmıştır. Hilafetinin ilk 6 yılı genel olarak başarılı geçerken son 6 yılının özellikle son dönemlerinde önemli tartışmalar ve huzursuzluklar yaşanmıştır. Bu dönemde Sâsânî ve Bizansa yönelik fetih hareketleri ile Kuzey Afrika'daki fetihler devam etmiştir. Irak ve Azerbaycan tamamen fethedilmiş, ilk deniz seferi düzenlenmiş ve Kıbrıs fethedilmiştir.

3.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ

3.1.1. Beytül mâl

Hz. Osman döneminde devletin gelir çeşitleri önceki iki halife dönemindeki gelir çeşitlerinin aynı idi.

Hz. Osman'da tıpkı kendinden önceki halifeler gibi kamuya ait hertürlü mal ve giderlerin toplanıp harcamaların yapıldığı beytül mâli Allah'ın ve halkın emaneti olarak düşünürdü. Bu yüzden beytül mâlin yönetiminde çok hassas davranan Hz. Osman görevini hakkıyla yapamayan beytül mâl görevlileri İbnu'l Erkâm ve Muaykiba'yı görevden almıştı.⁴⁵⁵ Ayrıca Hz. Osman'ın, beytül mâlde bulunan bir kalıp parayı hemen gümüşe çevirmesi de bu hassasiyettendi.⁴⁵⁶

Beytül mâlin işlevlerinden biriside şahıslara borç vermesidir.⁴⁵⁷ Bu amaçla müsait olduğu zaman Beytül mâlden karşılıksız borç verilirdi. Bu sebeple Sa'd b. Ebî Vakkâs Kûfe valisi iken borç aldığı gibi⁴⁵⁸ Velid'de Kûfe'ye vali tayin edilince Beytül mâlden borç aldı. Hz. Osman beytül mâlden 100 bin dirhem ödünç aldı. Ali, Talha ve Zübeyr'i şahit gösterdi ve zamanında borcunu ödedi.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ Taberî, III, 92.

⁴⁵⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 688.

⁴⁵⁷ Mehmet Erkal, "Beytül mâl", *DİA*, TDV., İstanbul 1992, VI, 94.

⁴⁵⁸ Seyyid Süleyman Nedvi, *Asr Saadet*, I-VI, ((Çev. Eşref Edib), Şamil Yay., İstanbul 2008, I, 278.

⁴⁵⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, V, 58-59.

3.1.2. Gelirler

3.1.2.1. Zekât (Sadaka)

Zekâtın zengin müslümanların vermekle yükümlü oldukları bir gelir olduğunu ve Kur'an'da Tövbe suresi 60. ayette listesi verilen sekiz gruba dağıtıldığını önceki bölümlerde dile getirmiştik. Bu bölümde daha çok Hz. Osman'ın önceki Halifelerden farklı olarak bir uygulamada bulunup bulunmadığı üzerinde durarak bu konuyu ele almaya çalışacağız.

Hz. Peygamber ve ilk iki halife devrinde zekâtı zekât tahsildarları toplardı. Hz. Osman ise müslümanların zekât tahsildarlarına gerek kalmadan zekâtlarını verebilecekleri hükmünü getirdi.⁴⁶⁰

Zekâtlık mallar merada toplanıp korunurdu. Zekâtlık hayvanlar arttıkça meralarda genişletilirdi.⁴⁶¹ Zekât olarak 500 at, 1000 deve Medine'ye iki gün uzaklıkta bulunan Rebeze'de korunurdu.⁴⁶² İslâm toprakları Hz. Osman döneminde hızla genişleyerek Avrupa'dan İspanya'ya, Asya'dan Çin'e kadar genişledi. Elde edilen gelirlerin depolanmasına ihtiyaç duyuldu. Çoğalan bu gelirler depolandı.⁴⁶³

Hz. Osman, Benî Tâğlib kabilesinden vergi olarak sadece altın-gümüş alınmasını emretmiş, fakat kendisine Hz. Ömer'in adı geçen istisnai vergilemesi anlatılınca bundan vazgeçmiş ve Hz. Ömer tarafından konulan "iki kat sadaka" nisbetlerine göre bütün malların vergilendirilmesi uygulaması Hz. Osman zamanında da devam etmiştir.⁴⁶⁴ Alacakların zekâtı konusunda Hz. Osman, "*istenmiş olduğunda borçlunun ödeyeceği*" alacağın zekâtının verilmesi gerektiğini söylediği rivayet edilir.⁴⁶⁵

Ebû Ubeyd, Hulefâ-i Râşidîn'in devlet gelirlerinden hak sahiplerine dağıtılan hisseden zekât tahsis etmediklerini, fakat hisse alanların zekât tahakkuk eden diğer mallarının zekât borçlarını bu tahsisattan kesmiş olduklarını zikreder ve Hz. Osman'ın da hisse dağıtırken hisse alana "*Eğer zekât tahakkuk eden malın varsa biz bunu hesap*

⁴⁶⁰ Suyûtî, 165.

⁴⁶¹ Taberî, III, 93.

⁴⁶² Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, V, 38.

⁴⁶³ Suyûtî, 156.

⁴⁶⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 187.

⁴⁶⁵ Ebû Ubeyd, 587.

*eder ve verdiğimiz paydan düşeriz” dediğini belirtir.*⁴⁶⁶

Kaynaklarda Hz. Osman döneminde batınî (gizli) addedilen altın gümüş ve ticari mallardan zekât yetkisinin mükelleflere verildiği üçüncü halifenin bir hutbesine isnaden nakledilir. Bu hutbede halife *“Bu ay zekât ayınızdır. Kim borcu varsa önce onu ödesin, sonra malından zekâtını çıkarsın...”*⁴⁶⁷ demiştir.

Hz. Osman’ın halifeliği zamanında İslâm Devleti çok genişlemiş Müslümanlar bu geniş coğrafi sınırlar içerisinde birbirinden uzak bölgelere dağılmışlar, devlet gelirleri artmış, bu itibarla Hz. Osman bu ve bunun gibi sebepleri göz önünde tutarak altın-gümüş ve ticaret eşyası gibi ancak mükellefin beyanı ile bilinebilecek malların zekâtlarını bizzat mükelleflerin devlet memurları yerine devlet başkanına nisbeten kendilerinin Tevbe suresinin 60. ayetinde gösterilen zümrelere dağıtmaları kararını almıştır. Onun bu kararına sahabeden kimse muhalefet etmemiştir.⁴⁶⁸

Hz. Osman tarafından batınî mallar üzerinden fertlere zekât verme yetkisinin verilmesi bu çeşit mallardan devletin tahsil yetkisini kaldırmadığı gibi bu malların zekâtının devlet memurlarına ödenip ödenmemesi meselesinde Hz. Osman’ın vefatından sonra çıkan siyasi kargaşalıkların ve bazı Emevi idarecilerinin zekât gelirlerini Tevbe suresi 60. ayetinde gösterilen yerlere sarf etmedikleri şüphesinin yaygınlaşması üzerine gündeme gelmiştir.⁴⁶⁹

Adı geçen malların devlete ödenip ödenmemesi konusunda çıkan tartışmalara geniş yer veren Ebû Ubeyd bu konuda şu malumatı vermektedir: *“Zekât Hz. Peygamber’e yahut onun gönderdiği memurlara verilirdi. Onun vefatından sonra sırası ile Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman’a veya onların vazifelendirdiği memurlara verilirdi. Hz. Osman’ın şehid edildiği zaman çıkan fitne üzerine müslümanlar bu konuda ihtilafa düştüler. Bir kısmı zekâtını devlete vermeye devam etti, diğer kısmı ise bizzat kendisi dağıttı.”*⁴⁷⁰

Bu dönem zekâtın tahsil zamanına değinecek olursak Hz. Osman bir hutbesinde *“Bu, sizin zekât ödeme ayınızdır...”* diyerek zekâtın ödeneceği aya işaret

⁴⁶⁶ Ebû Ubeyd, 564.

⁴⁶⁷ Ebû Ubeyd, 564.

⁴⁶⁸ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXXI, Dârul-Ma'rife, Beyrut 1989, II, 169.

⁴⁶⁹ Erkal, Mehmet, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Uygulamaları*, 181.

⁴⁷⁰ Ebû Ubeyd, 590.

etmiştir. Bu ayın muharrem olduğu söylenmesine rağmen⁴⁷¹ bu hutbenin Ramazan ayında beyan edilmiş olduğu da rivayet edilir.⁴⁷²

Sonuç olarak bazı vergi konuları yapıları icabı tahsil zamanları bakımından 1) Güneş takvim sistemine göre tabi olmaktadır. (toprak mahsülleri, madenler gibi) 2) Kameri takvim sistemine tabi olmaktadır. (altın-gümüş, ticaret malları gibi)⁴⁷³

3.1.2.2. Ganîmet ve Humus

Ganîmetler harp esirlerinin serbest bırakılmaları karşılığında ödedikleri fidyelerle, esir edilen kadın ve çocukların talepleri halinde verdikleri fidyeler ve zorla veya barış yoluyla elde edilen araziler ile elde edilen eşya ve mevaşi denilen büyük-küçükbaş hayvanlardan meydana gelir.⁴⁷⁴

Ganîmetlerin 4/5'ü mücahitlere 1/5'de Hz. Peygamber'e verilirdi. Hz. Peygamber'in bu hissesi de 5 veya 6 hisseye ayrılarak bir hissesi Hz. Peygamber'in kendisine ve ailesine, bir hissesi Benî Haşim ve Benî Abdülmüttalib'e, bir hissesi yetimlere, bir hissesi miskinlere, bir hisseside yolda kalan gariplere taksim edilirdi.⁴⁷⁵

Savaşlar neticesinde elde edilen birçok ganîmetlerin yanında taraflar arasında yapılan anlaşmalar gereği yıllık haraç cizye verilmesi de hükme bağlanarak devlet hazinesine geniş mali kaynaklar aktarıldı.

Bu dönemde devletin gelir getiren kalemleri arasında defineler, mirasçı kalmadan ölenlerin malları,⁴⁷⁶ madenler, meralardan alınan 1/5'ler, darphâneler, çiftlikler, tuzluklar, orman ve su ürünlerinden elde edilen vergi gelirleri, hukuki cezalar, vs. gelir kaynakları Beytülmâlde toplanırdı. Mısır sulh yoluyla alınınca Mısır topraklarına haraç vergisi kondu. Ergenlik çağına gelen her erkekten de iki dinar cizye alması kararlaştırıldı. Bu, Hz. Ömer dönemine aitti.⁴⁷⁷

Amr'ın Mısır'dan topladığı haraç ve cizye iki milyonu. Abdullah b. Sa'd b. Ebî

⁴⁷¹ Ebû Ubeyd, 597.

⁴⁷² Ebû Ubeyd, 597.

⁴⁷³ Erkal, 192.

⁴⁷⁴ Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, TDV., İstanbul 1992, II, 592.

⁴⁷⁵ Dursun Ali Şeker, *Hz Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Haran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1998, 43.

⁴⁷⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 675.

⁴⁷⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 308.

Serh ise aynı vergileri dört milyon olarak tolpadı.⁴⁷⁸

Gelen hububat zeytinyağı Medine'deki ambara konulurdu. Ölçü ile halka taksim edilirdi. Bu trafik akışı Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar sürdü.⁴⁷⁹

3.1.2.3. Cizye

Cizye gayri müslümlerin varlık durumlarına göre tesbit edilerek yetişkin erkeklerden alınırdı. Sakat, aciz ve halk ile temasta bulunmayan ve kendini ibadete vermiş din adamlarından Hz. Osman döneminde de cizye alınmazdı. Barış zamanında İslâm devleti sınırları içerisinde yaşayan başka din mensuplarından alınan cizye bütün müslümanlara aitti.⁴⁸⁰ Kişinin müslüman olamasıyla kendisinden alınan vergisi düşerdi.⁴⁸¹

Hz. Peygamber Hecer⁴⁸² mecusilerinden cizye almıştı. Hz. Ömer, İran mecusilerinden, Hz. Osman da Berberiler'den cizye aldı.⁴⁸³ Bunların maksadı ise İslâm devletini yıkmaktan ibaretti. Bunların hedefi yine İslâmiyetin asli kuvvetiydi. İslâmiyetin akaidi idi. Müslümanlar arasında dini ihtilaflar çıkarmak, onları çeşit çeşit mezheplere ayırmak için çalışıyorlardı. Önemli devlet adamlarına suikast düzenliyorlardı. Hz. Osman, Tağliboğullarından cizye alarak yalnız altın ve gümüş alınmasını emretti. Hz. Ömer'in onlardan iki kat zekât aldığını öğrenince bu uygulamadan vazgeçti. Tağliblilerden alınan verginin sarf yerlerinin haraç mallarının aynısı olduğu için cizye yerine geçtiği söylendi. Hz. Osman, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi müslümanların himayesindeki gayrimüslimlere verdiği haklar yanında onların emniyet ve güvenlerini, din ve vicdan hürriyetlerini temin edici düzenlemeler yapmıştır.⁴⁸⁴

Hz. Osman döneminde Mısır'daki cizye ödeyenlerle Hz. Ömer'in halifeliğindeki ilk anlaşmadan sonra buğday, zeytinyağı, bal ve sirke yerine ikişer dinar ödemek üzere

⁴⁷⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 309.

⁴⁷⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 310.

⁴⁸⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 711.

⁴⁸¹ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 2015, 124.

⁴⁸² Bahreyn'in bir şehri; Vecdi Akyüz, "Hârisî Hüseyin b. Abdüssamed", *DİA*, TDV., İstanbul 1997, XVI, 203.

⁴⁸³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 116.

⁴⁸⁴ Seyyid Süleyman Nedvî, *Asr-ı Saadet*, I-VI, ((Çev. Eşref Edip), Şamil Yay., İstanbul 2008, I, 310.

yeni bir anlaşma yapıldı. Böylece her efekten dört dinar alınması kararlaştırıldı.⁴⁸⁵

3.1.2.4. Haraç

Haraç, savaş veya barış yolu ile fetihler sonunda İslâm toprakları üzerinde oturan gayrimüslimlerin tasarruflarında kalan araziden elde edilen gelirlerdi. Bu vergi, öncelikle mahalli ihtiyaçlara harcanır, artanı başkente gönderilirdi.⁴⁸⁶

35/655'te Kûfe'de Sevâd haraçlarını toplamakla görevli Câbir b. Fulan el-Müzenî' idi.⁴⁸⁷ Mısır'dan yollanan gelirin miktarı, Hz. Osman döneminde 12 milyona ulaştı.⁴⁸⁸

Nûbeliler,⁴⁸⁹ her yıl üç bin köle ve cariye; Afrika, iki buçuk milyon altın; Cürcân,⁴⁹⁰ her yıl değişen oranlarda yıllara göre yüz, iki yüz, üç yüz bin dirhem;⁴⁹¹ Ermenistan, 800 dirhem;⁴⁹² Kuhistan⁴⁹³ ve Tûs,⁴⁹⁴ altı yüz dirhem; Nişâbur ve Herat,⁴⁹⁵ birer milyon dirhem; Zerenc,⁴⁹⁶ iki milyon dirhemle bin köle ve her köleyle birlikte altından bir kase, başka bir rivayette iki bin hizmetçi;⁴⁹⁷ Kıbrıslılar, her yıl yedi bin dinar haraç vermeyi taahhüt etmişlerdi.⁴⁹⁸

3.1.2.5. Öşür

Bir mahsül vergisi olan öşür, 1/10 anlamına gelmektedir. Toprak mahsüllerinden alınan zekâta bu isim verilirdi. Öşür vergisi, tasarruf hakkı alınmış topraklar ile ihya ve imar edilerek mülkiyeti elde olan topraklar ve barış yolu ile elde edilmiş topraklar ile

⁴⁸⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 310.

⁴⁸⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 309.

⁴⁸⁷ İbnu'l Esîr, III, 186.

⁴⁸⁸ Arnold, Thomas Walker, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, ((Çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat), İnkılab Yay., İstanbul 2007, s. 161.

⁴⁸⁹ Nûbe, Afrika'da büyük kısmı Sudan'da, küçük bir kısmı Mısır'da kalan bölge; Nebi Bozkurt, "Nûbe", *DİA*, TDV., İstanbul 2007, XXXIII, 222.

⁴⁹⁰ Hazar denizinin güneydoğusunda tarihi bir şehir; Rıza Kurtuluş, "Cürcân", *DİA*, TDV., İstanbul 1993, VIII, 131.

⁴⁹¹ Ahmet Cevdet Paşa, I, 432-452.

⁴⁹² İbnu'l Esîr, III, 83.

⁴⁹³ Horasan'da bir kasaba.

⁴⁹⁴ İran'da bir şehir.

⁴⁹⁵ Afganistan'ın batısında bir şehir.

⁴⁹⁶ Bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan sınırları içinde bulunan Sistan bölgesinin bir şehri.

⁴⁹⁷ İbnu'l Esîr, III, 129.

⁴⁹⁸ Taberî, III, 53.

genelde müslümanların elinde bulunan topraklardan alınırdı.⁴⁹⁹

Hız. Osman döneminde de öşür işlenmesinde emeğin az olduğu topraklardan 1/10 (%10), sulama gibi hizmetlerin verilerek ekilip biçilen arazilerden 1/20 (%5) öşür alınırdı.⁵⁰⁰

Hız. Osman döneminde de ürün kaza ile tahrip edilmişse kişinin öşür borcu düşer, ürünün bir kısmı tahrip edilmişse geriye kalan kısmı üzerinden orantılı olarak öşür alınır. Ürün sahibi tarafından kasten tahrip edilmişse öşür ürünün tamamı üzerinden alınırdı.⁵⁰¹

Dinden çıkma ve ödeme konusunda vasiyet yapmadan ölümün vuku bulması hallerinde de öşür düşer. Öşürün ödenmesi vasiyet edilmişse ödenirdi. Fakat ürün ölüm esnasında sahibi tarafından zaten tahrip edilmiş durumdaysa bu takdirde öşür almak söz konusu değildir.⁵⁰²

Öşür toprağı kiralayan kişi, o toprağı ektiğı zaman öşür toprak sahibine düşen kira bedelinin öşür miktarından az veya çok oluşuna bakılmaz burada vergi toprağın kullanılmasından dolayıdır. Ve bu durumda kullanma toprak sahibine aittir.⁵⁰³

3.1.2.6. Ticari Uşûr

Bir gümrük vergisi olan uşûr vergi eşyasının cinsine ve şekline göre belirlenirdir. Bu vergi, Hız. Osman döneminde de İslâm devleti tebası olan gayrimüslimlerin İslâm ülkesine ithal ederek getirip sattıkları ticari mallarından %5, yabancılar tarafından ithal edilen mallardan ise %10 oranında ve mütekabiliyet esasına⁵⁰⁴ göre tahsil edilirdi.⁵⁰⁵ Bu dönemde de Uşûr, müslümanlar için % 2.5, zimmiler için % 5, harbîler⁵⁰⁶ için % 10 olarak belirlenmişti.⁵⁰⁷

⁴⁹⁹ Dursun Ali Şeker, *Hız Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Haran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1998, 41.

⁵⁰⁰ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I-II, (Çev. Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul 2012, I, 287-288.

⁵⁰¹ Siddiki, *İslâm Devletinde Mali Yapı*, 76.

⁵⁰² Siddiki, *İslâm Devletinde Mali Yapı*, 76.

⁵⁰³ Siddiki, *İslâm Devletinde Mali Yapı*, 77.

⁵⁰⁴ Mütekabiliyet Esası: Devletler arası ilişkileri düzenleyen temel ilkelere biri olup tarafların maruz kaldıkları davranışlara benzer şekilde karşılık verme prensibidir.

⁵⁰⁵ Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, TDV., İstanbul 1992, VI, 93.

⁵⁰⁶ Gayri müslim devletin vatandaşı.

⁵⁰⁷ *DİA*, TDV., İstanbul 1996, XIV, 261.

3.2. DEVLETİN GİDERLERİ

Beytül mâl, devlet gelirlerini korur, gerekli yerlere harcar, gelir-gider dengesini sağlardı. Beytül mâlde ihtiyaç halinde kullanılmak üzere ihtiyaten bir miktar para bulunurdu. Milletın malı olan Beytül mâl'i hakkı olanlardan başka kimse kullanamazdı.⁵⁰⁸ Hz. Osman döneminde halkın malı olan Beytül mâl'de toplanan gelirlerin harcama yerlerini konunun genel hatları ile ele alınması açısından iki başlık altında ele alacağız.

3.2.1. Halifenin Giderleri

Hz. Ebû Bekir, halkın kendisine geçim için bir maaş tahsis ettiği ilk halifedir. Hz. Ömer'in müracatı Hz. Ebû Bekir'e bir maaş bağladı. Biri yazlık biri kışlık olmak üzere iki takım elbise verilmesi de kararlaştırıldı. Eski elbiseler geri verilip yenisi alınacaktı.⁵⁰⁹ Hz. Ömer'e de ailesinin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar maaş bağlanmıştı. Hz. Osman ise zengin olduğu için maaş almamıştı.⁵¹⁰

3.2.2. Diğer Giderler

Hz. Ömer, Ammâr b. Yâsir'i Kûfe'ye vali olarak tayin ettiğinde valilik, imamlık, komutanlık görevleri karşılığında 600 dirhem aylık veriyordu. Diğer memurlara da derecelerine göre maaş veriyordu. Hz. Osman ise halifeliğinde bu maaşlara 100'er dirhem zam yaptı.⁵¹¹

Ordunun Hz. Ömer zamanında 10 dirhem olan maaşları ise Hz. Osman döneminde 200 dirheme çıkartıldı.⁵¹² Yine bu dönemde fethedilen yerlerde askerlere iktâ verilmesinin yanında parada veriliyordu.⁵¹³

Maaşların ödenmesinde karşılaşılan bir zorluk, çağrıldıkları bir işe karşılık halkın ücret almaktan hoşlanmaması ve bunu hakiki dindarlıkla telif etmemesiydi. Hz. Ömer'in zamanında bu yanlış fikre sahip çok kişi vardı. Hz. Ömer, bu hatayı gidermek

⁵⁰⁸ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2013, 315.

⁵⁰⁹ Kettânî, *Hz Peygamber'in Yönetim'i*, I-III, (Çev. Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul 2003, I, 83.

⁵¹⁰ Serahsî, XVI, 102.

⁵¹¹ Corci Zeydan, I, 201.

⁵¹² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 659.

⁵¹³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 283.

ve halkı maaş almaya ikna etmek için elinden geleni yaptı. Birdefasında meşhur sahabi ve komutan Ebû Ubeyde hizmetine karşılık ücret almayı reddedince Hz. Ömer ona ücret almayı kabul ettirmek için akla kararı seçmişti. Hz. Osman döneminde de banzer olaylara rastlamak mümkündür. Bu dönemde Beytül-mâl görevlisi olan İbnu'l Erkâm'da ücret almaya yanaşmamıştı.⁵¹⁴

Hz. Osman döneminde diğer giderler: devlet memurlarının maaşı, askeri giderler, nehirlerin ıslahı, su yollarının açılması, tarım için su kuyuları ve kanalları açmak, tutuklu ve hükümlülerin ceza evindeki masraflarını karşılamak, ilim adamlarına çeşitli vesilelerle mali yardımda bulunmak,⁵¹⁵ eğitim ve sağlık hizmetleri gibi diğer kamu giderleri, ihtiyaç sahibi halka yapılan genel yardım giderleriydi.⁵¹⁶

Mescid-i Nebi'nin genişletilmesinde Beytül-mâl'in katkısı da olurdu. Hz. Osman, mescidi, kendi parasıyla genişlettikten sonra, Beytül-mâl'den arta kalan 1000 dirhemi mescidin imarında kullanmak üzere ayırdı.⁵¹⁷

Hz. Osman, muhtaç olan dul ve yetimlere hem yardım etmiş hem de devamlılık arz etmesi açısından vakıflar bırakmıştır.⁵¹⁸ Hz. Osman yaşlı ve bakıma muhtaç olanlara yüzer dirhem tahsisat yaparak onları sosyal güvenceye almıştır.⁵¹⁹

Bu dönemde kimsesiz çocukların yiyecekleri temin edilir. Kız, erkek, evli, bekar ayrımı da yapılmazdı. Yiyecek, içecek, giyecekten başka her çocuğa yüzer dirhem verilirdi. Genellikle bu çocuklar varlıklı ailelerin yanında barındırılırdı. Hz. Osman'ın evinde yetim ve kimsesiz çocuklarda vardı.⁵²⁰

Hz. Ömer'in verdiği tahsisatları, Hz. Osman halife olunca miktarlarını arttırdı. Atâ divan defterlerine derecelerine göre yazılanlara veriliyor ve gelirler çoğaldıkça atâ da arttırılıyordu.⁵²¹

Hayber ve Fedek'teki Hz. Peygamber'in hisselerine ait gelirler iş başına gelenlerin tasarrufuna bırakılmış sadakalardı. Bu arazilerin gelirleri misafirlere Hz.

⁵¹⁴ Şeker, 44.

⁵¹⁵ Kazıcı, 315-316.

⁵¹⁶ Mehmet Erkal, "Beytül-mâl", *DİA*, TDV., İstanbul 1992, VI, 94.

⁵¹⁷ Taberî, III, 92.

⁵¹⁸ İbnu'l Esîr, III, 181.

⁵¹⁹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 672.

⁵²⁰ Faruk Beşer, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, Nuh Yay., İstanbul 2016, 80.

⁵²¹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 654-661.

Peygamber'in ailesinin acil ihtiyaçlarına harcanırdı.⁵²²

Hz. Ömer, ailesine ve akrabasına hazineden bir şey vermezdi. Bunu da Allah rızası için yapardı. Hz. Osman da:“*Ben de aileme ve akrabalarımaya verirken Allah rızasını gözeterek veriyorum.*” derdi. Umumi menfaat için vakfedilmiş içme suyu kuyuları, meyvelikleri vardı.⁵²³

Hz. Osman döneminde devletin giderlerinde biri de Ümeyyeoğulları'na devletin imkanlarını tahsis etmesidir. Şöyle ki, Beytülmal'den halifenin amcası Hâkem'e 100 dirhem, damadı Abdullah b. Halid'e 400 veya 600 bin dirhem tahsis edildiği, ayrıca Fedek arazisinin Mervan'a, Medine çarşısının gelirinin ise Mervan'ın kardeşi Hâris'e verilmesi gibi.⁵²⁴ Halifenin bu tavrı döneminde ona karşı oluşan isyanın sebebeplerinden birini de teşkil etmektedir.

Bu dönemde devlet gelirlerinin harcama alanlarını imar faaliyetleri de kapsıyordu. Hz. Osman döneminde ekonomik seviyeye paralel olarak Medine şehri imara başlandı. Binalar yükseldi.⁵²⁵

Yeni yeni şehirler kuruluyor.⁵²⁶ Fetihlerle birlikte şehirlerin imarında sürüyordu. Özellikle her bölgeden sahillere gelip yerleşenler, şehrin çehrsini değıştiren çalışmalar yapıyorlardı.⁵²⁷ Fethedilen yerlerde köprüler yapılıyordu. Yazın kullanılsın diye Menbic⁵²⁸ köprüsü, Hz. Osman döneminde yapıldı. Bir rivayete göre köprünün eski bir kalıntısı vardı.⁵²⁹ Surlar tamir ve tahkim ediliyordu.⁵³⁰

Muaviye Kıbrısı fethedince buraya 12 bin kişilik Müslüman grup göndermişti. Bu grup, orada camiler yapmış ve yeni bir şehir kurmuştu⁵³¹ Yüksek binaların yapılması, Medine'nin Sel Dağı'nın eteklerine kadar genişlemesi, bahçeli evlerde zevk ve eğlencelerin tertip edilmesi ve aşırı harcamaların yapılması halk nazarında tepkilere

⁵²² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 42-43.

⁵²³ Taberî, IV, 226.

⁵²⁴ Ya'kûbî, II, 168.

⁵²⁵ Taberî, III, 94.

⁵²⁶ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 506.

⁵²⁷ Belâzurî, *Futûhu'l Bulda*, 183.

⁵²⁸ Menbic, Fırat'a üç fersah, Halep'e ise on fersah mesafede bulunan Romalılardan kalma eski bir şehirdi. Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 205.

⁵²⁹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 214.

⁵³⁰ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 215.

⁵³¹ İbnu'l Esîr, III, 137.

yol açıyordu.⁵³²

Hz. Osman döneminde sulama kanallarına öncelik verildi. Kanallar genelde kazan ve kazdıran kadın veya erkek isimlerini alırdı.⁵³³

Hz. Osman hilafeti döneminde Mescidi Nebevi'ye yakın olan konağı satın alıp mescide kattı.⁵³⁴ Mescidi taş ve kireç ile yaptırdı. Direklerini taştan, tavanlarını sac ağasından koydurdu ve mescidi genişletti. Akik'ten kum getirtti.⁵³⁵ Mescidin kapıları, Hz. Ömer döneminde olduğu gibi altı adet olarak bırakılmıştı. Hz. Osman, 10 bin dirhem harçayarak Mescid'i Nebevi'yi genişletti.⁵³⁶

Kâbe'ye yapılan masraflarda toplanan gelirlerden karşılanırdı. Mescidi Haram'a ilk revak yaptıran Hz. Osman'dı.⁵³⁷

3.3. DİVAN TEŞKİLATI

3.3.1. Divan

Hz. Osman hilafete geldiğinde Hz. Ömer'in başlatmış olduğu divan işini devam ettirdi.⁵³⁸ Onun döneminde Abdülmelik b. Mervan Medine Divanını, Ebû Câbire Kûfe Divanını ve Abdullah b. Erkam'da Beytümâl Divanı'nı tutuyordu ki; Abdullah bu işi Hz. Peygamber döneminden beri yapıyordu.⁵³⁹

Hz. Osman dönemindeki bu yapı kendinden önceki dönemde olduğu gibi aynen devam ettiği, geliştirici fazla bir tedbirin alınmadığı müşahade edilmiştir.⁵⁴⁰

⁵³² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 35.

⁵³³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 518.

⁵³⁴ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 522.

⁵³⁵ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 17.

⁵³⁶ İbnu'l Esîr, III, 108.

⁵³⁷ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 66-67.

⁵³⁸ Mehmet Şimşir, "Raşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, say. 6, 2005, 278.

⁵³⁹ Şimşir, "Raşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", 278.

⁵⁴⁰ Şimşir, "Raşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", 278.

3.4. TİCARET, PARA ve FİYATLAR

3.4.1. Ticaret

Hız. Osman döneminde ülkenin ekonomisine paralel olarak ticaret ve nakliyatındaki kolaylıklar geliyor, buna bağlı olarak ticarete geliyordu.⁵⁴¹ Hac ile Umre'nin ekonomik ağırlığı hiçbir zaman göz ardı edilemezdi. Dışarıdan gelen mallar özellikle Mekke'de ve Medine'de satışa sunularak ticarete canlılık ve çeşitlilik sağlanıyordu. Mal ve servet artıp iş hayatı canlandı. Hız. Osman'ın kendisi de cahiliyyede olduğu gibi İslâmiyet döneminde de ticaretle uğraşırdı.⁵⁴²

Bu dönemde atlas kumaş ticareti yapılırdı. Borçlar için rehin uygulaması vardı ki bu alışveriş şekillerinden biriydi. Pazarlara gelen mallar tüccarlar tarafından satın alınıyor ya da takas yapılarak sağlanıyordu. Bazen de açık artıma ile satışlar gerçekleşiyordu. Yerli hububat yeterli olmadığı için ithal edilirdi.⁵⁴³

Araplar öteden beri ticaretle uğraşıyorlardı. Özellikle Kureyş, ticaretin bütün imkanlarından hem yararlanıyor hemde bu yetkiyi bir imtiyaz olarak görüyordu. Kureyş, Araplarca kutsal sayılan Kâbe'nin gözetimi ve bakımını üstlendiği için bütün kabileler onlara saygı duyuyordu. Bu sayede onlar yazın Tâif'in serin yaylalarına, kışında Yemen'in ılık bölgelerine, Şam'a, Mısır'a serbetçe giderlerdi. Bu şekilde dolaşma sonucunda büyük ölçüde ticaret yapıyorlar ve büyük kazançlar elde ediyorlardı.

Aldıkları ticaret mallarını kendi memleketlerinden geçirerek yani transit taşımacılığı yaparak diğer memleketlere ulaştırmada hayli maharetli olan Araplar, bu taşımacılıktan büyük kazançlar elde ediyordu.

Hindistan'dan sonra San'a'ya⁵⁴⁴ gelen mallar karayolu ile taşınarak Teymâ'ya⁵⁴⁵ oradan kuzeye yani Suriye ve Mısır'a Hicaz yolu ile ulaştırılırdı. İran'a da aynı yollarla mal taşınıyordu. Mekke'den kuzeye uzanan ve kollara ayrılan kervan yollarının işletme hakları Arapların elindeydi. Gelen bütün mallar Mekke'ye toplanır, gerekli işlemlerden

⁵⁴¹ Dursun Ali Şeker, *Hız Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1998, 60.

⁵⁴² İbn Sa'd, III, 60.

⁵⁴³ Nedvî, I, 280.

⁵⁴⁴ Yemen cumhuriyetinin başşehri.

⁵⁴⁵ Arabistan'ın kuzeybatısında tarihi bir şehir.

sonra bölgelere nakledilirdi. Bizans'ın sefâhât için kullandığı birçok eşya Mekke yoluyla oraya ulaşıyordu. Hatta, Basra Körfezi'ne getirilen Hint malları, oradan Mekke'ye getiriliyor oradan da Yunan ve Roma dünyasına ulaştırılıyordu. İran, Roma ile savaş halinde olduğu gibi Roma'nın ticaretini de felç etmeye çalışıyordu. Fakat Mekke'nin ticareti herşeye rağmen devam ediyordu.⁵⁴⁶

Bu dönemde de Mekke'nin ekonomik merkez olmasının yanında dini bir merkez özelliği de unutulmamalıdır. Bizans'ın Mekke'de komisyonculuk yapan adamları bile vardı. Mallar, bir süre depolanır ve muhafaza edilirdi. Mekke'den çıkan ticaret kervanları bir ordu kadar büyük ve muazzamdı. 2500 devenin katıldığı bu kervanlar çok ciddi hazırlıklardan ve alınması gereken yol emniyeti, tedbirlerden sonra yola çıkardı. Silah kaçakçılığında yapıldığı olurdu. Bizans, Araplara silah satmayı yasaklamıştı.⁵⁴⁷

Abdurrahman b. Avf'ın Şam'dan gelen 700 deveden oluşan ticaret kervanı, Medine'ye girdiğinde Medine sesteni titremişti.⁵⁴⁸ Ticari kolaylıklar, taraflar arasında karşılıklı sağlanmıştı. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi zatlar ticaretle meşgul oluyorlardı.

Ticareti yapılan malların başında yiyecek, baharat, mücevherat, tütsüler, ipekli kumaşlar gelirdi. Kureys'in Habeşistan'a giderken ticaretini yapmak üzere gümüş götürmesi, gümüşün o günkü ticaret malları içinde en önemlilerden biri olduğu anlaşılıyordu. Hac mevsiminde kurulan ticari panayırlar yani ekonomik ağırlıklı fuarlarında dönemin ticaretinde önemli bir ağırlığı vardı.⁵⁴⁹

Hz. Osman zamanında Medine pazarı büyüdü ve bir kontrolcüyü ihtiyaç duyuldu. O, Hâris'i ölçü aletlerini kontrol etmek üzere Medine pazarına hergün iki dirhem maaşla görevlendirmişti. Hâris ise iki veya üç gün sonra hurma çekirdeği satıcılarına musallat olarak çekirdekleri kendi satın aldı. Durum Hz Osman'a bildirilince onu görevinden aldı.⁵⁵⁰

Yılın belli gün ve aylarında kurulan panayırlar olurdu. Rebiülevvel ayında Dûmetu'l-Cendel'de, ramazanda Aden'de, zilkade'de Ukaz'da, zilhiccede Mina'da, 1-

⁵⁴⁶ Şeker, 61.

⁵⁴⁷ Şeker, 61.

⁵⁴⁸ Kettâni, III, 202.

⁵⁴⁹ Nedvî, III, 105-112.

⁵⁵⁰ Kettâni, II, 267.

30 gün kurulunan panayırlara birçok yabancı tüccar katılırdı.⁵⁵¹

Kurulan panayır, pazar ve fuarların yanında şehir dükkanları ve pazarları da hizmet verirdi. Nabatlı tüccarlar Medine'ye yerleştiler ve pazar açarak ticarete başladılar.⁵⁵²

Gıda maddesi satarak, kasaplık, terzilik, demircilik, marangozculuk, kuyumculuk, berberlik, odunculuk, hekimlik, cerrahlık, şarkıcılık, ölüye ağıt yakma gibi işlerle meşgul olup geçimini temin edenler ticareti canlı tutan meslekler icara ediyorlardı.⁵⁵³

Hac mevsiminde Tâif'e yakın Ukaz panayırının günümüz ifadesiyle uluslararası bir konumu vardı. Diğer panayırlar küçük ve yerel çaptaydı. Panayırların ticari ağırlıkları yanında hukuki, sosyal ve kültürel fonksiyonları da vardı. Edipler, şairler eserlerini takdim ederler, şikayetler dinlenir, karara bağlanırdı. Esir mübadlesi yapılırdı. Şam'dan kumaş ve gıda maddeleri, İran'dan şeker, mum alınırdı.⁵⁵⁴

3.4.2. Para ve Fiyatlar

Hz. Osman'ın darp ettirdiği sikkelerin üzerinde "Allahuekber" yazmaktaydı.⁵⁵⁵ Ayrıca Hz. Osman, sikkelerin üzerine basıldığı tarih ve şehri de ilave ettirirdi.⁵⁵⁶ Dirhemlerin ağırlıkları hususunda kayanıklarda ittifak bulunmamaktadır. "Es-Sevâdu'l-Vafiyeh" veya "Bağliyyeh" olarak isimlendirilen büyük dirhemler altın tartısını tayin eden miskal esasına tabi idi.⁵⁵⁷ Bir miskal olarak darp edilmekteydi ve 20 kîrât ağırlığındaydı.⁵⁵⁸

Altın para olan dinarın ağırlığı, büyük dirhemler ile aynı idi. Miskalin yarısı olarak darp edilen dirhemler ise 10 kîrât ağırlığında olmaktadır. Buna "Tâberiyyeh" deniliyordu. Bunun haricinde 12 kîrât ağırlığında dirhemde darp ediliyordu.⁵⁵⁹ Hz. Osman'ın bastırıldığı dirhem 4.040 gr ağırlığındaydı.⁵⁶⁰ Halifeler döneminde darp edilen

⁵⁵¹ Arnold, T.W., 149.

⁵⁵² Neşet Çağatây, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1982, 45.

⁵⁵³ Şeker, 62.

⁵⁵⁴ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, ((Çev. Nejdet Gök), İletişim Yay., İstanbul 2016, I, 28-30.

⁵⁵⁵ Makrîzî, *Eski ve İslâm 'i Paralar*, 31.

⁵⁵⁶ Makrîzî, *Eski ve İslâm 'i Paralar*, 32.

⁵⁵⁷ Makrîzî, *Eski ve İslâm 'i Paralar*, 26.

⁵⁵⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 651.

⁵⁵⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 651.

⁵⁶⁰ Bal, 189.

dinarlarla ilgili bir çalışmada bunların ağırlığının 4.248 ve 4.25 gr olarak değiştiğini göstermektedir.⁵⁶¹ Hz. Osman, dirhemın yanı sıra gümüş paralar da bastırmıştır.⁵⁶²

Paraların ağırlığını ifade etmekte kullanılan bazı ağırlık ölçülerinin günümüz ağırlık ölçüleri olarak karşılığının ele alınmasında yarar vardır. Birtakım farklılıklarıyla birlikte bir kîrât 1/24 dinara eşitti. Bazı alimler, bir kîrâtın üç arpa tanesi ağırlığında olduğunu söylemektedir.⁵⁶³

Hz. Osman döneminde para basım işleminin Hz. Ömer döneminde olduğu gibi fethedilen bölgelerdeki aktif darphanelerden yapıldığını tahmin ediyoruz.

Hz. Osman döneminde piyasadaki bazı malların fiyatına değinecek olursak: Bir deve bir dinardı. Hz. Osman, Hz. Peygamber'e Tebük Seferi için 1000 deve almak üzere 1000 dinar vermişti.⁵⁶⁴ Bir carıye, ağırlığınca bir at da 100 bin dirhem karşılığında satın alınıyordu. Hurma 1000 dirheme satılıyordu.⁵⁶⁵

Hz. Osman döneminde günümüzdeki gibi arazi alım-satımı yapılıyordu. Talha kendi arazisini Hz. Osman'a 700 bin dirhem (veya dinar) karşılığında sattı.⁵⁶⁶

Mekke'de bir ev 100 bin dirheme satılıyordu.⁵⁶⁷ Abdurrahman b. Avf bir arazisini Hz. Osman'a 40 bin dinara satmıştı.⁵⁶⁸ Amr b. el-Âs'ın Tâif'te bağı bulunuyordu. Bu bağ bir milyon aşılannış çubuktan oluşuyordu. Her bir çubukta bir dirhemdi.⁵⁶⁹

Bu dönemde alışverişlerde ağırlık ölçüsü olarak miskal⁵⁷⁰, ukıyye⁵⁷¹, rıtâl⁵⁷², kîrât⁵⁷³; ağırlık ölçüsü olarak sa'⁵⁷⁴, kıst⁵⁷⁵, müdd⁵⁷⁶, vask⁵⁷⁷, cerîb⁵⁷⁸; alan ölçüsü olarak

⁵⁶¹ Bal, 189.

⁵⁶² Bal, 189.

⁵⁶³ Bal, 185.

⁵⁶⁴ Nedvî, I, 276.

⁵⁶⁵ Taberî, III, 47.

⁵⁶⁶ Taberî, IV, 405.

⁵⁶⁷ Ezraki, Muhammed b. Abdillâh, *Ahbaru Mekke*, ((Çev. Yunus Vehpi Yavuz), Ankara Okulu Yay., Ankara 2017, 246.

⁵⁶⁸ Kettânî, III, 203.

⁵⁶⁹ Kettânî, III, 202.

⁵⁷⁰ Miskal ağırlık ölçüsü olup 4.8 gr.dır.

⁵⁷¹ Ukıyye ağırlık ölçüsü olup 128 gr.dır.

⁵⁷² Rıtâl ağırlık ölçüsü olup yaklaşık 1536 gr.dır.

⁵⁷³ Kîrât ağırlık ölçüsü olup 0.212 gr.dır. Kıymetli madenlerin tartımında kullanılır.

⁵⁷⁴ Sa' hacim ölçüsü olup 2.75 litredir.

⁵⁷⁵ Kıst hacim ölçüsü olup yaklaşık yarım litredir.

⁵⁷⁶ Müdd bir hacim ölçüsü olup yaklaşık yarım kilodur.

⁵⁷⁷ Vask hacim ölçüsü olup yaklaşık 165 litredir.

da cerîb, uzunluk ölçüsü olarak arşın kullanılırdı. Para birimi dinar⁵⁷⁹ ve dirhemdi.⁵⁸⁰

Hz. Osman, piyasada kullanılan ölçü ve tartı aletlerinin kontrolü ve takibi için memurlar tayin etmişti. Konu ile ilgili şikayetler sonuçlandırılırdı. Hz. Osman, piyasa ve fiyatlara müdahale etmemiştir. Ekonomiyi kendi kuralları içinde serbest bırakan bir uygulaması vardı.⁵⁸¹

3.5. TOPRAK SİSTEMİ

3.5.1. Fey Arazileri

Hz. Osman döneminde yeni fethedilen bölgelerde hâkimiyeti sağlamak için bir çok sahabenin bu bölgelere hicret etmesi gerekmişti. Bunun üzerine Hz. Osman, gazilerden yeni fethedilen yerlere göç etmek isteyenlerin arazilerini ve savâfilerden aldıkları hisselerini satmalarına müsade etmiştir.⁵⁸² Böylece bir kısım fey arazileri devletin eline geçmeye veya toprak sahibi olmak isteyen kimselerce satın alınmaya başlamıştır. Açılan bu kapıdan yararlananlar, fey arasizi olan savâfi arazilerden geniş mülkler ele geçirmişlerdir.⁵⁸³

Hz. Osman'ın gelirleri ilk fetihlere katılan gazilere dağıtılan fey gelirlerinden verilen hisseleri düşürmüştü. Takas sırasında bu savâfi arazilerin bir kısmı bazı kimselere iktâ olarak verilmişti. Bu uygulama müslümanlar arasında sert eleştirilere neden olmuştu.⁵⁸⁴

İlk rahatsızlıklar ümmetin feylerinin Ümeyye ailesi ve idarecilerinin tekeline girmeye başladığını fark eden Kûfe'deki gaziler arasında görülmüş ve vali Sa'd b. As'a şöyle demişlerdir: “ *Allah'ın fey olarak verdiklerini senin ve adamlarının özel çiftliği olmasını istiyorsun. Unutma herkese ne düşerse sanada o düşecektir.*” Aynı kimseler Halife Osman'a yazdıkları mektupta da şöyle diyorlardı: “ *Seni fitneye karşı uyarıyoruz. hayırlılarımızı sürdürdün, şerli insanları başımıza bela ettin, feylerimizi düşmanlara dağıttın, imtiyazları tekelleştirdin, gök yüzünün yağdırdığını, yer yüzünün bitirdiğini*

⁵⁷⁸ Cerîb hacim ölçüsü olarak bir cerîb 132 litre, alan ölçüsü olarak da yaklaşık 1366 metre karedir.

⁵⁷⁹ Dinar genelde Bizans İmparatorluğunda bastırılan altın paraya denirdi.

⁵⁸⁰ Dirhem genelde Sasani İmparatorluğunda bastırılan gümüş paralara denirdi. Örfi dirhem 3.2 gr.dır.

⁵⁸¹ Şeker, 64.

⁵⁸² İbn Zenceveyh, 632-633

⁵⁸³ Taberî, IV, 280.

⁵⁸⁴ EbûYûsuf, 24.

tekeline aldın. Ülkemize ve feylerimize bunu yapmayı devam edersen aramızdaki hükmü Allah verecektir."⁵⁸⁵ Açıkca tehditkar unsurlar barındıran bu ifadeler Hz. Ömer dönemine göre gerek fey gerekse iktâ siyasetinde yaşanan değişikliğe yönelik huzursuzlukları açıkca görmek mümkündür.⁵⁸⁶

Hz. Ömer fey'i ammenin ortak malı olarak görüyordu. İhtiyaç sahiplerine ise hazineden yardımda bulunuyordu. Hz. Osman ise fey'i devlet malı olarak anlamıştı. Daha önce gelirleri savaşıllara paylaştırılan bu malları devletleştirmiştir. Bunların içindeki savâfi arazileri⁵⁸⁷ ise yakınlarına iktâ etmeye başlamıştır.⁵⁸⁸ Halbuki ümmet adına vakfedilmiş olan bu araziler üzerinde devlet başkanının yetkisi velayetle sınırlı iken Hz. Osman, devlet malı gibi telakki ederek iktâ etmiştir. Yaşanan huzursuzluğun temelinde fey'in bu şekilde devletleştirilmesi yatmaktadır.⁵⁸⁹

3.5.2. Savâfi Araziler

Hz. Osman döneminde daha önce de vurgulandığı gibi savâfiler üzerinde yeni bir siyaset takip edilerek fey'in devletleştirilmesi veya kontrol altına alınması yönünde adımlar atılmış, bu çerçevede savâfi araziler üzerinde tasarrufta bulunularak bazı şahıslara iktâ edilmeye başlanmıştı.⁵⁹⁰ Bundan dolayı "*ilk defa iktâ veren Hz. Osman'dır*" söylentisi yayılmıştır.⁵⁹¹ Halbuki daha önce iktâlar verilmişti. Asıl mesele Hz. Osman savâfilerden iktâ'da bulunmuş ve bu arazilerden menfaat sağlayanların tepkisini almıştır. Bu dönemde patlak veren iç kargaşanın savâfi ve himâ arazileriyle ilişkili olduğu unutulmamalıdır.⁵⁹²

Hz. Osman, yeni fethedilen bölgelere göç etmek isteyenlere eski arazileri ile yeni arazilerini takas şansı vermişti.⁵⁹³ Bu durum toprağa yatırım yapmak isteyenlerin önünü açmış, savâfi arazileri de bunların eline geçmişti.⁵⁹⁴ Bu gelişme aynı zamanda

⁵⁸⁵ Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitapevi Yay., İstanbul 2003, 58.

⁵⁸⁶ Demirci, 58.

⁵⁸⁷ Savâfi Araziler: Devlet elinde olan sahipsiz topraklardır.

⁵⁸⁸ Corci Zeydan, II, 198.

⁵⁸⁹ Ebû Ubeyd, 291.

⁵⁹⁰ Demirci, 92.

⁵⁹¹ Ebû Ubeyd, 296.

⁵⁹² Demirci, 92.

⁵⁹³ İbn Zenceveyh, 630.

⁵⁹⁴ Demirci, 92.

müslümanlar arasında büyük toprak sahipliğinin önünü açmıştır.⁵⁹⁵ Mesela; Talha b. Ubeydullah, sahabeden Hayber paylarının çoğunu satın almıştı. Ayrıca Medine halkından Kadisiye ve Medain savaşına katılıp da Irak'a göç etmeyip Medine'de oturanların da hisselerini satın almıştır.⁵⁹⁶

Taberî'nin bir rivayetinde: “Osman'ın iktidarı almasından bir yıl geçmeden Kureyş'ten bazıları çevrede mallar edindiler” bunların başında da Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm geliyordu ki bu servetin oluşmasında Hz. Osman'ın iktâları da etkili olmuştur.⁵⁹⁷ Önceleri sadece savaşçıların fey'i olan araziler bu şekilde devletleştirildikten sonra birtakım şahısların eline geçmesine ve iktidara yakın kimselerin geniş arazi sahibi olarak ortaya çıkmaya başlamasına yol açmıştır. Bu gelişme toprağını kaybedenler ve bu değişimi geç farkedendenler arasında huzursuzluğa neden olmuştur.⁵⁹⁸

3.5.3. İşlenmemiş Ölü Topraklar ve Savaşız Ele Geçirilen Topraklar

Hz. Osaman döneminde de ölü arazilere kendinden önceki dönemlerde olduğu gibi fey muamelesi yapıldığı görülmektedir. Hz. Osman, Hz. Peygamber'in Dûmetu'l-Cendel halkına gönderdiği mektubu göz önüne alarak kendi döneminde de aynı uygulamayı devam ettirmiştir. Mektupta: “ Kurak topraklar, etrafı çevrilmemiş, ekilmemiş ve ihmal edilmiş araziler bizindir. Etrafı duvarla çevrili hurma bahçeleri, ekili alanlar, su kaynakları, sizindir. Hayvanlarınız otlaklarda yayılabilir..”⁵⁹⁹ ifadeleriyle özel mükler dışında kalan araziler devletin mülkiyetinde gösteriliyordu.⁶⁰⁰

Sulh ile ele geçen bölgelerdeki ölü arazilerde ihya için iktâlar verilmiştir.⁶⁰¹ Sulh şartları değiştiği durumlarda aynı mantık içinde yeni şartlara uyarlanıyordu. Bu değişikliklerin şartlara göre nasıl yapıldığını görmek bakımından Necraniye'deki uygulamaya kısaca bakmak yeterli olacaktır. Hz. Peygamber zamanında sulh anlaşması yapılmış olan Necran, Hz. Ömer'in gayrimüslim unsurun Arap yarımadası dışına

⁵⁹⁵ Demirci, 92.

⁵⁹⁶ Taberî, IV, 318.

⁵⁹⁷ Muhammed Abid el- Câbiri, *İslâm'da Siyasal Akıl*, ((Çev. Vecdi Akyüz), Kitapevi Yay., İstanbul 1997, 364.

⁵⁹⁸ Demirci, 93.

⁵⁹⁹ Ebû Ubeyd, 208-209.

⁶⁰⁰ Demirci, 122.

⁶⁰¹ Demirci, 122.

çıkarılması siyaseti çerçevesinde Necranlılar da Fedek arazilerinde olduğu gibi Irak'a sürülmüş, Hz. Osman zamanında Irak Necraniye'sinde eski arazilerine karşılık yeni araziler verilmişti.⁶⁰²

Necran halkının antlaşmasına göre 2000 elbise vermek zorundaydılar. Ancak Necranlılar'ın nüfusu, ölümler, yerlerinden göç etmeler veya müslüman olanlarla sürekli azaldığından bu dönemde Irak valisine başvurarak şahıs başına düşen vergilerin ağır gelmeye başladığından şikâyetle indirim isteğinde bulunmaktaydılar.⁶⁰³

3.5.4. Koruluk ve Meralar (Himâ Arazileri)

Himâ arazisi hayvanların otlaması için herkese ait olmak üzere ayrılan mülk edinilmesi, ihyası yasak olan arazilerdir.⁶⁰⁴

Himâ'nın tarihi gelişimi açısından Hz. Osman dönemi ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü Himâ arazileri bu dönemdeki uygulamalar nedeniyle Halifenin karşısına ciddi problem olarak çıktı. Değişik yerlerden himâ politikasıyla ilgili itirazlar yükselmeye başladı. Bu kargaşa ortamında bazı tarihçilerin dikkatsiz rivayetleri işi biraz daha karmaşık hale getirmektedir. Ebû Hilal el-Askerî'nin "*İslâm'da İlk himâ yapan kimse*"⁶⁰⁵ olarak halife Osman'ı göstermesi tarihen doğru olmamakla birlikte Hz. Osman zamanında himâ etrafında yaşanmakta olan problemlere işaret etmektedir. Bu ifade Halifeye itiraz edenlerin esasen onun ilk himâ uygulamasına gitmesinden değil, Hz. Peygamber'in ve Halifelerin çizgisindeki bir değişmeden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü himâ, Hz. Osman kendisinin de belirttiği gibi daha önce Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer tarafından yapılmıştı.⁶⁰⁶

Hz. Osman'a yöneltilen himâ konusunda eleştirilerin en çarpıcısını Mısır'dan gelen heyetin sözlerinde görmek mümkündür. Heyettekiler Kur'an'ı halifeye getirerek Yunus suresindeki "*Deki hiç Allah'ın size rızık olarak indirdiği şeyler üzerinde düşündünüz mü? O rızıklar ki bir kısmını yasaklıyor, bir kısmını da meşru görüyorsunuz*"⁶⁰⁷ ayetini okuduktan sonra halifeye sen himâ ettiğin şeyleri hiç

⁶⁰² Ebû Yûsuf, 73-75.

⁶⁰³ Ebû Yûsuf, 74-75.

⁶⁰⁴ Maverdî, 233.

⁶⁰⁵ Demirci, 179.

⁶⁰⁶ Taberî, IV, 354.

⁶⁰⁷ Yunus: 10/59.

düşündün mü? Allah sana izin mi verdi? Yoksa Allah'ın verdiği şeyleri mi düşürürsün? dediler. Buna karşılık Hz. Osman; “*Ömer benden önce zekât develeri için himâ yaptı. Ben iktidara geldiğimde zekât develerinin sayısı arttığından dolayı ben de himâları arttırdım*” dedi.⁶⁰⁸

Bu olaydan dolayı Hz. Âişe; “*himâlar bizim canımızı sıktı*” diyerek o günkü kamoyundaki huzursuzluğu dile getirmişti.⁶⁰⁹ Yine Hz. Âişe, Hz. Osman'ın ölümünü yorumlarken “*Himâ yerlerini adamları için korudu. Başkalarının faydalanamayacağı şekilde onlara öncelik tanıdı.*”⁶¹⁰

Hz. Osman, himâyı ilk defa kendisinin uygulamadığını daha önceden var olduğunu savunuyor, kendi döneminde himâların artışı ise savaş atlarının ve zekât develerinin artışından kaynaklandığını söylüyordu.⁶¹¹

Tartışmalar dikkatlice incelenirse sorunun iki noktada yoğunlaştığı görülür. Birincisi artan hayvan sayısı sebebiyle himâların genişlemesi esnasında yöneticilerin suistimali söz konusudur. Hz. Âişe'nin sözlerinin satır aralarından bir suistimalin varlığı çıkarılabilir. Akraları ve valileri, Hz. Osman'ın zayıflığından ve gözetim yetersizliğinden faydalanarak himâları şahsi menfaatleri için kullanmışlardır.⁶¹²

İkinci kriz konusu ise himâ alanlarının genişlemesinden zarar gören kesimlerin tepkisidir. Aslında buradaki temel sorun bedevi/cahiliye kültürü ile şehirli/İslâm kültürü arasında yaşanmakta olan bir çatışmadır. Bir tarafta kabile arazilerini korumak isteyen bedevilerin itirazı öbür tarafta İslâmî bir devletin nüfuz alanını genişletmesi ve ferdi mülkiyetin yaygınlaşması söz konusudur.⁶¹³

3.5.5. İktâ Sistemi

İktâ arazi veya gayrimenkulün veya bir hak kullanımının ve imtiyazının devlet başkanı tarafından bir kimseye tahsis edilip verilmesidir.⁶¹⁴

Hz. Osman dönemi İktâ tatbikatında köklü değişmelerin meydana geldiği bir

⁶⁰⁸ Taberî, IV, 354.

⁶⁰⁹ Demirci, 180.

⁶¹⁰ Taberî, IV, 448.

⁶¹¹ Taberî, IV, 347.

⁶¹² Demirci, 181.

⁶¹³ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 15-16.

⁶¹⁴ Kudâme b. Ca'fer, 218.

devirdir. Çünkü bu dönemde fey arazilerinin gazilerin eski toprakları ile takas edilmesi çerçevesinde devlet tasarrufuna alındığından daha önce iktâ edilemeyen savâfi arazilerin iktâ edilmesinin yolu açılmıştır.⁶¹⁵ Hz. Osman tarafından Sevâd⁶¹⁶ bölgesindeki savâfi arazileri ve köyleri, Abdullah b. Mes'ûd, Ammâr b. Yâsir, Sa'd b. Malik⁶¹⁷, Habbâb b. Eret⁶¹⁸ gibi şahıslara iktâ edilmiştir.⁶¹⁹

Hz. Osman dönemindeki iktâ ile ilgili rivayetlerle özel olarak ilgilenen Ebû Ubeyd, bu iktâların üretimi arttırmak amacıyla iktâ edildiğini, bunun "iktâ'ı İcâr" olduğunu bu sayede gelirlerin arttırıldığı sonucuna varmaktadır.⁶²⁰

Hz. Osman döneminde Müslümanların fethedilen bölgelere yerleşmelerine izin verilmiş, bunun içinde geride bıraktıkları arazilerinin göç ettikleri yerdeki arazilerle değiştirileceği ya da gittikleri yerlerde yeni araziler iktâ edilmesi garantisi verilmiştir.⁶²¹ Bu uygulama ile Kureyş'in şehirli tüccar kimlikli müslüman Arapları geniş mülklere sahip olurken bedeviler ve değişimin geç farkına varanlar ise toprağını kaybedenler arasında huzursuzluğa neden olmuştur.⁶²²

Öte taraftan uygulanan iktâ politikası ile çok sayıda Arap kabilesi başta Doğu Akdeniz sahil şeridinde yer alan şehirler olmak üzere fethedilen bölgelere tehcir edilerek iskan edilmişti.⁶²³ İç bölgelerde ise savaş ganîmeti ile ele geçen servet ölü arazilerin ihyâ ve imarına yönlendirilerek Mezopotamya'nın aşağı deltasında, Şam ve Mısır'da Kızıldeniz kıyı şeridinde yoğun bir zirai kalkınmanın kapıları aralanmıştır. Bu zirai kalkınma çerçevesinde Talha b. Ubeydullah, Alî b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. Avvâm gibi şahıslar geniş çiftlikler kurmuşlar ve büyük servetler biriktirmişlerdir. Bu durum Hz. Osman ve kadrosunun tüccar kişiliklerinin iktâ uygulamasındaki siyaseti olmalıdır.⁶²⁴ Ölü azaziler de Hz. Osman döneminde iktâ olarak verilmiştir.⁶²⁵

⁶¹⁵ Demirci, 228.

⁶¹⁶ Aşağı Irak bölgesine verilen ad.

⁶¹⁷ 629 yılında Medine'den çıkarılıp Taif'e yerleşen isimlerden biri.

⁶¹⁸ İslâm'ı ilk kabul eden sahabelerden biri.

⁶¹⁹ Ebû Yûsuf, 62.

⁶²⁰ Önceleri 4 milyon, 7 milyon ve 9 milyon dirhem geliri olan savâfilerin Muâviye zamanında 50 milyon dirhem gelir elde ediliyordu. Ebû Ubeyd, 296.

⁶²¹ Habbâb b. Eret'in Hicaz'daki arazilerine karşı Kûfe yakınlarındaki İstiniya köyü iktâ edilmişti. İbn Zenceveyh, 635.

⁶²² Demirci, 229.

⁶²³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 44.

⁶²⁴ Demirci, 229.

⁶²⁵ Demirci, 272.

3.5.6. Vergi Miktârının Belirlenmesinde Gözetilen Unsurlar

Hız. Osman vergi miktârlarını belirlerken şu dört unsuru dikkate alırdı:

1. Devlet mesâha⁶²⁶ usulü ile vergi koyarken miktârı etkileyen değişik faktörleri dikkate alıyordu. Bu durum savaşıla ele geçirilen bölgelerde söz konusuydu. Sulh ile fethedilen bölgelerde ise yapılan anlaşma şartları geçerli idi. Herşeyden önce miktâr belirlenirken ödeyecek kişinin “takatı” dikkate alınırdı.⁶²⁷

2. Vergilendirmede bir diğer unsur ise arazinin verimliliği esas alınmaktaydı.⁶²⁸ Toprağın verimliliği tesbiti “ta’dil” çalışmaları esnasında uzmanlar ve yerli danışmanlar vasıtasıyla yapılırdı. Torağın renginden, yerinden, yetişen mahsülden hareketle uzmanlar tarafından ne kadar vergi ödeyebileceği doğru bir şekilde tahmin edilebiliniyordu.⁶²⁹

3. Bir diğer unsur mukâseme⁶³⁰ konusuydu. Bu konuda mahsulün ölçülebilir ve tartılabilir olması vergiye tabi olmasında temel kriter oluştururdu.⁶³¹ Vergiye tabi olan mahsullerin vergi miktarını belirtecek olursak:

Arpa ve buğdayın her bir feddanından 1 irdeb,⁶³² fasulyenin her bir feddanından 2.5 ile 3 irdeb, nohutun her bir feddanından 4 ile 10 ireb mecimeğın her bir feddanından 5 ile 20 ireb vergi alınıyordu. Ketenin her bir feddanından 13 dinar, soğan ve sarmsağın feddanından iki dinar, yaz meyve ve sebzelerinden karpuzun feddanından 1 ile 2 dinar arasında, susamın feddânından 1 dinar vergi alınırdı.⁶³³

4. Vergilendirmelerde arazinin ana yollara, şehir ve yerleşim merkezlerine ve çarşı, pazara uzaklığı göz önüne alınıyordu. Genellikle bir günlük mesafe yakın sayılıyor ve bu mesafedeki arazilerden alınan vergi miktarı da yüksek tutuluyordu.⁶³⁴

⁶²⁶ Arazi ölçümleriyle ilgili olan geometri alt bilimi, yer ölçme birimi.

⁶²⁷ EbûYûsuf, 41.

⁶²⁸ EbûYûsuf, 86.

⁶²⁹ Demirci, 229.

⁶³⁰ Ürüne göre alınan vergi.

⁶³¹ Demirci, 351.

⁶³² Bugünkü karşılığının tesbiti zor olsada 1 irdeb’in 73.125 gr’lık bir tahılın ağırlığına eşit olduğu tahmin edilmektedir. Feyyum ise 104 kg idi.

⁶³³ Demirci, 352.

⁶³⁴ EbûYûsuf, 41.

3.6. SİVİL EKONOMİ

3.6.1. Tarım, Hayvancılık ve Zanaat

Hz. Osman döneminde ziraat hızla yayılıyordu.⁶³⁵ Hz. Osman, Hicaz'daki ve Irak'taki bağımsız yerleri güvendiği kimse ve yakınlarına verir, ziraat aletleri de temin ederek çalıştırır, millete çok toprak kazandırarak ziraati geliştirip bağlar, meyve bahçeleri yetiştirilirdi. Kuyular kazdırıp kanallar açıldı. Akıtılan sularla Arabistan'ın kurak toprakları onun zamanında bereketli yerler gibi olmuştu. Onun döneminde Medine'de tarla sürmeyen bağ bahçe yetiştirmeyen kalmadı. Hz. Osman araziyi, işletene veriyordu. İktâ olarak Irak arazisi böyleydi. Arazi ya vakıf olarak kira karşılığında icra olarak verilip işletiliyor ya da mülk edinip işletiliyordu.⁶³⁶

Başta hurma olmak üzere nar, üzüm, buğday, arpa yetiştirilen ürünlerin bazılarıydı. Medine halkı eskiden beri daha çok ziraatle geçinirlerdi. Medine'nin toprağı genelde verimlidir. Su birkaç metreden çıkardı. İnsanların olduğu gibi hayvanların içme suyuda geniş kuyulardan elde ediliyordu. Bazı aileler bu kuyuların suyunu satarak geçimlerini sağlıyorlardı.⁶³⁷

Hayvancılık bu dönemde teşvik görüyordu. Hayvancılık ve koyunculuk yapılırdı. Siser⁶³⁸ otlak yeri idi. Çevresinde yüze ulaşan kuyu vardı. Bu sebeple burada çayır boldu. Aynı zamanda Siser eşkiyaların, ahlaksızların, gaspçıların yeri idi.⁶³⁹

Bu dönemde çobanlık⁶⁴⁰, kasaplık⁶⁴¹, arıcılık⁶⁴², terzilik⁶⁴³, marangozluk⁶⁴⁴, madencilik⁶⁴⁵, ulaşım ve taşımacılık alanında kervancılık, muhafızlık⁶⁴⁶, dericilik,

⁶³⁵ Nedvî, I, 280.

⁶³⁶ Taberî, III, 93.

⁶³⁷ Çağatay, 97.

⁶³⁸ Azerbaycan ile Hemezan arasında kalan ve 30 tepe arasındaki düzlük arazide yer alan su kuyuları ve otlakları ile meşhur bir şehirdi. Yakut, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VI, Dâru Sadr, Beyrut 2010, III, 297.

⁶³⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 444-445.

⁶⁴⁰ Azizova, 41.

⁶⁴¹ Azizova, 71.

⁶⁴² Azizova, 104.

⁶⁴³ Azizova, 194.

⁶⁴⁴ Azizova, 229.

⁶⁴⁵ Azizova, 254.

⁶⁴⁶ Azizova, 301-309.

eğlence sektöründe müzisyenlik, şairlik, oyunculuk⁶⁴⁷, inşaat sektöründe taş işçiliği başlıca meslek gruplarıdır.⁶⁴⁸

Bu bölümde de İslâm tarihine damga vuran önemli hadiselerin yaşandığı Hz. Osman döneminde iktisadi hayatı yine beytül mâl ve gelirlerinden başlamak üzere devletin giderleri, divan teşkilatı, ticaret, para ve fiyatlar, toprak sistemi, sivil ekonomi başlıklarıyla özetledik.

⁶⁴⁷ Azizova, 425-448.

⁶⁴⁸ Azizova, 213.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT (656-661)

Beş yıllık iktidarlık süresince Hz. Ali Cemel, Sıffin savaşları ve Hariciler meselesi başta olmak üzere daha çok iç karışıklıklarla mücadele etse de iktisadi alanda da çalışmalarda bulunmaktan geri kalmamıştır.

4.1. BEYTÜLMÂL ve GELİRLERİ

4.1.1. Beytülmal

Hz. Ali devrinde devletin merkez bankası durumunda olan ana hazine Kûfe'de idi.⁶⁴⁹ Diğer önemli vilayetlerde de malların muhafaza edildiği birer hazine bulunmaktadır.⁶⁵⁰ Bunların arasında Basra hazinesinin önemli bir yeri vardır. Zira Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde fethedilen zengin doğu vilayetlerinden toplanan haraç, cizye, ve ganîmet malları önce Basra'ya gönderilir, buranın tüm ihtiyaçları karşılandıktan sonra kalan kısımlarda Kûfe'ye gönderilirdi.⁶⁵¹ Valilerin kendi bölgelerindeki tüm zaruri ihtiyaçları karşılamadan ana hazineye mal göndermeye kalkışmaları bazen o bölgedeki halkın tepkisine sebebiyet verir ve ciddi prolemler yaratırdı.⁶⁵² Nitekim Basra valisi İbn Abbas'ın şehirdeki ordu mensuplarının maaşlarını ödemediği Kûfe'ye mal gönderme teşebbüsü de aynı neticeyi doğurdu. Vali, ancak buradaki tüm maaşları ödedikten sonra ana hazineye mal yollayabildi.⁶⁵³

Beytülmal özel bir devlet memuru tarafından idare edilirdi.⁶⁵⁴ Bu dönemde Kûfe'nin hazine işlerine Musâ b. Tarîf,⁶⁵⁵ Basra'nın hazine işlerine ise Ziyâd b. Ebî Süfyân bakardı.⁶⁵⁶ Bunların her ikisi de Hz. Ali tarafından göreve getirilmişti.⁶⁵⁷ Diğer

⁶⁴⁹ Ebû Ubeyd, 285.

⁶⁵⁰ Taberî, IV, 541.

⁶⁵¹ Abdülhalik Bakır, *İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, 183.

⁶⁵² Bakır, 183.

⁶⁵³ Bakır, 183.

⁶⁵⁴ İbn Sa'd, VI, 171.

⁶⁵⁵ İbn Sa'd, VI, 171.

⁶⁵⁶ Taberî, IV, 543.

⁶⁵⁷ Taberî, IV, 543.

vilayetlerin hazine görevlileri ise o vilayetlerin valileri tarafından atanırdı.⁶⁵⁸ Bu yüksek rütbeli devlet memurlarının vezzan (ölçü ve tartı işlerine bakan memur), muhasib ve kâtib ünvanlarıyla görev yapan bazı yardımcıları vardı.⁶⁵⁹ Malları hazineden alıp sahiplerine dağıtan görevlilere de arîf denilirdi.⁶⁶⁰ Hem erkek hem de kadınlardan oluşan arîflerin sayısı diğer görevlilere nisbeten daha fazlaydı.⁶⁶¹ Zira devlet ile halk arasındaki irtibatı bunlar sağlıyordu. Bütün hazine memurları başta Hz. Ali olmak kaydıyla vali ve kadı gibi yüksek devlet memurları tarafından sıkı kontrol edilirdi.⁶⁶² Halife bazen hazineye gelerek malların hesap tartı işlerine iştirak eder ve bizzat kendi eliyle arîflere dağıtımını yapardı.⁶⁶³

Aniden ortaya çıkan harcamalar için her vilayet hazinesinde bir miktar yedek para bulundurulurdu. Örneğin Cemel vakası esnasında Basra hazinesinde bulunan ihtiyadi para miktarı 6 milyon dirhemdi.⁶⁶⁴ Hz. Ali, bu parayı her şahsa 500 dirhem olmak üzere 12 bin kişilik ordusuna dağıttı.⁶⁶⁵ Fakat o, buranın eski hazine görevlisi Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın zimmetindeki mallara dokunmadı.⁶⁶⁶ Kûfe'ye giderken de onu yine eski görevine getirerek yanında bulunan devlet mallarını ani harcamalar için muhafaza etmesini istedi.⁶⁶⁷ Basra hazinesinde bulunan yedek para miktarı Hz. Ali'nin son zamanlarına doğru yükselme kaydederek 8 milyon dirheme kadar çıktı.⁶⁶⁸ İbn Abbas'ın h. 40 yılında Basra hazinesinden alarak Mekke'ye götürdüğü meblağın miktarı da 6 milyon dirheme ulaşmaktaydı.⁶⁶⁹

Hz. Ali devlet hazinesiyele ilgili bu ihtiyadi uygulamayı daha ziyade diğer vilayet valilerine tavsiye ederdi. Bu sırada Fars bölgesi valisi Ziyâd b. Ebî Süfyân'a gönderilen bir mektup metninde şöyle denmektedir. “*İstraftan kaçın bulunduğun gün içinde yarın da düşün, zimmetindeki malların bir kısmını ani ihtiyaçların için sakla...*”⁶⁷⁰

⁶⁵⁸ Abdülhalik Bakır, *İdari ve İktisadi Yönden Hz Ali Dönemi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, 184.

⁶⁵⁹ Ebû Ubeyd, 284.

⁶⁶⁰ Ebû Ubeyd, 284.

⁶⁶¹ Abdülhalik Bakır, 185.

⁶⁶² Abdülhalik Bakır, 185.

⁶⁶³ Ebû Ubeyd, 283.

⁶⁶⁴ Taberî, IV, 541.

⁶⁶⁵ Taberî, IV, 541.

⁶⁶⁶ Bakır, 184.

⁶⁶⁷ Bakır, 184.

⁶⁶⁸ Bakır, 184.

⁶⁶⁹ Bakır, 184.

⁶⁷⁰ Ebû Ubeyd, 283.

Büyük bir ihtimalle Kûfe'deki ana hazine mezkur uygulamaya tabi değildi. Zira burada toplanan mallar fazla bekletilmeden halka dağıtılırdı.⁶⁷¹ Bu değişik icraat birazda Hz. Ali'nin iktisadi görüşleriyle alakalıdır. Zira o, malların ana hazinede fazla bekletilmesinin halk arasında ihtilaf ve fitne doğuracağına inanıyordu.⁶⁷² Onun Medine'deki şu iki icraati yukarıdaki sözümüzü kanıtlar mahiyettedir. Bunlardan birincisi, Hz. Osman'ın son günlerinde vuku buldu. Hz. Talha, Hz. Osman'ın bazı iktisadi icraatlarına karşı çıkararak Medine'deki ana hazinenin anahtarına el koydu.⁶⁷³ Bu duruma çok öfkelenen Hz. Ali, yanında birkaç kişiyle hazineye giderek buranın kapısını kırdı ve malları halka dağıttı.⁶⁷⁴ Onun ikinci icraati ise Medine'de halife seçildikten sonra gerçekleşti. Hz. Ali, mescitte yapılan biat merasimi biter bitmez ilk iş olarak hazinedeki 300 bin dinardan oluşan meblağı Arap-Mevali ayrımı yapmaksızın eşit bir şekilde sayıları 100 bin kişi olan Medine halkına dağıttı.⁶⁷⁵ Onun bu çeşit icraatları hazinelerle ilgili ihtiyadi durumun sadece başkent dışındaki vilayetlere has bir uygulama olduğu kanaatini doğurmaktadır.

4.1.2. Gelirler

4.1.2.1. Zekât

Hz. Ali, kendinden önceki halifeler gibi zekât mallarının halktan toplatılması ve yoksul müslümanlara dağıtılması konusunda azami titizlik gösterirdi.⁶⁷⁶ Zekât memuru olarak görevlendirdiği sahişları toplumun ahlakça en dürüst insanlarından seçerdi. Bu maksatla ülkenin çeşitli bölgelerine gönderdiği memurlara şu tavsiyede bulunurdu: “*Tek olan ve hiçbir ortağı olmayan Allah'a sığınarak yola çık. Sakın bir müslümanı korkutma, ona rahatsız edici bir tavırla yaklaşma ve mallarından Allah'ın payından fazlasını alma. Bir bölgeye vardığın zaman hemen evlere sokulma, dışarıda beklemeyi tercih et. Sonra sükûnet ve vekarla onlara yaklaş, ulaşınca da kendilerine selam ver ve bunu onlardan esirgeme. Arkasından onlara şöyle seslen ' Ey Allah'ın kulları beni size malınız arasında bulunan Allah'ın hissesini almam için Allah'ın kulu ve halifesi*

⁶⁷¹ Ebû Ubeyd, 283.

⁶⁷² Taberî, IV, 431.

⁶⁷³ Ya'kûbî, II, 152.

⁶⁷⁴ Taberî, IV, 431.

⁶⁷⁵ Bakır, 185.

⁶⁷⁶ Ebû Yûsuf, 87.

gönderdi. Mallarınız içinde ona vereceğiniz Allah'a ait bir şey varmı?' Birisi bu söze hayır diye cevap verirse ona bir daha uğrama bir başkasıda sana evet derse onu korkutmadan, zor durumda bırakmadan ve kendisini fazla yormadan götüreceği yere git ve sana verdiği altın ve gümüşleri al. Koyun, keçi, sığır ve devesi varsa izni olmadan bu hayvanların bulunduğu yere gitme. Zira bu hayvanların büyük bir bölümü ona aittir. Burya uğrarken de şiddet ve kabalıktan sakın, hiçbir hayvanı ürkütme ve hayvanları yüzünden mal sahibini kötölemeye kakışma. Malı iki kısma ayır ve ona birini seçme hakkı tanı. Onlardan birini seçerse o kısma dokunma. Sonra kalan kısımda ikiye ayır, yine kendisine birini seçme imkânı ver. Kendi payını aldıktan sonra o kısma dokunma, malında bulunan Allah'ın hissesi bitene kadar bu şekilde bölüştürmeye devam et. Sonra Allah'a ait kısımları topla. Şayet mal sahibi bu uygulamana razı olmazsa onun bu isteğini kabul et ve malları yeniden eskisi gibi bölüştürmeye başla. Bu arada yaşlı, cılız, sakat develeri alma.

Malları bize ulaştırıp müslümanlara dağıtmamız için dini açıdan güvenemediğin bir kişiye teslim etme. Hayvanların üzerine iyiliği öğütleyen, şevkatli, emin, koruyucu, onlara karşı şiddet kullanmayan, hızlı yürütmeyen, yormayan ve bitkin duruma düşürmeyen birini vekil tayin et. Sonra yanında toplanan malları süratle bize gönderki bizde Allah'ın emrettiği şekilde dağıtımını yapalım. Görevlendirdiğin kişi malları senden teslim alırken ona bir deve ile yavrusunu bir birinden ayırmamasını, yavrusuna zarar vereceğinden sütünü sağmamasını, onu fazla yük taşımakla yormamasını, bu hususta bütün hayvanlara eşit davranmasını, yorgun düşenleri dinlendirmesini, tırnakları yarılan ve yürümekte zorluk çekenlere yumuşak muamelede bulunmasını öğüt. Ayrıca gelirken hayvanları suyun bol olduğu yerlerden getirmesini, onları otu bol otlaklardan ayırıpta otsuz topraklara götürmemesini, ara sıra yürümeyi durdurup dinlenme molası vermesini, yeme içme ihtiyaçlarını karşılamak için zaman tanınmasını tavsiye etki buraya yorgun bitkin halde değilde semiz ve sapaşğlam ulaşsınlar. Bizde onları Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti üzerine yoksul müslümanlara dağıtalım. Bu şekilde hareket etmen sana büyük ecir ve sevap kazandırır inşallah”⁶⁷⁷

Hz. Ali'nin bu önemli talimatlarını tahlil ettiğimizde o dönemde zekât toplama faaliyetlerinin örnek bir adalet sistemi içerisinde yürütüldüğünü görüyoruz. Halifenin bu sözlerinden zekât mallarının müslüman halktan kaba kuvvete baş vurmadan

⁶⁷⁷ Bakır, 187.

toplanıldığını, Hz. Peygamber'den itibaren mallar üzerine konulan belli miktarın dışına çıkılmadığı ve bu vergi zenginlerden alınırken gayet yumuşak muamelede bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁸ Ayrıca devlet, bu vergiyi talep ederken mal beyanını daha ziyade vatandaşların vicdan ve şahsi kanaatlerine bırakmaktadır. Örneğin bir müslüman evinde biriktirdiği gözle görünmeyen altın ve gümüş cinsinden mallarını beyan etmemek suretiyle vergiden uzak tutabilirdi. Buna karşılık bir müslüman veya müslümanların açıkca bu vergiyi ödememezlük etmeleri büyük riskler taşırdı. Zira onların bu olumsuz davranışı ridde hükümlerine girer ve devletin müdehalesini gerektirirdi.⁶⁷⁹ Nitekim hicri 36 ve 37 yıllarında Eşyâf bölgesinde yaşayan Benî Nâciye kabilesine bağlı müslümanlar böyle bir harekette bulunarak zekât vergisini ödememeye kalkıştılar. Hz. Ali, onların bu tepkisine seyirci kalmadı ve o bölgeye Ma'kel b. Kays komutasında dört bin kişiden oluşan güçlü bir orduyu sevk ederek biriken iki yıllık zekât vergisini birden toplattırdı.⁶⁸⁰

Hz. Ali, diğer devlet memurları gibi zekât amillerini de sıkı bir denetime tabi tutardı.⁶⁸¹ Görevleri hususunda duyduğu en ufak şikayeti bile değerlendirirdi. Kusurlu bulduğu zamanda derhal vazifesine son verirdi.⁶⁸² Kusurlu zekât amili çok uzak bir yerde ise Kûfe'ye dönmesini beklemeden o göreve başka bir şahsı tayin eder ve yanında bulunan malları yeni görevliye teslim etmesi için mektup yazardı.⁶⁸³ Hz. Ali, zekât amillerine bu mektupta özellikle Kur'an'ı Kerim'in şu ayetini hatırlatırdı: *“Ölçüyü ve tartıyı tamı tamına yapın insanlara eşyalarını eksik vermeyin, yer yüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın, inanıyorsanız Allah'ın geri bıraktığı helal kâr sizin için daha hayırlıdır.”*⁶⁸⁴

Zekât vergisi yüzünden hicretin 39. yılında meydana gelen bu hâdise dikkat çekicidir. Muâviye, Abdullah b. Mes'ade el-Ferazi adında bir kumandanını 1700 kişilik ordunun başında önce Teymâ, sonra Mekke, Medine ve tüm Hicaz bölgesine göndererek uğradığı yerlerden zekât toplamasını, zorluk çıkarana olursa derhal onları öldürmesini emreder. Bu haberi duyan Hz. Ali el-Museyyib b. Necbe el-Ferazi

⁶⁷⁸ EbûYûsuf, 82-86.

⁶⁷⁹ Taberî, III, 241.

⁶⁸⁰ Taberî, IV, 122-126.

⁶⁸¹ Bakır, 188.

⁶⁸² Bakır, 188.

⁶⁸³ Bakır, 189.

⁶⁸⁴ Bakır, 189.

komutasında 2000 kişiden oluşan bir orduyu Teymâ'ya gönderdi. Mezkur şehir civarında karşı karşıya gelen iki ordu o gün akşam vaktine kadar savaştı. Daha sonra Mes'ade ve arkadaşları bir yere sığındı, diğerleri ise gece karanlığından yararlanarak Şam'a kaçtılar. Bu sırada, Şamlılar tarafından toplanan ve çoğunluğunu develerin oluşturduğu mallar Bedeviler tarafından yağma edildi.⁶⁸⁵

Malların Bedeviler tarafından gasp edilmesi olayı da bu bölgede yaşayan bazı insanların ekonomik durumlarının iyi olmadığını ve bu şahısların İslâm'ın öğütlediği dürüstlük ilkesinden uzak kaldıklarını ortaya koymaktadır. el-Museyib'in bu olay sırasında Şam askerlerine karşı tavizkar davranıp bölgeden kaçmalarına fırsat tanınması ise Teymâ'da karşı karşıya gelen her iki komutanın aynı kabile mensubu olmaları ile alakalı olsa gerek."⁶⁸⁶ Nitekim, Irak ordusunda yer alan Abdurrahman b. Şebib, el-Museyib'in bu tutumunu kınamış ve bu hareketini halifeye karşı yapılmış bir ihanet olarak telakki etmiştir.⁶⁸⁷

4.1.2.2. Ganîmet ve Humus

Hz. Peygamber döneminde gazvelerden elde edilen mallar, beş kısma ayrılırdı. Bunlardan beşte dördü savaşa katılan askerlere pay edilirdi.⁶⁸⁸ Geri kalan beşte bir hisse ise daha sonra beş kısma ayrılarak biri Hz. Peygamber'e, biri yakın akrabaları olan Hâşim ve Muttalib oğullarına, diğer üç kısımda yetim, düşkün ve yolculara dağıtılırdı.⁶⁸⁹ Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman kendi dönemlerinde ganîmet mallarından ayrılan beşte bir hisseyi sadece adı geçen son üç kesime dağıttı.⁶⁹⁰ Hz Ali halife olunca beşte bir hisse yüzünden ihtilaf çıkmasını önlemek için kendinden önceki halifelerin uygulamasını devam ettirdi.⁶⁹¹ Oysa başta halifenin amcasının oğlu İbn Abbas olmak üzere Benî Hâşim mensupları beşte bir hissedenden paylarına düşenin kendilerine verilmesini bekliyorlardı.⁶⁹² Bu hususu İbn Abbas şöyle dile getirmektedir: “*Ömer b. Hattab dul kalan yakınlarımızı evlendirmek ve borçlarımızı ödemek için beşte*

⁶⁸⁵ İbnu'l Esîr, II, 189.

⁶⁸⁶ Bakır, 190; Bu komutanların her ikisi de Benî Ferza kabilesine mensuptu.

⁶⁸⁷ Taberî, V, 135.

⁶⁸⁸ Ebû Yûsuf, 19.

⁶⁸⁹ Ebû Ubeyd, 336; Maverdî, 126-127.

⁶⁹⁰ Ebû Yûsuf, 21.

⁶⁹¹ Ebû Ubeyd, 332.

⁶⁹² Ebû Yûsuf, 21.

*bir hisseden yararlanabileceğimizi söyledi. Biz de ona bu hisseyi ancak elimize teslim ederse kabul edeceğimizi söyledik. Fakat o bu görüşümüzü benimsemedi.”*⁶⁹³

Hz. Ali zamanında savaşlarda ele geçirilen ganîmetler hususunda önceki devirlere nazaran daha farklı bir uygulama söz konusudur. Zira bu dönemde meydana gelen savaşların büyük bir bölümü, meşru halifeye baş kaldıran müslüman kitlelere karşı yapıldı. Örneğin, Cemel Vakası’nda halife, savaşı kaybeden Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr grubuna ait mallara dokunulmaması için emir verdi.⁶⁹⁴ Böylece ganîmet olarak sadece onların muharebe esnasında kullandıkları çeşitli silahlarla binek hayvanlarına el koydu.⁶⁹⁵ Halife, savaş meydanından toplatılan malların devlete ait olanlarını ayırdıktan sonra diğerlerini, beşte bir hisseyi çıkartarak, eşit miktarlarda kendisi ile birlikte savaşa katılan askerlere dağıttı.⁶⁹⁶

Hz. Ali, şahsına ayaklanan lider tabakası ile Basralı askerlerin diğer mal varlıkları arasında yer alan ev, arsa ve topraklara da dokunmadı ve bu malların tümünü mirasçılara bıraktı.⁶⁹⁷ Cemel Vakası’ndan sonra Talha’nın Umran adındaki oğlu Hz. Ali’ye gelerek babasının Kûfe’deki mezkur gayrimenkullerini istedi.⁶⁹⁸ Halife, ona büyük ilgi gösterdi ve “*mallarınızı sadece korumak için elimizde tutuyorduk*” diyerek buranın toplanan tüm gelirleri ile birlikte Umran’a teslim edilmesini emretti.⁶⁹⁹

Ganîmet mallarından askerlerin payına düşen önemli bir gelir de savaş esnasında öldürülen düşman askerlerinden elde edilen seleblerdir (zırh, kılıç, kalkan vb. silahlar)⁷⁰⁰. Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemlerinde olduğu gibi Hz. Ali zamanında da savaş esnasında askerler tarafından ele geçirilen selebler düşman askerini öldüren askere bırakılırdı.⁷⁰¹ Ayrıca bu çeşit ganîmetlerin askerler için büyük bir maddi kıymeti vardı. Örneğin, Sıffin Savaşı’nda Şam ordusunda yer alarak Hz. Ali’ye karşı savaşan ve bu savaşta Iraklı bir asker tarafından öldürülen Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb’ın silahları 4 bin dirhem tutarındaydı.⁷⁰²

⁶⁹³ Ebû Yûsuf, 21.

⁶⁹⁴ Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud, *Ahbâru’t-Tivâl*, Matbaâtu’s-Saâde, Mısır 1330, 153.

⁶⁹⁵ İbnü’l Esîr, III, 131.

⁶⁹⁶ Ebû Yûsuf, 232; Taberî, IV, 538.

⁶⁹⁷ Ebû Yûsuf, 232.

⁶⁹⁸ Bakır, 192.

⁶⁹⁹ Bakır, 192.

⁷⁰⁰ Bakır, 192.

⁷⁰¹ İbn Sa’d, V, 12.

⁷⁰² İbn Sa’d, V, 12.

Başından beri konu hakkında vermeye çalıştığımız bilgilerden Hz. Ali zamanında ganîmet mallarından devletin payına düşen miktarların Hz. Ömer veya Hz. Osman dönemlerine nazaran çok düşük olduğu görülmektedir. Bu dönemde uzun zamandan beri devletin en önemli gelir kaynağını oluşturan fetihlerin durması ve müslüman kitlelere karşı yapılan çeşitli savaşlarda diğer kutupta yer alan orduların değişik bir uygulamaya tabi tutulması ganîmet mallarını büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Buna rağmen, bu devirde Harîs b. Murre el-Abdi'nin Sind bölgesindeki fetih hareketleri,⁷⁰³ Ma'kel b. Kays ile Ziyad b. Hasefi'nin Ehvaz ve Esiyaf bölgelerinde Hirrit b. Raşid idaresindeki Beni Naciye kabilesine karşı zaferi,⁷⁰⁴ Ziyad b. Ebi Süfyan'ın Fas ve Kirman'daki başarıları,⁷⁰⁵ Rib'i b. Kas'ın Sicistan'daki savaşları⁷⁰⁶ ve bütün bu savaşlar neticesinde düşman ordularından ele geçirilen ganîmet malları, devlet hazinesine çok büyük miktarda olmasa da bazı gelirler sağlamıştır.⁷⁰⁷

4.1.2.3. Cizye

Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali dönemlerinde kişi başına alınan cizye miktarı şu şekilde tesbit edilmişti:

Zenginlerden 48 dirhem, orta tabakadan 24 dirhem ve en alt seviyedeki insanlardan da 12 dirhem.⁷⁰⁸ Oysa, İslâmdan önce Sâsânî Devleti'ne bağlı toplumlar dört sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflardan alınan cizye miktarı ise şu şekildeydi: Zenginlerden 12 dirhem, ikinci tabakadan 8 dirhem, üçüncü tabakadan 6 dirhem ve dördüncü tabakadan da 4 dirhem.⁷⁰⁹

Hz. Ömer'in tesbit ettiği ve daha sonra Hz. Ali'nin değiştirmeden uygulamaya koyduğu 48, 24,12 şeklindeki miktarların Sâsânîler döneminde alınan miktarlardan yüksek görülmesi yanıltıcı olabilir. Oysa bu farklılık, her iki dönemde para birimi olarak kullanılan dirhem değerleriyle alakalıdır. İslâmdan önceki dönemlerde dirhem dinara göre kıymeti 12-15 nisbetinde idi. Yani neredeyse bir dirhem bir dinara

⁷⁰³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 420-421.

⁷⁰⁴ İbnu'î Esîr, *Üsdül-Ğâbe fî Marîfeti Sahâbe*, II, 181.

⁷⁰⁵ Bakır, 193.

⁷⁰⁶ Bakır, 193.

⁷⁰⁷ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 387.

⁷⁰⁸ Ebû Yûsuf, 39.

⁷⁰⁹ Taberî, II, 151.

mukabildi.⁷¹⁰ Bu nisbet, Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemlerinde 12-1 olarak belirlendi.⁷¹¹ Fakat son nisbetin Hz. Ali döneminde özellikle de Irak'ta daha farklı bir teamül şekli gösterdiğini ve bir dinarın sadece on dirhem değerinde olduğunu tesbit ettik. Büyük bir ihtimalle dirhem'in Irak'ta değer kazanması Hicazlıların burada mallarını ticaret alanında çalıştırmaları, dolayısıyla bol miktarda dirhem'in Irak'tan Hicaz'a transfer edilmesiyle alakalıdır.⁷¹² Zira bu transfer olayı, dirhem'in Irak'ta azalmasına ve aynı zamanda da Hicazda çoğalmasına neden olmuştur. Bu değişiklikler ise zaman zaman dirhem'in dinar karşısında değer kaybettiğini göstermektedir. Halbu ki dinar ilk devir boyunca değerini muhafaza etmiştir.⁷¹³ Bu da Hz. Ali zamanında gayrimüslimlerden alınan cizye miktarının adalet kurallarına daha uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca zenginlerden toplanan miktar, orta tabakada toplanandan yaklaşık iki kat, yoksullardan toplanandan da dört kat daha fazladır. Bu da alt seviyedeki insanların lehine bir uygulama olmakla birlikte gelir bakımından üst seviyede bulunan insanların da zor durumda bırakılmıyordu.

Hz. Ali zamanında gayrimüslim vatandaşlara cizye konusunda başka kolaylıklar da sağlanıyordu. Örneğin, alım satım merkezlerinde ticaretle uğraşan esnaf ve zanaatkarların baş vergileri sadece nakdi paralar şeklinde toplanıyordu.⁷¹⁴ Bunlar arasında maddi durumu iyi olanlar, devlete cizyelerini altın ve gümüşlerle öderken durumu iyiye gitmeyenler de ödeyecekleri cizye değerinde mal ve eşya veriyorlardı.⁷¹⁵ Böylece devlet, iğne satandan iğne, çuvaldızı satandan çuvaldız ve ip ticarti yapandan da ip topluyordu.⁷¹⁶ Devlet hazinesinde toplanan bu eşyalar daha sonra diğer cizye malları olan altın ve gümüşlerle birlikte arıflara dağıtılır, onlarda bu malları kabilelere ulaştırırlardı.⁷¹⁷ Arıflar bazen kendilerine teslim edilen altın ve gümüş gibi kıymetli malları alır, diğer eşyaları geri çevirmek isterlerdi. Buna rağmen mezkur mallar, yine onlara verilerek kabilelere dağıtılırdı.⁷¹⁸

Hz. Ali döneminde cizye toplama faaliyetlerinde zaman zaman bazı duraksamalar

⁷¹⁰ Bakır, 194.

⁷¹¹ Bakır, 195.

⁷¹² Bakır, 195.

⁷¹³ Bakır, 195.

⁷¹⁴ Ebû Ubeyd, 49; Ebû Yûsuf, 132.

⁷¹⁵ Ebû Ubeyd, 49.

⁷¹⁶ Ebû Ubeyd, 49; Ebû Yûsuf, 132.

⁷¹⁷ Ebû Ubeyd, 49.

⁷¹⁸ Ebû Ubeyd, 49.

meydana gelirdi. Devlete karşı isyan niteliği taşıyan bazı hâdiseler, genellikle iç savaşlar sırasında ve daha tamamen istikrara kavuşmayan doğu vilayetlerinde ortaya çıkardı.⁷¹⁹ Örneğin, Cemel Vakası'ndan sonra Meru sahibi Kûfe'ye giderek Hz. Ali ile bir barış antlaşması imzaladı ve Horasan ileri gelenlerinin İslâm devletine cizye vermeye devam edeceklerini taahhüt etti.⁷²⁰ Fakat bunlar Sıffin Savaşı sırasında Kûfe'de akdedilen bu antlaşmayı hiçe sayarak cizye ödemeyi durdurdular.⁷²¹

4.1.2.4. Haraç

Hz. Ali, halife olduktan sonra Sevâd topraklarını yeniden ölçtürdüğüne dair bir rivayet vardır. Buna göre halife, Yezîd b. Zeyd el-Ensârî adındaki bir şahsı Sevâd topraklarında yer alan Mehrü'l-Melik, Kusa, Behuresir, er-Rumkan, Nehr Cüber, Nehr Darkıt, ve el-Bilkubazat bölgelerine göndererek sık ekilmiş her cerîb buğdaydan 1.5 dirhem ve 1 sa' buğday, orta sıklıkta ekilenden 1 dirhem ve seyrek ekilenden de 2/3 dirhem, arpadan, buğdaya uygulanan oranların yarısını, hurma ve diğer meyvelerden 10 dirhem, üç yılı aşta dördüncü yıla giren üzümünden 10 dirhem haraç almasını istedi.⁷²² Ayrıca sebzelerden, susamdan, pamuktan, diğer hububatlardan, bu bölgeye ait olmayan ve gelip geçenlerin yediği hurmalardan vergi alınmamasını tavsiye etti.⁷²³

Yukarıdaki bilgilerden Hz. Ali'nin Sevâd topraklarına dair vergi sisteminde bazı değişiklikler yaptığı anlaşılmaktadır. En önemli değişiklikte buğday ve arpa ürünleri üzerine konulan haraç miktarında meydana gelmiştir. Hz. Ömer, ekilen ekilmeyen her cerîb buğdaydan 1 dirhem ve 1 kafiz buğday, arpadan da 1 dirhem ve 1 kafiz arpa alırken, Hz. Ali, buğday ve arpa ekilen toprakları verimlilik derecesine göre üçe ayırdı. Ürünü bol olan topraktan daha yüksek, orta olandan orta, az olandan da düşük oranda vergi toplamayı tercih etti. Ayrıca buğday, arpa, üzüm, hurma ve meyveler dışında kalan diğer ürünlerden alınan tüm vergileride uygulamadan kaldırdı. Hz. Ali'nin böyle bir vergi reformunu gerçekleştirmesini ve dolayısıyla da gayrimüslim vatandaşlara karşı daha yumuşak muamelede bulunmasını, onu zor durumda bırakan bazı faktörlere dayandırmak mümkündür. Örneğin, kaynaklarda bu dönemde Sevâd topraklarında bazı

⁷¹⁹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 387-399.

⁷²⁰ Taberî, IV, 557.

⁷²¹ Dineverî, 155.

⁷²² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 270-271; Sa': 2.75 litreye eşit bir ağırlık ölçüsüdür. bkz. Bakır, 198.

⁷²³ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 271.

kargaşa ve huzursuzlukların meydana geldiği ve bu nedenle de Halifenin Sa'labe b. Yezid el-Hemmani adında bir şahsı yüz kişilik bir seriyyenin başında mezkur bölgeye gönderdiği rivayet edilmektedir.⁷²⁴

Hz. Ali haraç toplamak için görevlendirdiği devlet memurlarına sık sık bu vatandaşlara iyi muamelede bulunmalarını, vergi tahsili için onların kışlık ve yazlık elbiselerini, ekin ekmek için, yük taşımak için kullanılan hayvanlarını, kullarını satmaya kalkışmalarını, bir dirhem için kimseyi dövmemelerini tavsiye etmiştir.⁷²⁵

Hz. Ali dönemindeki haraç ve cizyeye dayalı yıllık vergi miktarı hakkında belli bir rakam vermek güçtür. Ancak bu devirden önceki ve sonraki dönemlerde özellikle Irak ve Mısır vilayetlerinde toplanan haraç miktarına bakarak bunu tahmin etmek mümkündür. Örneğin, Hz. Ömer, Hz. Osman, Muâviye dönemlerinde Sevâd (Irak) topraklarından toplanan vergi miktârı toplam 100 milyon dirhemdir.⁷²⁶ Buna göre Hz. Ali döneminde toplanan cizye ile birlikte yıllık haraç miktarı, 100 milyon dirhem biraz altında olması ihtmal dahilindedir. Zira Hz. Ali, bazı ürünlerden vergi almayı iptal etmiştir. Hz. Osman zamanında Mısır'da toplanan vergi miktarı 4 milyon dinar (40 milyon dirhem) olarak verilmektedir. O halde Hz. Ali döneminde toplanan miktar bu rakamın biraz altındadır.⁷²⁷

Hz. Ali, haraç getiren toprakların ihmaline şiddetle karşı çıkardı.⁷²⁸ Bozulmaya yüz tutan toprakların ve bu topraklara su sağlayan nehirlerin işler hale gelmesi ve ziraat için elverişli duruma getirilmesini savunurdu.⁷²⁹ Halife tarafından Bihkubazat valisi Karada b. Ka'b el-Ensari'ye gönderilen bir mektupta bu konu şöyle dile getirilir. *“Bölgede oturan gayrimüslimlerden bazıları topraklarında yer alan fakat zamanla ihmal edilerek bozulmaya yüz tutan ve düzeltilmesinin müslümanlar için faydalı olacağı düşünülen bir nehirden söz ettiler. Bu konuyu onlarla birlikte ele aldıktan sonra mezkur nehri düzelt ve çalışır hale getir. Vallahi onların toprağı ıslah edip çalıştırmaları bizim için oradan ayrılmamalarından, acze düşmelerinden ve memleketin umranı hususunda*

⁷²⁴ Yahyâ b. Âdem, 47.

⁷²⁵ Yahyâ b. Âdem, 74-75.

⁷²⁶ Yahyâ b. Âdem, 28; Ya'kûbî eserinde bu miktârın 120 milyon dirhem olduğunu belirtmektedir. bkz. Ya'kûbî, II, 130.

⁷²⁷ Bakır, 199.

⁷²⁸ Ya'kûbî, II, 179.

⁷²⁹ Ya'kûbî, II, 179.

*kusur göstermelerinden daha sevimidir.*⁷³⁰

Hız. Ali'nin amacının devletin vergi toplamaktan ziyade insanların ekonomik durumunu düzeltmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca muhtemel bir zarardan ve tabii afetlerden dolayı ürün kaybına uğrayan toprakları vergiden muaf tutmuştur. Bu noktadan hareketle devletin gerektiğinde zarara uğrayan çiftçilere tohumluk buğday ve arpa dağıttığı, sular altında kalan tarlaları yeniden ziraat için elverişli hale getirdiği ve hatta bu sıkıntılı dönemi atlatmaları için onlara hazineden parasal yardımda bulunduğu ihtimal dahilindedir.⁷³¹

Sıffın savaşından sonra bazı doğu vilayetlerinde devlete ödenen toprak vergisine karşı tepkiler görüldü. Bunların başında Fars ve Kirman'da başlayan isyanlar yer alır. Bu olay neticesinde halife, bölgede Ziyâd b. Ebû Süfyân'ı⁷³² görevlendirmiştir. Ziyâd sorunları gidererek bölgede yeniden düzeni sağlamıştır.⁷³³

4.1.2.5. Savâfi Gelirler

Hız. Ali zamanında hazinenin ana gelirini teşkil eden zekât, ganîmet, cizye ve haraç malları dışında devlet ekonomisine katkıda bulunan bazı yan gelirlere de rastlamak mümkündür. Bunların başında savâfiden elde edilen gelirler yer almaktadır. Savâfi malları, fetihler esnasında Müslümanlar tarafından ele geçirilen Kisrâ'ya, onun yakınlarına ve bu sırada öldürülen, yahut kaçan kimselere ait araziler ile su çıkan ve su kenarında bulunan ağaçlık yerlerden elde edilen gelirleri kapsar.⁷³⁴

Sevâd topraklarında yer alan savâfiden elde edilen gelir tutarı bir rivayete göre 4 milyon⁷³⁵, diğerine göre 7 milyon⁷³⁶ ve üçüncü bir rivayete göre 9 milyon⁷³⁷ dirhemden oluşmaktadır. Hız. Ömer döneminde olduğu gibi, savâfi topraklardan sağlanan gelirler devlet hazinesine aktarılırdı.⁷³⁸

⁷³⁰ Ya'kûbî, II, 179.

⁷³¹ Bakır, 201.

⁷³² Medine'de doğdu. Hazrec kabilesinin Benî Ümeyye b. Beyâza koluna mensuptur. Birinci Akabe Biati'nin ardından Medine'ye gelen Mus'ab b. Umeyr'in ve Medineli diğer Müslümanların davetiyle İslâm'a giren sahâbi.

⁷³³ Taberî, V, 137.

⁷³⁴ Ebû Yûsuf, 62.

⁷³⁵ Bakır, 204.

⁷³⁶ Ebû Ubeyd, 296.

⁷³⁷ Maverdî, II, 193.

⁷³⁸ Bakır, 204.

Hız. Osman, halife olunca mezkur toprakları haraç vergisi almak şartıyla bazı kimselere dağıttı.⁷³⁹ Maverdî, Hız. Osman'ın bu uygulamasından sonra bu topraklardan elde edilen gelir miktârının 50 milyon dirheme yükseldiğini ve halifenin kendi maaşları ile diğer şahıslara yapmış olduğu bağışları bu kaynaktan karşıladığını belirtmektedir.⁷⁴⁰

Mesûdî, Hız. Ali'nin Cemel Vak'ası'ndan sonra daha önce Hız. Osman tarafından bazı şahıslara verilen toprakları onlardan geri aldığını nakletmektedir.⁷⁴¹ Fakat bu haber de belirtilen toprakların savâfi topraklardan olup olmadığı konusuna açıklık getirmemektedir. Zira Hız. Osman, savâfi topraklar dışında bazı Irak topraklarını da yakınlarına ve bazı tanınmış kişilere dağıtmıştır.⁷⁴²

Hız. Osman dönemine ait savâfi gelirleri ki bunlar yukarıda belirtildiği gibi 50 milyon dirhemden oluşuyordu. Miktar olarak bu rakamın Hız. Ali dönemi içinde geçerli olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁴³

Ebû Yûsuf Hız. Ali'nin Burs⁷⁴⁴ gölü diye anılan bir balık gölünü 4000 dirhem karşılığında kiraya verdiğini ve bu kira ile ilgili anlaşmayı bir parça deri üzerine yazarak imzaladığını nakletmektedir.⁷⁴⁵ Bu bilgi söz konusu dönemde devletin göl, suyu bulunan ağaçlık ve meraları kiraya vermek suretiyle buralardan daha fazla gelir temin etme yoluna gittiğini göstermektedir.

Hız. Ali tarafından yazılan bir mektupta savâfi gelirleriyle ilgili şu bilgilere yer verilmektedir. *“Alt tabakadaki her türlü areden mahrum, yoksul, çaresiz, felaketzade ve kötürümler hakkında Allah'tan korkmalı hemde çok korkmalısın. Bu tabakada durumunu söyleyende var söylemeyende var. Allah'ın bunlara ait olmak üzere saklamayı istediği hakka riayet et. Oradakilere Beytümâlından bir hisse, başka yerde bulunanlara da her memleketin müslüman yoksullarına has savâfi gelirlerden birer hisse ayır. Çünkü en uzakta olanlarında en yakındakiler gibi hakkı vardır...”*⁷⁴⁶

Bu tavsiyeden Hız. Ali döneminde Sevâd topraklarından elde edilen savafi

⁷³⁹ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 272-273.

⁷⁴⁰ Maverdî, II, 193.

⁷⁴¹ Mesûdî, II, 362.

⁷⁴² Mesûdî, II, 362.

⁷⁴³ Ya'kûbî, II, 194.

⁷⁴⁴ Burs Irak topraklarında bulunan Babil bölgesinde bir yer ismidir. Mezkûr göl ise buraya nisbeten Burs gölü diye anılmıştır. Bkz. Belezuri, *Futûhu'l Buldân*, 273.

⁷⁴⁵ Ebû Yûsuf, 112; Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 273.

⁷⁴⁶ Bakır, 206.

gelirlerinin ana hazineye, diğer vilayetlerdeki gelirlerin ise o vilayetlerin kendi hazinesine intkal ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca devletin gelirlerinin bir kısmının yoksul, özürlü, sel, deprem, kıtlık gibi tabii afetlerden etkilenen felaketzedelere tahsis ettiğini öğrenmekteyiz.⁷⁴⁷

4.1.2.6. Nevrûz⁷⁴⁸ ve Mihrecân⁷⁴⁹ Hediyeleri

Halifelere ilk defa Hz. Osman zamanında verilmeye başlanan Nevrûz ve Mihrecân hediyeleri bu dönemden itibaren devletin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir.⁷⁵⁰ Bu hediyeler genellikle altın ve gümüş kaplar, dinar ve dirhem gibi nakdî paralar, elbise, eşya ve çeşitli yiyeceklerden oluşuyordu.⁷⁵¹

Bir rivayete göre bazı çiftçiler Hz. Ali'ye gümüş keselere konulmuş bir çeşit karışık helva hediye ederler o da “*Bu nedir?*” diye sorar. Çiftçiler “*Nevrûz bayramı hediyeleridir.*” şeklinde cevap verirler. Halife de “*Bizim için her gün Nevrûzdur*” diyerek tatlıları yanında bulunanlara yedirir, boşalan kaseleri de halka dağıtır ve onları devlete verdikleri haraçtan sayar.⁷⁵²

Hz. Ali Nevrûz ve Mihrecân bayramları münasebetiyle kendisine takdim edilen çeşitli maddi ve aynî hediyeleri geri çevirmemiş, bunun yanında Muâviye'nin kendi halifeliği zamanında yaptığı gibi bu gelirden yararlanmayı şahsına munhasır kılmadığını aksine yiyecek çeşidinden olsa bile onu halka dağıttığını görmekteyiz.⁷⁵³

Önemli bir hususta Hz. Ali'nin bu hediyeleri, çiftçilerin haraçlarından sayıp saymadığı meselesidir. Rivayetlerin birinde Halife, verilen hediyeleri haraç yerine sayarken⁷⁵⁴ diğer bir rivayette böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁷⁵⁵ Bu durumda Nevrûz ve Mihrecân hediyelerinin haraçtan sayılabilmesi konusuna şüpheyile bakmamıza sebep olmaktadır. Üstelik bu mallar, Sâsânîler devrinden başlayarak

⁷⁴⁷ Bakır, 206.

⁷⁴⁸ Nevrûz: Farsların en büyük ve en kutsal bayramı sayılır. Bu bayram ilk defa Farsların eski krallarından biri olan Cemşîd tarafından başlatılmıştır. Bu bayramın süresi altı gündür. Başlangıcı Fars takviminin ilk ayı olan Afridun mah'ın ilk gününe rastlar. Bkz. Bakır, 206.

⁷⁴⁹ Farslar tarafından kutlanan ikinci bayramdır. Buda Fars takviminin yedinci ayı olan Mihrmah'ın on altıncı gününe rastlar Bkz. Bakır, 207.

⁷⁵⁰ Taberî, IV, 313-314.

⁷⁵¹ İbnu'l Esîr, III, 64.

⁷⁵² Bakır, 207.

⁷⁵³ Bakır, 207

⁷⁵⁴ Bakır, 208.

⁷⁵⁵ Ebû Ubeyd, 284.

Abbâsîlerin sonuna kadar devlet veya devlet başkanları için aynı isim altında müstakil bir gelir olarak kalmaya devam etmiştir.⁷⁵⁶

Şüphesiz ki bu sıralarda müslüman çiftçilerden alınan öşür ile ticaret mallarından alınan vergiler de devlet için önemli bir gelir kaynağı teşkil ediyordu. Ayrıca Kûfe ve Basra'daki gayrimüslim esnaf ve tüccardan toplanan cizye ile devlet tarafından el konulan mallar da az da olsa hazineye bazı gelirler sağlamaktaydı.⁷⁵⁷

4.2. DEVLETİN GİDERLERİ

4.2.1. Maaşlar

İslâm devletinde savaflara iştirak eden ordu mensupları ile onların eş ve çocuklarına ve devletin çeşitli kurumlarında görev yapan memurlara düzenli maaş dağıtımını ilk kez Hz. Ömer zamanında başladı.⁷⁵⁸

Hz. Ali kendinden önceki halifeler döneminde fey ve maaşların Müslümanlara dağıtımını hususunda eşitliği savunurdu.⁷⁵⁹ Ayrıca O, Hz. Ömer ve Osman'ın iktisadi uygulamalarına şahit oldu. Özellikle Hz. Osman döneminde taraflı fey ve maaş dağıtımının aksaklıklarını gördü ve insanlar arasında sorun çıkaran huzursuzlukları yaşadı. Hatta bu sıkıntıların ortaya çıktığı ve dönemin halifesini zor durumda bıraktığı bazı problemleri çözmek amacıyla müdehalede bulundu.⁷⁶⁰ İşte bütün bu tecrübe ve birikimler, ona, devletin iktisadi bünyesini teşkil eden fey mallarının insanlara eşit şekilde dağıtılmasının toplumda adaleti sağlamak açısından kaçınılmaz bir uygulama olduğu kanaatini verdi. Nitekim o, Medine'de halife olur olmaz bu görüşü uygulama safhasına geçirdi ve o sırada ana hazinede biriken 300 bin dinarı Arap-Mevali, kadın-erkek ve hür-köle ayrımı yapmadan tüm Medine'lilere dağıttı.⁷⁶¹ Onun bu çeşit icraatına karşı çıkan çoğunluğu da, Hz. Talha, Zübeyr, Ümeyye oğulları ve diğer aristokrat tabakadan meydana gelen muhaliflerine konuşması ise şöyledir: “...eşit mal dağılımındaki itirazlarınıza gelince, o öyle bir konudur ki ben onu şahsi görüşüme

⁷⁵⁶ Ebû Ubeyd, 284.

⁷⁵⁷ Ebû Ubeyd, 49.

⁷⁵⁸ Ebû Yûsuf, 46.

⁷⁵⁹ Ya'kûbî, II, 184.

⁷⁶⁰ Taberî, IV, 431.

⁷⁶¹ Bakır, 209.

dayanarak uygulamaya koymadım. Aksine hepimiz onun Hz. Peygamber tarafından getirildiğini ve uygulandığını gördük. Allah'ın dağıtımını ön gördüğü ve hakkında hükmünü bildirdiği bu hususta görüşlerinize ihtiyaç duymadım. Vallahi ne sizin nede başkasının bu konuda özrünü kabul ederim. Allah kalplerimizi ve kalplerinizi doğruya yöneltsin ve bize ve size sabır ihsan eylesin."⁷⁶²

Hz. Ali döneminde meydana gelen siyasi buhranların en büyük sebeplerinden birini teşkil eden ve Kureys'in ileri gelen bir çok ünlü adamlarını kendisinden uzaklaştıran veya karşısına diken bu uygulamayı hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir.⁷⁶³

Hz. Ali zamanında ordu mensuplarına dağıtılan maaşların miktarı hakkında bir rivayet dışında herhangi bir malumata sahip değiliz. Amr b. Hureys'den gelen bir haberde mezkur şahsın Hz. Ali'den maaş dağıtımını esnasında ödemek kaydıyla 4 bin dirheme altın kaplama bir zırh satın aldığı anlatılmaktadır.⁷⁶⁴ Bu da bizi o dönemde halifede dahil ordu teşkilatında görev yapan kumadan ve askerlerin 4 bin dirhemden az maaş almadıkları kanaatine ulaştırır.⁷⁶⁵ Aynı zamanda bu rivayet Hz. Ali zamanında maaşların düzenli bir şekilde ödendiğini göstermektedir. Nitekim, haberin sonunda da maaşların belli bir tarihte ödendiği belirtilmektedir. Fakat, bunun yılın hangi ayında dağıtıldığı zikredilmemiştir.⁷⁶⁶

Bu dönemde askerlere dağıtılan 4 bin dirhem değerindeki maaşı Hz. Ömer döneminde aynı kesime verilen maaşların ortalaması sayılan 500 veya 600 dirhem maaşla mukayese ettiğimizde⁷⁶⁷ Hz. Ali zamanında her kişiye ödenen miktarın, ikinci halife döneminden ödenenden yedi veya sekiz kat daha yüksek olduğu görülür.

Bir habere göre Hz. Ali, halife olduktan sonra ordu teşkilatında yer alan her askerin maaşını 100 dirhem artırdığı belirtilmektedir.⁷⁶⁸ Hz. Ali'nin bu ilave maaşı halife seçilmesi sebebiyle sadece bir defaya mahsus uyguladığı ileri sürülmektedir.⁷⁶⁹ Hz. Ali zamanında esas maaş dışında askere zaman zaman bazı ek yardımlar

⁷⁶² Bakır, 211.

⁷⁶³ Bakır, 211.

⁷⁶⁴ Bakır, 212.

⁷⁶⁵ Bakır, 212.

⁷⁶⁶ Bakır, 212.

⁷⁶⁷ Bakır, 213.

⁷⁶⁸ Bakır, 214.

⁷⁶⁹ Bakır, 214.

yapılıyordu. Örneğin: Cemel Vak'ası'ndan sonra Basra hazinesinde biriken 6 milyon dirhem 12 bin kişiden oluşan ordu mensuplarına dağıtıldı ve bu paradan her askerin payına düşen miktar ise 500 dirhemdi.⁷⁷⁰

Askere maaş ve erzak dışında bir de yardım manasına gelen maune adı altında silahların onarımı ile atlara yem alınması için bir miktar para yardımı yapılırdı.⁷⁷¹ Örneğin, Hz Ali el-Kutkutâne üzerine yürümekte olan Şam ordusu komutanı ed-Dahhâk b. Kays'a karşı gönderdiği, Hucr b. Adî el-Kindî ve idaresindeki 4.000 kişiye her birine 50 dirhem olmak üzere toplamda 200 bin dirhem maune dağıtmıştır.⁷⁷²

Bu dönemde haraç çiftçileri tarafından halifeye verilen Nevruz ve Mihrecân hediyeleri de askerlere dağıtılan ek yardımlar arasında önemli bir yer tutmaktadır.⁷⁷³

Hz. Ali zamanında maaşlar hicrî yılın ilk ayı olan muharremde ödenirdi. Bu dönemde ordu mensuplarına dağıtılan maaşlar, herhangi bir geçikme olmadan tam zamanında ödenirdi.⁷⁷⁴

Hz. Ali'nin Abdullah b. Zama'a adında bir şahsa hitaben söylediği sözlerden bu dönemde savaşa katılan askerler, onların eş ve çocukları, devlet memurları ve memleketin tüm vilayet ve şehirlerinde bulunan yoksul tabaka dışındaki kimselere maaş dağıtımını yapılmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁷⁵

Hz. Ali'nin savaşa katılan askerlerin eşlerine değişik miktarlarda maaş dağıttığı görülmektedir. Kendinden önceki dönemlerde 200 dirhem olan kadınların maaşlarına dokunmadı.⁷⁷⁶ Kendi döneminde maaş almaya başlayan kadınlara da 100 dirhem vermeyi uygun gördü. Bu konuda Ümmü'l Hakem adında bir kadın Hz. Ali'in kendisine 100 dirhem maaş bağladığını belirtmektedir.⁷⁷⁷

Bu dönemde çocuklara Hz. Ömer döneminde olduğu gibi yılda 100 dirhem maaş verilirdi.⁷⁷⁸ Hz. Ali bu maaşı verirken meşrû ve gayrimeşrû çocuk ayrımı yapmıyordu. Ebeveynsiz büyüyen veya yollara bırakılan kimsesiz çocuklara da ayda

⁷⁷⁰ Taberî, IV, 541.

⁷⁷¹ Taberî, V, 135.

⁷⁷² İbnu'l Esîr, III, 189.

⁷⁷³ Ebû Ubeyd, 284.

⁷⁷⁴ Bakır, 215.

⁷⁷⁵ Bakır, 215.

⁷⁷⁶ Ebû Yûsuf, 48.

⁷⁷⁷ Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 445.

⁷⁷⁸ Ebû Ubeyd, 250-253.

100 dirhem maaş tahsis ediyordu.⁷⁷⁹

Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde kölelere maaş verdikleri rivayet edilmektedir. Fakat Hız. Ali tarafından kölelere verilen bu maaş miktarının ne kadar olduğunu tesbit etmek imkansızdır.⁷⁸⁰

Bu dönemde de toplumun en alt tabakasını oluşturan kimsesiz, yaşlı, ve özürllülere hazineден bir miktar para yardımını yapılıyordu.⁷⁸¹ Hız. Ali tarafından Mekke valisine gönderilen bir mektupta: “*Hazineде toplanan malları iyice kontrol et. Sonrada onları bulunduğın şehirdeki muhtaç ve sayıca fertleri fazla olan yoksul ailelere dağıt.*” şeklinde yazdığı görülmektedir. Fakat kaynaklarda bu kişilere yapılan yardım miktarı hususunda herhangi bir malumat bulunmamaktadır.⁷⁸²

Hız. Ali'nin devlet memurlarına kendinden önceki halifelerden daha fazla maaş verdiği, hatta bazı devlet memurlarının maaşlarını ordu mensuplarına tahsis edilenlerden daha yüksek tuttuğunu görmekteyiz. Hız. Ömer, Kûfe kadısı Şureyh'e ayda 100 dirhem⁷⁸³ maaş verirken Hız. Ali, onun maaşını ayda 500 dirheme çıkarmıştır.⁷⁸⁴

Şüphesiz ki bu dönemde devletin çeşitli şehir ve vilayetlerinde görev yapan valilere de tatmin edici boyutta maaş veriliyordu. Ayrıca polis teşkilatı mensupları, haraç amilleri, hazine memurları, imamlar ve halife ile valiler için katiplik yapan memurlar da yerine getirmiş oldukları görevler karşılığında belli miktara maaş almaktaydılar. Halife yazdığı bir mektupta devlet memurlarının tayini ve maaşları hakkında şu hususlara yer vermektedir: “*...memurlarına dikkat et onları imtihan dan geçirerek görevlendir. Onları çevrende bulunanlarla istişare yapmadan sadece kendilerine yardım olsun diye tayin etme. Zira bu iki husus zülüm ve hiyanetin tüm şubelerini ihtiva eder. Sen iyisi bu iş için namushu, tecrübeli, İslâmda öncelik vasfına sahip dürüst ailelere mensup kişileri araştır ve seç. Sonra onlara bol miktarda maaş tahsis et. Zira bu onların nefislerini islah etmeleri için bir kuvvet, elleri altında bulunan şeylere dokunmamaları için bir zenginlik ve emrine karşı çıktıkları, yahut emanetine*

⁷⁷⁹ Ebû Ubeyd, 250.

⁷⁸⁰ Bakır, 216.

⁷⁸¹ Bakır, 217.

⁷⁸² Bakır, 218.

⁷⁸³ Bakır, 217.

⁷⁸⁴ İbn Sa'd, VI, 95.

*hiyanet etmeleri halinde senin için aleyhlerinde kullanacak bir delil olur.*⁷⁸⁵

Hız. Ali döneminde maaşlar devlet tarafından görevlendirilen arifler vasıtasıyla halka dağıtılırdı.⁷⁸⁶ Ancak ordu mensuplarına ait maaş ve fey gelirleri bazen Esba emirlerine teslim edilir, onlar da askerlere dağıtırdı.⁷⁸⁷ Fakat bu sırada görevli bulunan ariflerin sayıları ile devletin halka dağıtılmak maksadıyla onlara verdiği paraların miktarı hakkında en ufak bir bilgiye sahip değiliz.

Hız. Ali'nin maaşları dağıtırken Arap-Mevali ve komutan-asker gibi ırk ve kademe farklılıklarına bakmaksızın aynı oranda maaş tahsis ettiği anlaşılmaktadır. Maaşlar konusundaki bir diğer husus ise önemli kademelerdeki devlet memurlarına yüksek maaş vermesidir. Halife, bu uygulama ile devlet memurunu dürüstlüğe, rüşvet almamaya, zimmetindeki mallara dokunmamaya kısacası onu her türlü para zaafından korumaya çalışmaktadır.⁷⁸⁸

Ayrıca Hız. Ali, Müslümanların ihtiyaçlarına maksimum derecede bir sınır koyarak bunu yıllık 4 bin dirhem olarak belirlemiş, bu miktarı aşan mal, fazla olarak kabul edilmiş ve bu malın bireyin elinde bulundurulması yasaklanarak Beytülmâl'e verilmesi hükmü kanun haline getirilmiştir.⁷⁸⁹

4.2.2. Diğer Giderler

Hız. Ömer, ordu mensupları ile onların eş ve çocuklarına dağıtılan düzenli maaş dışında, köleler dâhil her kişiye yiyecek maddesi olarak ayda iki cerip buğday, iki kıst sirke ve iki kıst zeytin yağı veriyodu.⁷⁹⁰ Bu uygulama Hız. Ali zamanında da devam etti.⁷⁹¹

Büyük savaşlarda ordunun iâşesi, sevkiyat giderleri, silah ve techizatına harcanan masraflar, devlet hazinesinin giderleri arasında önemli bir yer tutmaktaydı.⁷⁹² Fakat bu çeşit harcamalar hakkında rakam olarak herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

⁷⁸⁵ Bakır, 218.

⁷⁸⁶ Ebû Ubeyd, 49.

⁷⁸⁷ Bakır, 218.

⁷⁸⁸ İbn Sa'd, VI, 95.

⁷⁸⁹ Temmavi, 367.

⁷⁹⁰ Ebû Yûsuf, 51.

⁷⁹¹ Bakır, 219.

⁷⁹² Taberî, IV, 475.

Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de başkent ve diğer vilayetlerde bulunan valilik binaları, camiler, erzak evleri, hapishaneler gibi bazı devlet kurumlarını yapmak ve onarımı ile ilgilenmek devletin sorumluluğu altındaydı.⁷⁹³ Ayrıca buralarda bulunan nehir ve kanalların temizlenmesi ve halkın istifadesine sunulması da yine devletin görevleri arasında yer alırdı ve bu yönde yapılan harcamalar devlet hazinesinden karşılanırdı.⁷⁹⁴

Hapishanelerde bulunan mahkumların kışlık ve yazlık elbiseleri ile onlara ait yiyecek ve içecek masrafları da devlet tarafından karşılanırdı. Bu uygulama ilk defa Hz. Ali zamanında başlatılmıştır.⁷⁹⁵

Katili belli olmayan maktüllerin diyet paraları da devlet hazinesinden ödenirdi. Bu konuda Hz. Ali zamanında meydana gelen birçok olaya rastlamak mümkündür.⁷⁹⁶ Örneğin, Sıffin Savaşı öncesinde Hz. Ali'nin Şamlılara karşı politikasını reddederek karşı çıkan bir şahıs, bir grup insanın saldırısına uğramış ve öldürülmüştür. Katili belli olmadığından Hz. Ali bu şahsın diyetini hazineden ödemiştir.⁷⁹⁷

4.3. DİVAN TEŞKİLATI

4.3.1. Divan

Hz. Ali hilafete geldiğinde daha çok iç karışıklıklarla meşgul olduğundan mevcut sistemi aynen devam ettirmiştir.⁷⁹⁸ Hz. Osman'ın döneminde sakin dönemler yaşanmış olması, daha sonra kargaşa içine girilmesine rağmen devlet idare sistemindeki divan teşkilatıyla alakalı bir gelişmenin kaydedilmemesine oranla Hz. Ali döneminde de herhangi bir ilerlemenin olmayışı da makul görülmektedir. Zira bilindiği gibi onun dönemi sürekli bir kargaşa dönemi olmuştur. Hilafete gelişinde dahi hep itirazlar olmuş, biat etmeyenler olmuştur. Yaşanan Cemel, Sıffin savaşları dahi bunun en güzel açıklayıcısıdır. Diğer taraftan Hariciler ve diğer grupların tutumları da ortadadır. Hz.

⁷⁹³ İbnu'lEsîr, II, 8.

⁷⁹⁴ Ya'kûbî, II, 179.

⁷⁹⁵ EbûYûsuf, 162.

⁷⁹⁶ Bakır, 220.

⁷⁹⁷ Maverdî, I, 274.

⁷⁹⁸ Şimşir, 278.

Ali, daha çok bu tür siyasi mücadelelerle hilafet süresini geçirmek zorunda kalmıştır.⁷⁹⁹

4.4. TİCARET, PARA ve FİYATLAR

4.4.1. Ticaret

Bu dönemde Kûfe’de çeşitli mal ve eşyaların satıldığı bir ana çarşının faaliyet içinde olduğu bilinmektedir.⁸⁰⁰ Ayrıca bu ticaret merkezinin her birinde belli bir mal veya ürün alım satımının gerçekleştiği bazı küçük çarşılarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Zira bir kaynakta gömlek, entari, çeşitli kumaş ve giysilerin satıldığı “Suku’l-Kerabis” adında bir çarşıdan söz edilmektedir.⁸⁰¹

Ana çarşıda her türlü mal ve ürün satışı ile uğraşan tacirler olduğu gibi atölye ve dükkanlarda çalışan terzi, kasap vb birçok alanda faaliyet gösteren esnaf ve sanatkarlarda bulunuyordu.⁸⁰² Adı geçen düzenli çarşılar dışında Kûfe’nin belli bir bölgesinde deve, inek, koyun gibi çeşitli hayvan alım-satımının gerçekleştiği bir pazarın bulunduğunu gösteren bilgilere sahibiz.⁸⁰³

Hız. Ali zamanında Kûfe ve Basra çarşılarında ticaret yapan esnaf ve tüccarların çoğunu Fars kökenli insanlar oluşturuyordu.⁸⁰⁴ Bunun yanında Arap asıllı tacirler ile efendileri adına ticaret yapan köleler de bulunuyordu.⁸⁰⁵

Bu dönemde ticaret ihtikâr,⁸⁰⁶ aşırı kâr, alım-satımda hile ve bazı yasaklar (içki satışı vb) dışında hertürlü sınırlamadan muafı.⁸⁰⁷ Devlet, memleketin çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren büyük tâcirler ile muhtelif şehirlerde yer alan çarşı ve pazarlarda alım satım işleri ile uğraşan esnaf ve sanatkarlara büyük kolaylıklar sağlıyordu.⁸⁰⁸ Tüm tacirlerden yılda bir defaya mahsus olmak üzere cüzi bir vergi

⁷⁹⁹ Şimşir, 278.

⁸⁰⁰ İbnü’l Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe fî Ma’rifeti Sahâbe*, V, 24.

⁸⁰¹ İbnü’l Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe fî Ma’rifeti Sahâbe*, IV, 24.

⁸⁰² İbn Sa’d, III, 196.

⁸⁰³ Kettânî, I, 289-290.

⁸⁰⁴ Bakır, 232.

⁸⁰⁵ İbn Sa’d, III, 18.

⁸⁰⁶ Şiddetli ihtiyaç olduğu bir zamanda gıda maddesini satın alıp kıymeti daha fazla artsın diye onu hapstektir.

⁸⁰⁷ Ebû Ubeyde, 105.

⁸⁰⁸ Bakır, 233.

alıyordu.⁸⁰⁹ Daha önceki dönemlerde gayrimüslim tacirlerden nakit olarak alınan cizye (baş vergisi) Hz. Ali döneminde daha değişik bir uygulamaya takip ederek tacirin maddi durumuna göre ya nakdî ya da aynî yani satışa sunduğu maldan vergi nisbetinde mal almak suretiyle toplanmaya başlanmıştır.⁸¹⁰ Bu örnek uygulama ise esnaf ve tüccarın zor durumda kalmadan vergisini ödemesini ve aynı zamanda sıkıntı çekmeden rahat ticaret yapmasını sağlıyordu.

4.4.2. Para ve Fiyatlar

Hz. Ali de Hz. Osman gibi sikkelerin üzerine basıldığı tarih ve şehir ilaveli sikkeler bastırmıştır. Bastırdığı sikkenin üzzerine Hz. Ali, ayrıca kûfî hatla “Bismillah”, “Bismillahi Rabbi”, ve “Rabbi Allah”, cümlelerini darp ettirmiştir.⁸¹¹ Hz. Ali'nin bastırdığı dirhem 4 gr ağırlığındaydı.⁸¹² Kendinden önceki dönemlerde olduğu gibi Hz. Ali de kendi döneminde gümüş paralar bastırmıştır.⁸¹³ Para basımı devlet kontrolündeki şahıslarca gerçekleştiriliyordu. Para basımı Irak ve Suriye’de yapılıyordu.⁸¹⁴

Hz. Ali döneminde toplumun refah seviyesini sağlıklı bir şekilde tesbit etmek için o devirde insanların kullandıkları temel ihtiyaç ve eşyaları kapsayan bazı malların o günkü fiyatları hakkında bilgi vmemiz yerinde olacaktır.

Çarşı ve pazarlarda İslâm'ın alım, satım ve kullanımını yasakladığı bazı yiyecekler ve içecekler dışında her türlü mal, eşya ve ürün ticareti yapılmaktaydı.⁸¹⁵ Bu dönemde de alışveriş merkezlerinde satılan malların fiyatlarına devlet müdahalesi söz konusu değildi.⁸¹⁶ Fakat buna karşılık devlet fahiş kazanç peşinde olan ve ihtikâr diye tanımlanan stokçuluk olayına sebebiyet veren bazı tâcirleri ağır bir şekilde cezalandırmayı da ihmal etmiyordu.⁸¹⁷

Devletin halka düzenli bir şekilde önemli bir gıda maddesi olan buğday ve zeytinyağı vermesi bazen de hayvani yağ, bal ve diğer ihtiyaç mallarını dağıtması ister

⁸⁰⁹ Ticaret mallarından alınan öşür miktârı için bkz. Ebû Yûsuf, 143; Ebû Ubeyde, 530.

⁸¹⁰ Ebû Yûsuf, 132.

⁸¹¹ Makrîzî, *Eski ve İslâmi Paralar*, 32-33.

⁸¹² Bal, 185.

⁸¹³ Bal, 189.

⁸¹⁴ Hasan-uz Zaman, 107.

⁸¹⁵ İbn Mâce, II, 732.

⁸¹⁶ Tirmizi, III, 606.

⁸¹⁷ Ebû Dâvud, III, 370.

istememez bu ürünlerin pazardaki fiyatlarının artmamasına ve aynı düzeyde kalmasına dolayısıyla da bunlara olan talebin yükselmemesine sebep oluyordu.⁸¹⁸

Bu devirde Hz. Ali'nin ölümüne kadar birçok siyasi, askeri problem ve çalkantıya maruz kalınmasına rağmen Mekke'de meydana gelen geçici bir fiyat artışı dışında kayda değer önemli bir hayat pahalılığıyla karşılaşılmamıştır.⁸¹⁹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı gıda maddeleri arasında önemli bir yer tutan buğday devlet tarafından dağıtılmaktaydı. Miktar olarak her kişiye iki müd buğday veriliyordu. Bir müd 4 kafız veya 32 litre veyahut 312 kg ağırlığında olduğuna göre bu dönemde her şahsa ayda 624 kg buğday dağıtılmaktaydı.⁸²⁰ Çarşıda bir kafız (78 kg) buğday fitatı 3 dirhem, bir kafız arpa fiyatı ise bir dirhemdi.⁸²¹

Bazı gıda maddelerinin fiyatları şu şekildeydi: 1 irdeb (156 kg) hurma 1 dirhem,⁸²² 1 irdeb soğan 1 dirhem⁸²³, 1 kıst (3,250 gr) zeytin yağı 9 dirhem⁸²⁴, bir adet tavuk yarım dirhem⁸²⁵, bir adet tavşan ¼ dirhem⁸²⁶ ve 60 rabta (demet) sebze 1 dirhem⁸²⁷.

Bazı hayvan fiyatlarını Hz. Ömer'in tespit ettiği diyet (kan parası) miktarından anlamak mümkündür. Bu dönemde kan parası şunlardan biriyle ödenirdi: 1000 dinar, 10 bin dirhem, 100 deve, 200 inek, 2000 koyun ve 200 hulle.⁸²⁸

Yukarıdaki tablodan Hz. Ali döneminde bir devenin 100 dirhem, bir ineğin 50 dirhem, bir koyunun 5 dirhem, bir takım elbisenin de 50 dirheme satıldığı anlaşılmaktadır.⁸²⁹ Bu rakamlar, sabit olmaktan ziyade mezkur hayvanların o dönemki çeşitli fiyatlarının birer ortalamasını gösterir. Örneğin, Cemel Vak'ası'ndan önce Hz. Âişe için satın alınan devenin fiyatı 800 dirhemdi.⁸³⁰ Aynı vak'adan sonra yine Hz. Âişe

⁸¹⁸ Bakır, 221.

⁸¹⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I, 81.

⁸²⁰ Bakır, 222.

⁸²¹ Bakır, 222.

⁸²² Bakır, 222.

⁸²³ Bakır, 222.

⁸²⁴ Bakır, 222.

⁸²⁵ Bakır, 222.

⁸²⁶ Bakır, 222.

⁸²⁷ Bakır, 222.

⁸²⁸ Ebû Yûsuf, 167.

⁸²⁹ Ebû Ubeyd, 469.

⁸³⁰ Taberî, IV, 452.

için satın alınan devenin fiyatı 700 dirhem olarak belirtilmiştir.⁸³¹ Hızlı yürümesiyle bilinen Mehriyye adındaki dişi devenin fiyatı 400 ile 600 dirhem arasında değişmekteydi.⁸³² Bu tespitlerden Hz. Ali zamanında deve fiyatlarının 100 dirhem ile 800 dirhem arasında olduğu görülmektedir. Şüphesiz ki 800 dirhemden fazlaya satılan develer de vardı. Hatta bir devenin 2 bin dirheme satıldığı da rivayet edilmektedir.⁸³³

Aynı kural koyun ve inek fiyatları için de söz konusudur. Daha önce 1 koyunun 5 dirheme satıldığını belirtmiştik. Fakat bu rakam, sabit olmamakla beraber o zamanda geçerli olan genel koyun fiyatlarının ortalamasını ifade ederdi. Zira kaynaklarda bir koyunun 1 dirheme,⁸³⁴ değerinde 10 dirheme satıldığını gösteren bazı bilgiler yer almaktadır.⁸³⁵

Köle fiyatları Hz. Peygamber ve Hz. Ömer döneminde ortalama 400 dirhem olarak belirlenmişse de⁸³⁶ Hz. Ali zamanında bu rakamın biraz üzerinde olduğu görülmektedir. Bu devirde normal bir köle 600,⁸³⁷ 700,⁸³⁸ 800,⁸³⁹ hatta 1000 dirheme⁸⁴⁰ satılabiliyordu.⁸⁴¹

Köle fiyatları satışa sunulan kölenin eğitimine, ırkına, cinsiyetine, yaşına, yeteneklerine göre büyük farklılıklar gösterirdi. Bir habere göre bu dönemde Mekke'de Şaden, Havra ve Fütün adında Hicaz doğumlu üç cariye 3 bin dinara (30.000 dirhem) satılmıştır.⁸⁴²

Ordu mensupları savaşlarda kullandıkları çeşitli silahları genellikle devlet tarafından kendilerine ödenen maaşlarla satın alırlardı.⁸⁴³ Hz. Ali döneminde silah fiyatları diğer mallara nisbeten daha yüksekti. Zira bu silahların birçoğu uzak ülkelerden temin ediliyordu.⁸⁴⁴ Örneğin, Hz. Ali'yi öldürmede kullanılan kılıç 1000 dirheme satın

⁸³¹ Taberî, IV, 452.

⁸³² Taberî, IV, 457.

⁸³³ Mesûdî, II, 366.

⁸³⁴ Taberî, V, 457.

⁸³⁵ Bakır, 223.

⁸³⁶ Ebû Ubeyd, 147.

⁸³⁷ İbnu'l Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Marîfeti Sahâbe*, V, 24.

⁸³⁸ İbn Kuteybe, I, 162; Taberî, V, 157.

⁸³⁹ Taberî, V, 157; İbnu'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 201.

⁸⁴⁰ İbn Kesîr, VII, 309.

⁸⁴¹ Taberî, V, 157.

⁸⁴² Bakır, 224.

⁸⁴³ Bakır, 224.

⁸⁴⁴ Bakır, 224.

alınmıştı.⁸⁴⁵

Altın kaplama bir zırhın fiyatı 4 bin dirhemdi.⁸⁴⁶ Normal bir zırhın da yine 4 bin dirheme satıldığı rivayet edilmektedir.⁸⁴⁷

Ev fiyatları, satışa sunulan evin genişliğine, yapısına ve diğer bazı özelliklerine göre ayarlanırdı. Örneğin, bu dönemde meşhur Kûfe kadısı Şureyh normal bir evi 80 dinara (800 dirheme) satın almıştır.⁸⁴⁸ Oysa, Basra'da Talha b. Ubeydullah'ı defnetmek için yakınları tarafından satın alınan bir eve 10 bin dirhem gibi büyük bir meblağ ödenmiştir.⁸⁴⁹

Bu dönemde kumaş ve hazır elbise fiyatlarında bazı farklılıklar göze çarpar. Tek parçadan oluşan normal bir elbise 9 dirheme, kaliteli bir elbise ise 20-30 dirhem arasında satılırdı.⁸⁵⁰ Pamuklu kumaştan yapılmış bir gömlek fiyatı 3-4 dirhem⁸⁵¹, îzar denilen bir entari fiyatıda 3-5 dirhem arasında değişirdi.⁸⁵² Buna rağmen bir gömlek, bir etek, bir sarığı 15 dirheme satın alınan bir parça kumaşla daha ucuza mal etmekte mümkündü.⁸⁵³

Zenginlerin giymiş olduğu ipek elbiseler ise daha yüksek fiyatlara satın alınıyordu. Örneğin, bir burde veya hulle denilen kaliteli takım elbise 400 veya 500 dirheme, Yemen burdesi 100 dirheme⁸⁵⁴, bir tilisan 100 dirhem⁸⁵⁵ ve bir mutraf 200 dirheme satılıyordu.⁸⁵⁶

Hız. Ali döneminde yaşayan insanların geçim seviyelerini ele alırken daha ziyade devletin başkenti Kûfe'yi örnek almak zorundayız. Zira konuya böyle bir yaklaşımın hem o dönemde devlet tarafından halka dağıtılan belli miktardaki maaşlar açısından hem de o sıralarda çarşı ve pazarlarda satılan mal ve eşya fiyatları yönünden daha

⁸⁴⁵ İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, II, 453.

⁸⁴⁶ Bakır, 225.

⁸⁴⁷ Bakır, 225.

⁸⁴⁸ Bakır, 225.

⁸⁴⁹ Bakır, 225.

⁸⁵⁰ İbn Sa'd, VII, 82.

⁸⁵¹ Bakır, 225.

⁸⁵² İbn Sa'd, VII, 82.

⁸⁵³ İbn Sa'd, VII, 82.

⁸⁵⁴ Bakır, 226.

⁸⁵⁵ İbn Sa'd, IV, 221.

⁸⁵⁶ İbn Sa'd, III, 40.

isabetli olacağı kanatindeyiz.⁸⁵⁷

Bu dönemde Kûfe'de ikamet eden bir erkek, bir kadın ve üç çocuktan meydana gelen bir aileyi örnek kabul edersek aile reisi durumundaki şahsın devletten yılda 4 bin dirhem, eşinin 100 dirhem, üç çocuğunun da kişi başı yüzer dirhemden toplamda 300 dirhem maaş aldıklarını görürüz.⁸⁵⁸ Bu hesaba göre tüm ailenin yıllık gelir toplamı 4400 dirhemdir. Buna ek olarak devlet bu ailede yer alan erkek ve eşine ayda toplam 16 kafız (1248 kg) ekmeklik buğday ve 4 kıst (13 kg) zeytinyağı vermektedir.⁸⁵⁹ Bu ise ayda 84, yılda 1008 dirhem ek gelir demektir.

Yukarıda söz konusu aile fertlerinin yıllık gelirini 4400 dirhem olarak belirtmiştik. Bu ise ayda yaklaşık 366 dirheme denk gelir. Bu ailenin o dönem alım gücünü tesbit etmeye çalışırsak bir ay zarfında 366 dirhem gelikle aynı dönemde piyasada satılan şu malları ve ürünleri rahatça satın alabildiklerini görürüz: 100 dirheme 1 deve, 100 dirheme 2 inek, 10 dirheme 2 koyun, 10 dirheme 20 tavuk, 1 dirheme 156 kg hurma, 1 dirheme 156 kg soğan, 27 dirheme 9,750 gr zeytin yağ, 1 dirheme 60 rabta (demet) sebze, 30 dirheme 780 kg buğday, 10 dirheme 780 kg arpa, 18 dirheme 6 erkek gömleği, 8 dirheme 2 entari ve 50 dirheme 2 takım kaliteli erkek ebisesi.⁸⁶⁰ Ayrıca devlet bu aileye ayda 1,248 kg buğday, bir aylık ihtiyacı olan 13 kg zeytin yağ ve bazı gıda maddeleri vermektedir.⁸⁶¹ Daha önemlisi bu ailenin ev kirası diye bir harcaması yoktu. Zira devlet, Hz. Ömer döneminden itibaren burada iskan edilen her aileye toprak dağıtmış ve ev yapmak içinde maddi yardımda bulunmuştur.⁸⁶²

Yukarıda verilen tablodan Hz. Ali döneminde Kûfe'de toplumun çoğunluğunu teşkil eden orta tabakanın ödenen belli ve eşit miktardaki yıllık maaş ve çeşitli ek yardımlarla büyük refah içinde ve hiçbir maddi sıkıntı çekmeden hayatlarını idame ettikleri anlaşılmaktadır.⁸⁶³

Aynı bilgilerden bir kişinin en az iki aylık maaşla bir köle⁸⁶⁴, iki ya da üç aylık

⁸⁵⁷ Bu konudaki kaynaklarda ki bilgilerde aynı çizelgededir.

⁸⁵⁸ Ebû Ubeyd, 250-253.

⁸⁵⁹ Ebû Yûsuf, 48; Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 445.

⁸⁶⁰ Ebû Yûsuf, 167-312; İbn Sa'd, VII, 82.

⁸⁶¹ Bakır, 227.

⁸⁶² Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, 275-276.

⁸⁶³ Orta tabaka sınıftan kastımız daha zilyâde ordu teşkilatını oluşturan Kûfe'deki Arap kabilelerdir.

⁸⁶⁴ İbn Kuteybe, I, 162; Taberî, V, 157.

maaşla da bir ev satın alabileceğini öğrenmekteyiz.⁸⁶⁵ Fakat aynı alım gücünü silah fiyatları için söylemek oldukça güçtür. Zira, ancak üç aylık maaşla bir kılıç⁸⁶⁶ veya bir at⁸⁶⁷, bir yıllık maaşla da bir zırh satın almak mümkündür.⁸⁶⁸ Bu durum üstün vasıflara sahip cariyeler ile ipek ve keten kumaşlardan yapılmış lüks elbiseler içinde geçerlidir.⁸⁶⁹ Bu dönemde Hulle denilen lüks ve kaliteli birtakım elbise, bir aylık maaşla satın alınamazken⁸⁷⁰, bazı cariye fiyatlarına da iki yıllık maaş bile yetmezdi.⁸⁷¹ Bu dönemde pahalı silahlar para ödenmeden de seleblerle yani savaşta öldürülen askerlerin silah ve teçizatına el koymak süretiyle de temin edilmekteydi.⁸⁷² Aynı şey cariye ve köleler içinde söz konusuydu.⁸⁷³

Şüphesiz ki vali, kadı, polis teşkilatı başkanı, hazine sorumlusu ve diğer yüksek devlet memurları daha fazla maaş ve daha geniş maddi imkanlara sahiplerdi.⁸⁷⁴ Fakat durumu ve mevkileri ne olursa olsun orta tabaka ile aralarında büyük bir maddi uçurum meydana gelmiyordu. Çünkü başta Hz. Ali olmak üzere devlet, bu memurların adaletsizce servet biriktirmelerine izin vermiyordu.⁸⁷⁵ Hatta bu yönde bir kusuru ve suçu olanlar varsa halife tarafından ağır bir şekilde cezalandırılıyorlardı.⁸⁷⁶

Hz. Ali zamanında devlet bir taraftan yoksul veya başka bir deyişle alt tabakanın maddi durumunu, onlara hazineden tahsis edilen paralar, savâfi gelirlere ayrılan çeşitli ürünler ve zenginlerden toplanan zekât malları ile iyileştirme yoluna giderken⁸⁷⁷ diğer taraftan orta tabakayı teşkil eden ordu mensuplarına dolgun bir maaş ve çeşitli yardımlar yaparak zenginlerle bu kesim arasındaki farkı kapatmaya çalışıyordu. Aynı zamanda yüksek devlet memurları dâhil tüm zengin tabakayı da sıkı kontrol altında tutuyordu.⁸⁷⁸

⁸⁶⁵ Bakır, 227.

⁸⁶⁶ İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, II, 453.

⁸⁶⁷ Bakır, 227. Ancak 400 dirheme yani bir aylık maaştan 34 dirhem fazlasına normal bir at almak mümkündür. Bkz. Bakır, 227.

⁸⁶⁸ Bakır, 227. Bu dönemde zırh fiyatları 4000 dirhemdi. Bkz. Bakır, 227.

⁸⁶⁹ Bakır, 227.

⁸⁷⁰ Bu devirde bir hulle 400 ve 500 dirheme satılmaktaydı. Bkz. İbn Sa'd, III, 92.

⁸⁷¹ İki yıllık maaş miktarı 8 bin dirhemdi. Oysa bu dönemde üç cariye İbn Abbas tarafından 30 bin dirheme satın alınmıştır. Bkz. Bakır, 228.

⁸⁷² İbn Sa'd, V, 12.

⁸⁷³ Belâzuri, *Futûhu'l Buldân*, 421.

⁸⁷⁴ Örneğin bu dönemde Kûfe Kadısı ayda 500 dirhem maaş almaktaydı. Bkz. İbn Sa'd, VI, 95.

⁸⁷⁵ Ya'kûbî, II, 176-180.

⁸⁷⁶ Ya'kûbî, II, 179-180; İbnu'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, 147.

⁸⁷⁷ Bakır, 229.

⁸⁷⁸ Bakır, 229.

Hız. Ali hilafeti boyunca toplumda sosyal adaleti gerçekleştirmeye çalıştı. Bunu anlamak için çeşitli vesilelerle yapmış olduğu konuşmalara ve devlet yüksek memurlarına yazdığı mektuplara bakmak yeterli olacağı kanaatindeyiz.⁸⁷⁹

4.5. SİVİL EKONOMİ

4.5.1. Tarım, Hayvancılık, Zanaat

Diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de tarım halkın önemli geçim kaynakları arasında yer alıyordu elde edilen tarım ürünleriyle halk bir yandan geçimini sağlarken diğer yandan devlete karşı olan vergisini veriyordu.

Bu dönemde tarım yapılan bölgelerden biri Sevâd bölgesiydi. Bu bölgede halk buğday, arpa, üzüm, hurma, şeker kamışı, pamuk, sebze, hububat tarımı yapıyordu.⁸⁸⁰

Kûfe'de hurma, bostan tarımı yapılırdı.⁸⁸¹ Mısır'da buğday, hurma, hububat, arpa; Medine'de hurma, buğday, arpa, sebzelerden kabak, pırasa, soğan, sarımsak tarımı yapılırdı.⁸⁸²

Tâif'te meyvelerden üzüm, hurma, şeftali, nar yetiştirilirdi.⁸⁸³ Sebzelerden de kabak, soğan, salatalık, pırasa, sarımsak yetiştirilirdi.⁸⁸⁴ Bahreyn, Umman'da meyve, sebze, hurma yetiştirilirdi.⁸⁸⁵

Bu dönemde beslenen hayvanlar; deve, sığır, koyun, keçi, tavuk, at, eşekti.⁸⁸⁶

Dönemin icra edilen bazı meslekleri:

Demircilik: Demir ustaları aldığı maden ile kılıç, zırh, kalkan gibi savaş aletlerinin yanında orak, bıçak gibi alakın günlük işlerinde kullandığı aletler yapardı.⁸⁸⁷

Terzilik: Terziler pamuk kumaştan gömlek, entari, yelek, sarık, hulle denilen

⁸⁷⁹ Bu konuşma ve mektuplar için bkz. Ya'kûbî, II, 176-180.

⁸⁸⁰ Bakır, 197-198.

⁸⁸¹ Bakır, 67.

⁸⁸² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 29.

⁸⁸³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 63.

⁸⁸⁴ Yahyâ b. Âdem, 155.

⁸⁸⁵ Azizova, 138.

⁸⁸⁶ Bakır, 223.

⁸⁸⁷ Azizova, 92.

takım elbise yaparlardı.⁸⁸⁸

Kuyumculuk: Kuyumcular genelde yüzük, küpe, bilezik, halhal, bardak, kap, tıbbi amaçlı diş, burun yaparlar. Ayrıca kılıç ve hançer gibi silahların süslemeleriyle ilgilenirlerdi.⁸⁸⁹

Çömlekçiler: Yeme içme kaplarının yanında yiyecek ve içeceklerin saklandığı kapları yaparlardı.⁸⁹⁰

Dokumacılık: Ustalar genelde keten ve ipeği kullanırlardı. Keten Mısır'da yetiştirilirdi. Suriye dokumacılıkta bir merkezdi.⁸⁹¹ Dokumacılık ürünleri, çadır ve kumaştı⁸⁹². Kullanılan aletler ise yün, kıl iplikler, sert dokumaların yapımında kullanılan hurma ağacının liflerinden yapılan ipeklerdi.⁸⁹³

Sağlık hizmetinde icra edilen bazı meslekler: tabiplik; tabipler tedavileri ilmi uygulamalı şekilde yaparlardı.⁸⁹⁴ Kadınların icra ettiği hemşirelik ve ebelik⁸⁹⁵, ekonomilerinin temelinde hayvancılık olduğu, göçebeler hayvan tedavisi konusunda bilgili ve tecrübeli olduklarından baytarlık mesleği yaparlardı.⁸⁹⁶

Bu dönemde icara edilen bir diğer meslek kişisel bakımı içeren kuaförlüktü. Kuaförler saç, sakal, yüz, vücut bakımıyla ilgilenirlerdi.⁸⁹⁷

Başarılı bir devlet adamı örneği sunmasının yanında, yerine, zamanına uygun etkili ve dikkat çekici iktisadi uygulamalarıyla Hz. Ali dönemi iktisadi hayatını yukarıda belirttiğimiz başlıklar çerçevesinde genel hatlarıyla ele alarak özetledik.

⁸⁸⁸ Azizova, 225.

⁸⁸⁹ Azizova, 287-288.

⁸⁹⁰ Azizova, 298.

⁸⁹¹ Azizova, 177-179.

⁸⁹² Azizova, 185-186.

⁸⁹³ Azizova, 195.

⁸⁹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 602.

⁸⁹⁵ Azizova, 377-379.

⁸⁹⁶ Azizova, 399.

⁸⁹⁷ Azizova, 404.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Hız. Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle başlayıp Hız. Ali'nin hilafetiyle sonuçlanan 30 senelik bir zaman dilimi içinde devlet başkanlığı görevi üstlenen halifelerin dönemlerindeki iktisadi yapıyı genel hatlarıyla ele aldık. Hız. Peygamber'in vefatından sonra halife seçilen Hız. Ebû Bekir, hilafeti süresince yüklenmiş olduğu bu emanetin hakkını gerek siyasi alanda gerek ekonomik alanda Hız. Peygamber'in yolunu takip ederek başarıyla uygulama çabası içerisinde olmuştur. Bilinmektedir ki bir devlet sadece siyasi güçle ayakta durmaz. Bunun yanında güçlü bir ekonomiye de ihtiyacı vardır. Çünkü İslâm'ın Hız. Peygamber döneminden başlayan hızlı yayılışı, Hız. Ebû Bekir döneminde de devam etmiştir.

Bu hızlı yayılışın neticesi ise İslâm'ın geniş kitlelere başarıyla ulaşmasının yanında devlete ciddi manada ekonomik bir kazanca yol açmış, devletin ve halkın refahına katkı sunmuştur. Bu katkı, ancak elde edilen devlet gelirlerinin bilinçli, adil ve planlı şekilde değerlendirilmesi yapıldığında sağlanabilirdi. Hız. Ebû Bekir de devlet gelirlerinin sarfedilmesinde Hız. Peygamber'den kendisine şiar edindiği adalet ışığında hareket ederek hem devletin gelişimine hem de halk nezdinde itibar kazanmasına katkı sağlamıştır. Hız. Ebû Bekir'in dönemindeki iktisadi hayatı beytül mâl ve gelirleri, devletin giderleri, divan teşkilatı, ticaret, para ve fiyatlar, sivil ekonomi başlıklarıyla ele alarak özetledik.

İslâm tarihinde büyük fetihlerin gerçekleştiği, fetih hareketlerine bağlı olarak hayatın değişik alanlarında yeni problemlerin ortaya çıktığı ve devletin her alanda kurumsallaştığı dönem kuşkusuz Hız. Ömer dönemidir. Hız. Ömer'in devleti büyük oranda kurumsallaştırmasında da onun daha önceki tecrübeleri, aklını etkin bir şekilde kullanması, cesareti, din konusundaki samimiyeti, Kur'an'ı sağlıklı yorumlaması, Arap kültürünü ve bu kültürün şekillendirdiği Arap zihin dünyasını iyi kavraması, problem çözmedeki yeteneği, devlet idaresinde İslâm'ın temel siyasi ilkeleri olan şûra, adalet ve ehliyet ilkelerini tavizsiz bir şekilde uygulaması, gibi faktörler etkili olmuştur.

Hız. Ömer'in yukarıda ifade ettiğimiz vasıflar sayesinde döneminin ekonomik problemlerine çözüm getirmesine yardımcı olmuştur. Hız. Ömer döneminde sınırlar genişleyince farklı kültürler ve devlet yapılarıyla karşılaşmıştır. Hız. Ömer bu devletlerin gerek idari gerek iktisadi açıdan yapılarını örnek alarak kendi devlet

yapısında uygulamıştır. Örnek verecek olursak vergi sistemi, Hz. Ömer, fethettiği yerde vergi düzenlemesi yaparken o bölgedeki kendinden önceki yapıyı da öğrenerek öyle hareket etmiştir. Yine bu dönemde ekonomik zenginliğe bağlı olarak imar alanında hizmetler artmıştır. Özellikle tarımı geliştirmek için yapılan su kanalları, yeni ordugâh şehirleri gibi.

Hz. Ömer'in on yıl süren başarılı devlet başkanlığı dönemindeki iktisadi hayatı beytülmâl ve gelirleri, toprak, mülkiyet ve toprak sistemi, divan teşkilatı, ticaret ve para, devlet giderleri, iktisadi hayatın sosyal hayata etkisi, sivil ekonomi başlıklarıyla ele alarak özetledik.

Hz. Osman dönemine gelecek olursak iktidarının ilk 6 senesi dışında bu dönemde kendinden önceki istikrarlı ilerlemeyi görmek pek mümkün değildir. Bu duruma Hz. Osman'ın siyasi alandaki yetersizliği, aile eşrafına düşkünlüğü gibi unsurlar etki etmiştir. Özellikle gelirlerin dağılımındaki eşitsizlik bu dönemde çıkıp tüm İslâm dünyasını saracak fitne ateşinin ilk kıvılcımarının oluşmasına neden olan ana unsurlardan biridir. Hz. Ömer'in kurmuş olduğu idari ve iktisadi sistem kısmen de olsa bu dönemde takip edilmesinin yanında bazı değişiklikler de yapılmıştır. Örneğin, iktâ topraklarının tasarrufu gibi. Bu dönemde devletin giderlerinde de artış olduğu göze çarpmaktadır. Buna örnek olarak bazı devlet görevlilerinin sorumsuz harcamaları gösterilebilir.

İslam tarihi açısından üzücü hadiselerin yaşandığı Hz. Osman dönemindeki iktisadi hayatı beytülmâl ve gelirleri, devletin giderleri, divan teşkilatı, ticaret, para ve fiyatlar, toprak sistemi, sivil ekonomi başlıklarıyla özetledik.

Hz. Ali döneminde ise ana hatlarıyla şu gelişmeler göze çarpmaktadır İç çatışmalar bağlamında Cemel ve Sıffin savaşları meydana gelmiştir. Bu iç savaşlar Müslümanlar arasında fikri ve fiili ayrışmalara aynı zamanda fetihlerin durmasına neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan dini ve siyasi bir grup olan Haricilerle de mücadele edilmiştir. Bu dönemdeki tüm bu mücadeleler için de Hz. Ali, kendinden önceki sistemi takip ederek iktisadi anlamda dengeyi korumayı bilmiştir.

Daha çok iç karışıklıklarla mücadelelerle geçen beş yıllık Hz. Ali dönemindeki iktisadi hayatı yine beytülmâl ve gelirleri, devletin giderleri, divan teşkilatı, ticaret, para ve fiyatlar, sivil ekonomi başlıklarıyla ele aldık.

Dört halife devri İslâm tarihi açısından çok önemli bir dönemdir. Çünkü bu dönemde vahiy kesildiğinden dolayı sahabe yaşamın birçok alanında yeni problemlerle karşılaşmıştır. Bu problemlerin başında da iktisadi sorunlar gelmekteydi. Dört halife Kur'an ve sünneti esas alarak problemleri çözmeye ve devleti her alanda kurumsallaştırmaya çalışmışlardır. Sözü edilen zaman diliminde iktisadi yapının şeffaf ve verimli işlemesi için divan teşkilatı kurulmuş, devlet gelir ve giderleri kontrol altına alınmaya çalışılmış, ticaret, para akışı düzenli bir şekilde sağlanmış, toprağın işletilmesine önem verilmiş, tarımın geliştirilmesi için hizmetler sunulmuş, devletin ve halkın refahı için doğru harcamalar yapılmaya gayret edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, Mustafa, “Debâ”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994.
- Ahmet b. Hanbel (241/855), *Müsned*, I-XII, Daru’l Minhac, Cidde 2008.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, I-II, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2012.
- Akyüz, Vecdi, “Hârîsî Hüseyin b. Abdüssamed”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, XVI, 203.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-2*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Apaydın, H. Yunus, “Humus”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, XVIII, 365-369.
- Apaydın, Sevgi Nur, *Hulefâ-i Râşidî Döneminde Ekonomik Değişme ve Toplumsal Etkileri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2017.
- Arnold, Thomas Walker, *İslâm’ın Tebliğ Tarihi*, (Çev. Bekir Yıldırım-Canker İlhan Polat), İnkılab Yay., İstanbul 2007.
- Bakır, Abdülhalik, *İdari ve İktisadi Yönden Hz Ali Dönemi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990.
- Bal, Faruk, *Arap Yarımadasında Ticaret*, Beka Yay., İstanbul, 2015.
- Balcı, İsrafil, *Sadık Halife HzEbû Bekir*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- Bayındır, Abdülaziz, “Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, say. 2, İstanbul 2000.
- Belâzurî, Ebu’l-Abbâs Ahmet b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu’l-Buldân*, Kütübü’l Arabiyye, Kahire 1903.
- Belâzurî, Ebu’l-Abbâs Ahmet b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbu’l-Eşrâf*, I-VII, Klaus Schwarz Verlag, Beyrut 2002.
- Beşer, Faruk, *İslâmda Sosyal Güvenlik*, Nuh Yay., İstanbul 2016.

- Bilge, Mustafa L., “Bâtine”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, V, 190.
- Bostan, İdris, “Akik”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1989, II, 263.
- Bozkurt, Nebi, “Kasap”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, XXIV, 534-535.
- Bozkurt, Nebi, “Nûbe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, XXXIII, 222-223.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâmda Siyasi Akıl*, (Çev. Vecdi Akyüz), Kitapevi Yay., İstanbul 2001.
- Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I-II, (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yay., İstanbul 2012.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1982.
- Çelik, Hüseyin, “Fey ve Ganîmet Ayetleri Çerçevesinde Hz Ömer’in Sevâd Arazisi Hakkındaki Uygulamaların Değerlendirilmesi”, *S.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. 15, Konya 2010.
- Dâvudî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvudî (402/1042), *Kitâbu'l Emvâl*, Kütübi'l Arabiyye, Kahire 2000.
- Delacy, O'leary, *History of Arabia before Muhammed*, Psychology Press, London 2001.
- Demircan, Adnan, *İslâmın İlk Döneminde Arab-Mevali İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 2015.
- Demircan, Adnan, *Raşit Halifeler*, Beyan Yay., İstanbul 2015.
- Demirci, Mustafa, “İkta”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, XXII, 43-47.
- Demirci, Mustafa, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitapevi Yay., İstanbul 2003.
- Dennet, Daniel C., *el-Cizye ve'l İslâm*, (Çev. Fevzi Fehim Cadullah), Dâru'l Maarîf, Beyrut 1960.

- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmet b. Dâvud (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Matbaâtu's-Saâde, Mısır 1330.
- Doğaner, Suna, "Mısır", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2004, XXIX, 553-555.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, Erkam Yay., Bursa 2005.
- Durî, Abdülazîz, "Divan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, IX, 377-381.
- Durî, Abdulaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (Çev. Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yay., İstanbul 1991.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eşas b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr b. İmrân el-Ezdî (275/888), *Sünen*, I-VII, Daru'l Müessesetü'l-Alemiyye, Beyrut 2009.
- Ebû Ubeyde, Kâsım b. Sellâm (224/837), *Kitâbü'l Emvâl*, (Çev. Cemaleddin Sayrık), Ankara Okulları Yay., Ankara 2016.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l Harâc*, (Çev. Ali Özek), Akçağ Yay., Ankara 1982.
- Erkal, Mehmet, "Beytülmâl", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, VI, 90-94.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, VIII, 42-45.
- Erkal, Mehmet, "Ganîmet", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996, XIII, 351-354.
- Erkal, Mehmet, "İslâmın İlk Devrinde Para ve Zekât Nisabının Hesaplanması", *MÜİFD*, say. 3, İstanbul 1985.
- Erkal, Mehmet, "Öşür", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 97-100.
- Erkal, Mehmet, "Zekât", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013, XLIV, 197-207.
- Erkal, Mehmet, "Zekât", *İslâmda İnanç, İbadet, Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, M.Ü. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 2006.

- Erkal, Mehmet, *İslâmın Erken Döneminde Vergi Uygulamaları*, İsam Yay., İstanbul 2009.
- Ezrakî, Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed (250/864), *Ahbaru Mekke*, (Çev. Yunus Vehpi Yavuz, Ankara Okulu Yay., Ankara 2017.
- Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, X, 101-108.
- Fayda, Mustafa, "Fey", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995, XII, 511-513.
- Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 44-51.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Yay., İstanbul 2016.
- Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, M.Ü. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1989.
- Günaydın, Hacı Mehmet, "Himâ", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, XVIII, 52-55.
- Güner, Ahmet, "Dûmetül-Cendel", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, X, 1-2.
- Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, (Çev. Salih Tuğ), İmaj Yay., Ankara 2003.
- Hamîdullah, Muhammed, *İslâmda Devlet İdaresi*, (Çev. Hamdi Aktaş), Beyan Yay., İstanbul 2007.
- Hasan uz Zaman, *İlk İslâm Devletlerinde Ekonomik Strüktür*, (Çev. Sinan Ersoy), Akâbe Yay., İstanbul 1987.
- Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I-IV, (Çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2006.
- Hurşid Ahmed Faruk, *Hz. Umar ve Serdari Kutat*, Marîfet Yay., İstanbul 1991.
- İbn Abidin, *Reddü'l Muhtar*, I-XVIII, (Çev. Ahmet Davutoğlu), Şamil Yay., İstanbul 1982.

- İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut tz.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Kitâbu'l İber ve Dîvânu'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyam'il-Arab ve'l-Berber ve men Âsâruhum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, I-IV, Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Beyrut 2006.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1982.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmet (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye Ahbâru'l Hulefâ*, (Çev. Harun Bekiroğlu), Ankara Okulları Yay., Ankara 2017.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyârî (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Daru's-Sahabe, Beyrut 2004.
- İbn İshâk, Muhammed İshâk b. Yesâr (151/768), *Sîretu İbn İshâk*, Matbaatu Muhammed el-Hamis, Fas 1976.
- İbn Kesîr, Ebûl Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Dârul Taybe, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, Matbaatu'l Nîl, Mısır 1904.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *el-Meârif*, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (275/888), *Sünen*, I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî (520/1126), *Bidâyetü'l Müctehid*, I-III, (Çev. Ahmed Meylani), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî (230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, Mektebetü'l Hancî, Kahire 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî (262/876), *Târîhu'l Medîneti'l Münevvere*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2012.

- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm (728/1328), *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 2016.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm (728/1328), *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdi Akyüz), İnsan Yay., İstanbul 2001.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kutaybe el-Horasânî (251/865), *Kitâbu'l-Emvâl*, Süleymaniye Ktp., Fotokobi, nr. 141.
- İbn'ul Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-X, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 1987.
- İbn'ul Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdül-Ğâbe fi Marifeti-Sahâbe*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İnalçık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Mukayesesi", *İİED*, say. 1, 1959.
- İrfan, Mahmud Rana, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, (Çev. Ahmet Kor), Bir Yay., İstanbul 1985.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, XVI, 71-88.
- Kallek, Cengiz, "Müellefe-i Kulûb", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, XXXI, 475-476.
- Kallek, Cengiz, "Ticaret", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2012, XLI, 134-144.
- Kallek, Cengiz, *Asrı Saadette Devlet Piyasa İlişkisi*, İz Yay., İstanbul 1997.
- Karaman, Hayrettin, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, I-II, İz Yay., İstanbul 2010.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2013.
- Kettânî, Muhammed Abdülhey, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I-II, (Çev. Ahmet Özel), İz Yay., İstanbul 2003.
- Kudâme b. Ca'fer (337/948), *Kitâbu'l Harâc*, Vesnati'l-Kitabe, Bağdat 1981.
- Kûrdî, Muhammaed Necmüddîn, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkıhı Hükümleri*, Buruc Yay., İstanbul 1996.

- Kurt, Hali, “Yemen”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013, XLIII, 400-401.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671/1272), *el-Câmi’li Ahkâmi’l-Kur’an Tefsîru’l-Kurtubî*, I-XXIV, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2006.
- Kurtuluş, Rıza, “Cürcân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, VIII, 131-132.
- Lokkeard, Frede, *Islamic Taxation in the Classical Period*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1950.
- Mahmud, Ahmed, *İslâm Ekonomisi*, (Çev. Bahri Zengin), Fikir Yay., İstanbul 1980.
- Mahmud, Ahmed, *İslâm İktisadı*, (Çev. Y. Ziya Kavakçı), İstanbul 1975.
- Makrizî, Takıyyüddîn Ebû Muhammed Ebi’l Abbas (845/1442), *Eski ve İslâmi Paralar*, (Çev. İbrahim Hakkı Konyalı, Gavsî Ozansoy Basımevi, İstanbul 1946.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes (179/795), *el-Muvatta*, I-II, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 1998.
- Maverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058), *el-Ahkâmü’s-Sultâniye*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yay., İstanbul 2015.
- Menazır Ahsen, “Beytülmâl ve İslâm Ekonomisinde Rolü”, *AÜİFD*, (Çev. Mehmet Erkal), say. 6, Erzurum 1986.
- Mesûdî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Murûcu’z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2014.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc (261/874), *Sahîh*, I-III, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Nedvî, Seyyid Süleyman, *Asr-ı Saadet*, I-X, (Çev. Eşref Edib), Şamil Yay., İstanbul 2008.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmet b. Şuayb (303/916), *Sünen*, I-V, Dâru’l Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 1994.
- Nicolas, P. Aghinides, *Muhammedan Theories of Finance*, (Çev. Servet Armağan), İnsan Yay., İstanbul 2003.

- O'leary, De Lacy, *History of Arabia before Muhammed*, Psychology Press, London 2001.
- Öğün Bezer, Gülay, "Rakka", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 432-433.
- Özel, Ahmet, "Harbî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, XVI, 112-114.
- Sahillioğlu, Halil, "Darphâne", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, VIII, 501-505.
- Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, IX, 352-355.
- Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, IX, 368-371.
- Sahillioğlu, Halil, *İktisat Tarihi*, İrşad Yay., İstanbul 1989.
- Sarıcık, Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, Nesil Yay., İstanbul 2016.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl (483/1090), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXXI, Dâru'l Marîfe, Beyrut 1989.
- Sıddıkî, M. Necatullah, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, (Çev. Bahar Gürsan), Kaynak Yay., İzmir 1976.
- Sıddıkî, S.A, *İslâm Devletinde Mali Yapı*, (Çev. Rasim Özdenören), Fikir Yay., İstanbul 1952.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Halifeler Tarihi*, (Çev. Abdullah Gündüz, Asalet Yay., İstanbul 2018.
- Şeker, Dursun Ali, *Hz Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1998.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali Muhammed eş-Şevkânî (1250/1834), *Fethü'l Kadîr*, Dâru'l Maarîf, Beyrut 2007.
- Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), Mahya Yay., İstanbul 2015.

- Şimşir, Mehmet, “Raşid Halifeler Döneminde İdare ve Divan Teşkilatı”, *İSTEM*, say. 6, Konya 2005.
- T. Arnold ve Alfred, Guillaume, *The Legacy of İslâm*, Oxford Universty Press, Oxford 1967.
- Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*, Dergâh Yay., İstanbul 2016.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*, I-XI, Daru'l Maarîf, Mısır 1966.
- Temmavi, S. Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, Kayıhan Yay., İstanbul 1993.
- Thomas W. Arnold, Alfred Guillaume, *The Legacy of Islam*, Oxford University, Oxford 1997.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ b. ed-Dahhâk (279/892), *Sünen*, I-VI, Dâru'l Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut 1996.
- Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 1963.
- Turan, Ahmet Nezihi, “Şanlıurfa”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, XXXVIII, 336-341.
- Turan, Osman, “İkta”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, XLI, 411.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzi*, I-III, Âlemü'l Kütüb, Beyrut 1983.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'r-Ridde*, Editions Tougui, Paris 1989.
- Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.
- Ya'kûbî, Ahmet b. Ebi'l-Yakûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîhu'l-Yakûbî*, I-II, Şirketu'l Âlemi'l Matbûat, Beyrut 2010.
- Yâkût, Şihâbuddin Ebû Abdillâh Hamevî (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 2010.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el Kureşî (203/818), *Kitâbu'l Harâc*, (Çev. İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara 1982.

Yıldırım, Muhammed Emin, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahabiler*, Siyer Yay., İstanbul 2015.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, Çağ Yay., İstanbul 1992.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Mustafa ÖZBAKIR
Doğum Yeri ve Tarihi	01.01.1989
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	İğdır Ünivertsitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Ataürk Ünivertsitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	MEB
İletişim	
E-Posta Adresi	mustafaozbakir6161@gmail.com
Tarih	09.11.2018